

Historisch Jaarboek

Westland 2017

VENEDIAN
EPLIATIONIFICI
JUBILANTIS
FRANCISCU
BRIEFKAART
Virma
10 FEB 1948
20-27-48

30 Genootschap
Oud-Westland

Waar blijven
de klokken ??

J. v. d. Berghe.
Pastoor

AFZ. Waalduijk

Historisch Jaarboek

Westland 2017

30 Genootschap
Oud-Westland

Inhoud

Historisch Jaarboek

	Van de redactie	5
Mellanie Vellekoop-Spij	De geschiedenis van Lely en zijn producten. Van meccanodoos tot robots in de Dijkpolder	7
Martha Vollering	Vrouwelijke pioniers in de Westlandse politiek	19
Dick Ruis	Hoek van Holland tijdens de Koude Oorlog	37
Nico Koomen	De Nederlandse groentezaadbedrijven	47
Frank de Klerk en Jaap Steenvoorden	De klokken van de Sint Adrianuskerk te Naaldwijk	67
Jaap van Duijn	Patriotten in het Westland	81
Jacques Moerman	De Vlaardingervaart en de Maaslandse Vlieten	109
Leo Duifhuizen	De Reformatie in het Westland (1525-1580)	137
Ed van der Vlist	Middeleeuwse boeken uit Naaldwijk	163
Ab Waasdorp	Drie eeuwen Romeinen in het Westland	183
Everhard Bulten	De prehistorie van het Westland	205
Niels van Waveren	Archeologische kroniek van het Westland over 2016	223
Hennie van Raaij-Lipman	Bibliografie van het Westland over 2016	239
	Jaarverslag van het Genootschap Oud-Westland over 2016	243
	Inhoud jaargangen 21 t/m 30	249
	Auteurs	253

Bij het ter perse gaan van het Jaarboek 2017 werd vernomen dat op 18 juli Aad Vijverberg is overleden. In het Jaarboek 2018 zal uitgebreid worden ingegaan op de verdiensten van Aad Vijverberg voor het Westland in het algemeen en voor het Genootschap Oud-Westland in het bijzonder.

Van de redactie

In 1988 verscheen het eerste Historisch Jaarboek Westland. In een ononderbroken reeks zijn we nu aanbeland bij editie nummer dertig, een jubileumnummer derhalve. De afgelopen jaren hebben tientallen auteurs bijdragen geleverd aan het Jaarboek over een breed scala van onderwerpen.

Deze dertigste editie van het jaarboek, die voor de gelegenheid extra dik is uitgevallen, bevat ook weer voor ieder wat wils. Traditiegetrouw wordt in het openingsartikel aandacht besteed aan de geschiedenis van een gerenommeerd bedrijf uit de regio. Dit keer is dat, met dank aan Mellanie Vellekoop-Spuij, het familiebedrijf Lely, leverancier van landbouwmachines uit Maassluis. Het bedrijf heeft zijn wortels in Maasland en was afgelopen jaar het doel van de bedrijfsexcursie van het Genootschap.

Martha Vollering geeft in haar bijdrage, bijna een eeuw na de invoering van het vrouwenkiesrecht, een schets van de vrouwelijke pioniers in de Westlandse politiek. De eerste vrouw in een Westlandse gemeenteraad trad aan in 1939. Van haar werd gezegd dat zij 'ten onrechte de plek van een man bezet hield'.

Menigeen heeft zich wel eens afgevraagd waar die vier grote schotelantennes in de duinen van Hoek van Holland voor dienen. Dick Ruis, gerenommeerd kenner van de Hoekse geschiedenis, doet dit uit de doeken. Nico Koomen, oud-directeur van de keuringsdienst voor groente- en bloemzaden, heeft in 2016 voor de leden van het Genootschap Oud-Westland een boeiende lezing gehouden over het groentezaadvak in Nederland en de Westlandse zaadbedrijven in het bijzonder. Hij is zo vriendelijk geweest de tekst van zijn lezing om te werken tot een artikel voor het Jaarboek. De vier klokken van de r.-k. Sint Adrianuskerk in Naaldwijk zijn tijdens de Tweede Wereldoorlog onder vergeefs protest van de toenmalige pastoor afgevoerd naar Duitsland als grondstof voor de wapen-

industrie. De historie van deze klokken en hun naoorlogse opvolgers is uitgezocht en op schrift gesteld door Frank de Klerk en Jaap Steenvoorden.

Het Westland in de patriottentijd vormt het onderwerp van de bijdrage van Jaap van Duijn. Deze periode in de jaren tachtig van de achttiende eeuw wordt gekenmerkt door grote spanningen tussen twee bevolkingsgroepen, de aan de macht zijnde prinsgezinden enerzijds en de revolutionaire patriotten anderzijds. De auteur laat zien dat die spanningen zich ook in het Westland in volle hevigheid hebben voorgedaan.

De Vlaardingervaart en de Maaslandse Vlieten worden heden ten dage vooral geassocieerd met pleziervaart en met de bekende, maar steeds zeldzamer wordende schaatstochten naar Vlaardingingen. Dat over deze wateren vanuit historisch perspectief veel meer te vertellen valt, laat Jacques Moerman zien in zijn rijk geïllustreerde bijdrage aan dit Jaarboek.

Veertig jaar geleden schreef Leo Duifhuizen een doctoraalscriptie over de Reformatie in het Westland. Ter gelegenheid van het Lutherjaar 2017 is hij op verzoek van de redactie opnieuw in het onderwerp gedoken. Hij heeft zijn scriptie van destijds omgewerkt tot een alleszins lezenswaardig artikel.

In 2016 hield Ed van der Vlist, groot kenner van middeleeuwse handschriften, een lezing voor de leden van het Genootschap Oud-Westland. Die lezing ging over twee handschriften van Jan van Naaldwijk en over boeken uit die tijd die met Jan van Naaldwijk in verband gebracht kunnen worden. Het doet ons als redactie genoegen dat ook Ed van der Vlist bereid is gevonden zijn lezing om te werken tot een gedegen artikel voor het Jaarboek.

Ab Waasdorp beschrijft drie eeuwen Romeinse aanwezigheid in deze regio. De spectaculaire vondsten uit de Romeinse tijd die met een zekere regelmaat in het Westland worden gedaan, bewijzen dat dit een uniek gebied was.

Nog verder terug in de tijd gaat Everhard Bulten met zijn artikel over de prehistorie van het Westland. De vondsten uit die periode zijn voor een leek weliswaar minder spectaculair, maar daarom niet minder interessant. De vondsten bewijzen dat er ook in de prehistorie volop bewoning is geweest in dit gebied.

De bibliografie van de in het afgelopen jaar verschenen boeken en artikelen over het Westland is weer verzorgd door Hennie van Raaij-Lipman. De Archeologische kroniek is deze keer van de hand van Niels van Waveren. Ook treft u het jaarverslag over 2016 aan van secretaris Leen Valstar van het Genootschap. Tot slot is een handzaam overzicht opgenomen van de inhoud van de jaarboeken 2008 tot en met 2017.

De redactie wenst iedereen veel leesplezier met deze dertigste editie van het Historisch Jaarboek en bedankt degenen die hebben meegewerkt aan de totstandkoming ervan. In de eerste plaats zijn dat natuurlijk de auteurs van de artikelen, maar daarnaast allen die in welke vorm dan ook hun steentje hebben bijgedragen.

De geschiedenis van Lely en zijn producten

Van meccanodoos tot robots in de Dijkpolder

Dat juist het internationale familiebedrijf Lely aan de wieg staat van de melkrobot is geen toeval. Deze leverancier van landbouwmachines uit Maassluis heeft in de landbouwmechanisatie een bekende naam opgebouwd met veel uitvindingen en octrooien. Lely is opgericht in 1948 en groot geworden met rotorkopeggen en kunstmeststrooiers.

Na de Tweede Wereldoorlog was er grote behoefte aan mechanisering van de landbouw en de machines van Lely voorzagen in die behoefte. De daardoor vrijkomende arbeidskrachten waren elders hard nodig voor de wederopbouw.

De familie Lely

Aan de Weverskade nr. 10 in Maasland (nu nr. 101 Maassluis) staat de boerderij van de familie Van der Lely. Hier groeiden de broers Cornelis (1920-2003) en Arij (1925-2001) op; samen startten zij later het huidige familiebedrijf. Nu staat Alexander van der Lely (1968, zoon van Cornelis) aan het roer van de onderneming.

Mechanisering van de landbouw

Al snel waren de gebroeders Van der Lely met een meccanodoos bezig om vorm te geven aan hun ideeën om lichamelijke arbeid in de agrarische sector te verlichten. Zij slaagden erin agrarische tradities te veranderen met innovatieve oplossingen en het financiële en sociale welzijn van agrariërs te verbeteren. De broers startten hun bedrijf naast de boerderij. Een klein deel van Lely is daar nog steeds gevestigd, maar het grootste deel is in 2013 verhuisd naar het nieuwe kantoor en de fabriek aan de Cornelis van der Lelylaan 1.

*De boerderij van de familie Van der Lely op Weverskade 101 anno 2017.
Foto: Ron Nieuwenhuizen.*

In 1948 vonden ze de harkkeerder uit en dat vormde de start van het bedrijf. De harkkeerder is een apparaat dat anno 2017 nog steeds wordt gebruikt in de agrarische sector. Lely nam de harkkeerder overigens niet zelf in productie: het bedrijf werd octrooihouder en liet de machine in licentie produceren. Na de harkkeerder volgden vele andere uitvindingen, zoals de ketsplaats achter de giertank bij het uitrijden van mest. Ook deze vinding werd niet zelf in productie genomen, maar in licentie gegeven.

Bij binnenkomst in de centrale hal van de Lely Campus in Maassluis staat de bezoeker oog in oog met de borstbeelden van de oprichters, de broers Cornelis en Arij van der Lely.

Lely lanceerde in 1958 een geheel nieuwe kunstmeststrooier, de zogeheten schijfstrooier. Tot op dat moment waren kunstmeststrooiers tamelijk logge apparaten, waarbij de werkbreedte overeenkwam met de breedte van het apparaat zelf. De schijfstrooier was een relatief klein apparaat met een grote werkbreedte. Hij werd zelf in productie genomen en wel op de huidige productielocatie in Maassluis. De schijfstrooier markeerde de start van Lely als producent van landbouwmachines. Anno 2017 wordt deze kunstmeststrooier nog steeds geproduceerd en het ontwerp is min of meer hetzelfde gebleven. De strooier wordt ook buiten de landbouw volop gebruikt, bijvoorbeeld voor bemesting van golfbanen.

In 1965 presenteerde Lely een nieuwe manier van gras schudden met behulp van de zogeheten Lotus haaktand. Dankzij deze innovatie kon gras voortaan sneller en schoner gekeerd worden. Dit was een revolutie in de winning van hooi. Ook de haaktand wordt tot op de dag van vandaag gebruikt in de landbouw.

Met de Lotus haaktand kon gras dat net gemaaid is sneller en schoner gekeerd worden.

De lancering in 1968 van de Lelyterra rotorkoepel betekende de internationale doorbraak. Deze rotorkoepel was een combinatie van ronddraaiende tanden en een open rol. De tanden verkruiden de grond en de rol zorgde vervolgens voor een vlak perceel. Daarmee werd het mogelijk om na het ploegen in één werkgang een perfect zaaibed te maken. De rotorkoepel leverde een grote arbeidsbesparing op. Het bedrijf gaf de machine bij zo'n vijftien andere producenten van landbouwmachines in licentie. Zelf produceerde Lely op een gegeven moment zo'n 10.000 Lelyterra's per jaar.

De internationale doorbraak van Lely kwam met de introductie van de Lelyterra rotorkoep, die het ploegen van akkers versnelt.

De Lely-bungalow

Een uitvinding van een heel andere aard was de Lely-bungalow, een prefab bungalow die van 1965 tot 1981 in de oude hal werd gefabriceerd. Een stap opzij van de mechanisatie van de landbouw, die een tijd lang succesvol was. Op veel plaatsen verschenen de huizen die in zeer korte tijd werden opgezet. De fundering werd vooraf gelegd en de elementen werden volledig afgeleverd met tegels en behang. Later werd er ook een puntdak op de bungalow gebouwd. Begin jaren tachtig brak er een crisis uit in de woningbouw, wat ertoe leidde dat de bouw van de bungalows werd gestaakt.

Lely heeft een reputatie opgebouwd wat betreft het aanvragen en verkrijgen van octrooien. Cornelis van der Lely alleen al deed in zijn leven tweeduizend uitvindingen. De octrooien variëren van toepassingen in maïshakselaars en tractoren tot octrooien in hovercrafts, horloges, computers en parasolstandaards.

De ontwikkeling van de melkrobot

Melken is altijd al een van de meest tijdrovende werkzaamheden in de melkveehouderij geweest. Het legt een groot beslag op het sociale leven van een melkveehouder. Melken moet iedere dag gedaan worden, iedere ochtend en iedere avond, zeven dagen per week, 365 dagen per jaar.

Cornelis en Arij van der Lely waren wat handmatig melken betreft ervaringsdeskundigen. Ze molken de koeien op het ouderlijk bedrijf, daarbij gebruikmakend van een melkkrukje. Twee innovaties stonden aan de basis van machinaal melken: de uitvinding van de tepelhouder, waarbij een rubberen tepelvoering werd gemonteerd in een metalen beker, en het gebruik van pulsators, die zorgden voor een wisselend drukniveau onder de speen. Ze vormden het hart van de melkmachine. In Australië en Nieuw-Zeeland werd vóór 1940 al meer dan de helft van de koeien met een melkmachine gemolken. In Europa duurde het tot de jaren vijftig voordat het machinaal melken een grote vlucht nam. De gebroeders Van der Lely hebben altijd de ambitie gehad om dit proces verder te automatiseren, want de melkmachine was in hun ogen slechts een tussenstap. Hoewel het bedrijf tot aan de jaren tachtig van de vorige eeuw alleen landbouwwerktuigen maakte, was dat voor Cornelis en Arij toch geen reden om niet na te denken over verdere automatisering in de melkveehouderij.

De wieg van de huidige melkrobot staat in Oenkerk (Friesland) op de praktijkschool aldaar. Op 4 december 1984 wijdde de Nederlandse televisie een item aan de melkrobot. In het programma 'Brandpunt in de markt' maakten de onderzoekers hun vinding wereldkundig en 'Oenkerk' zette veel mensen in de sector aan het denken. Automatisch melken van koeien zou niets minder dan een revolutie ontketenen in de melkveehouderij. In die periode stond ook het denkproces bij Cornelis van der Lely niet stil: hij zette verschillende ideeën op het gebied van automatisch melken op papier en vroeg de bijbehorende octrooien aan. Cornelis en Arij namen in 1985 Karel van den Berg in dienst. Van den Berg was de zoon van een melkveehouder in Bleskensgraaf en had juist zijn opleiding HTS Elektrotechniek afgerond. Van den Berg kreeg één opdracht: ontwikkel een systeem dat koeien kan melken zonder tussenkomst van de mens. In Zwitserland, waar Lely op dat moment ook al een vestiging had, gingen andere medewerkers met dezelfde opdracht aan de slag. 'Zwitserland' en 'Nederland' zouden zeer regelmatig gaan sparren met elkaar; een vruchtbare manier van samenwerken, zo zou achteraf blijken.

In die tijd werkten veel partijen aan de ontwikkeling van een melkrobot. Duitse, Japanse, Franse en Engelse universiteiten ontwierpen prototypes. In Nederland bundelden de ondernemingen Vicon en Philips de krachten (later bekend als Pro-lion). Prolion had grote ambities en wilde als eerste de markt op met de robot. Bij Prolion werkte een team van 25 mensen aan de ontwikkeling. Ter vergelijking: bij Lely sleutelden twee medewerkers aan de robot. In Zwitserland gebeurde min of meer

hetzelfde. Ook belangrijk in deze fase was dat de robot een centrale plaats in de stal kreeg en dus niet in de melkstal. Een koe moest vrijwillig naar de melkrobot kunnen komen, was de visie en daarbij hoorde een centrale positie van de robot in de stal. Lely testte de robot met succes in een eigen onderkomen op het productiebedrijf in Maassluis. De koeien van melkveehouders uit de buurt werden daartoe geleend. Rijk voor de praktijk was de robot echter nog niet. De detectie van spenen op basis van geluidsgolven werkte niet optimaal en de robotarm zat de sensor af en toe letterlijk in de weg.

De productontwikkelaars van Lely wilden, het was inmiddels 1988, op een andere manier spenen van koeien gaan detecteren. Niet op basis van geluidsgolven, maar met behulp van laser. Dat vroeg om een investering van f 30.000 en dat was zeker voor die tijd veel geld. Het management aarzelde enige tijd, maar ging uiteindelijk akkoord. Achteraf bleek detectie op basis van laser een schot in de roos te zijn. De betrouwbaarheid schoot omhoog. Aanpassingen van de robotarm en een andere positie van de sensor deden de rest. Sensor en robotarm zaten elkaar niet langer in de weg.

In 1992 werd de Astronaut, het eerste automatische melksysteem van Lely, in gebruik genomen.

In augustus 1992 werd de stap naar de praktijk gezet. Ad en Greta van den Berg namen de eerste robot van Lely, de Astronaut, in gebruik. Met de plaatsing van de eerste robot op een melkveebedrijf was de Astronaut niet meteen rijk voor

verkoop op grote schaal. De groei verliep in kleine stappen. In 1992 werd één robot verkocht, in 1993 twee en in 1994 vier. In dat tempo voltrok zich aanvankelijk de verkoop. Het imago van de melkrobot was in die beginjaren niet goed. Er kwamen verschillende systemen op de markt en niet alle systemen functioneerden - mild uitgedrukt - even vlekkeloos. Al snel liep het imago van automatisch melken deuken op. Niet alleen in Europa, maar ook bijvoorbeeld in Canada en dat terwijl de Astronaut technisch goed functioneerde. Het bedrijf investeerde in die beginperiode veel om het beeld van robotmelken in positieve zin bij te stellen. Zo werden bedrijven van gebruikers opengesteld voor bezoekers. Zo'n 11.000 mensen uit veertig verschillende landen kwamen de Astronaut melkrobot bekijken. In 1997 werden op de Landbouw-RAI in Amsterdam 'live' koeien gemolken. Het opende de ogen van veel melkveehouders.

In ieder land golden weer andere redenen om over te stappen op melken met een robot. In West-Europa kozen melkveehouders voor een robot vanuit een sociaal oogpunt. De robot gaf de melkveehouder letterlijk meer vrijheid. Ook verhoging van de arbeidsefficiëntie was een belangrijke drijfveer. Met de robot kon een melkveehouder meer koeien houden en hoefde hij voor de groei van zijn bedrijf geen beroep te doen op vreemde (lees: dure) arbeid. In Rusland daarentegen was de betrouwbaarheid van de robot het belangrijkste argument om een robot aan te schaffen. Een robot is 24 uur per dag en zeven dagen per week actief.

Lely stak niet alleen veel geld in de ontwikkeling van de melkrobot, ook de opbouw van het distributienetwerk was kostbaar. Voordat er ook maar één robot in een bepaalde regio verkocht kon worden, moesten er twee gekwalificeerde monteurs opgeleid en beschikbaar zijn, zodat de service 24 uur per dag, zeven dagen per week gegarandeerd was.

Tot en met 2000 produceerde Lely niet alleen melkrobots, maaiers, schudders en harken, maar ook onder meer rotorkopeggen en kunstmeststrooiers. De onderneming maakte veel verschillende producten. Te veel verschillende producten, concludeerde het management. Daarom werd in 2001 fors ingegrepen. De focus werd volledig gelegd op de rundveehouderij. Er werd afscheid genomen van alle andere activiteiten die niet in die strategie pasten, waaronder de Lelyterra en andere machines voor de akkerbouw.

Het bedrijfskarakter van Lely is sinds de lancering van de Lely Astronaut ook in ander opzicht veranderd. Tot 1992 was Lely een machineproducent, nu levert Lely behalve landbouwmachines ook robotica, software, advies en diensten. Aan onderzoek en ontwikkeling wordt significant meer uitgegeven. Onderdelen als Technical Service Support en Farmmanagement bestonden in 1992 niet, nu behoren ze tot de belangrijkste onderdelen van het bedrijf. Lely heeft zich kortom ontwikkeld tot een kennisintensief bedrijf, waarbij de afnemers (melkveehouders) heel intensief begeleid worden.

De verschillen tussen toen en nu

De Astronaut uit 1992 kon zonder tussenkomst van de melkveehouder een koe melken en in 2017 doet de Astronaut dat nog steeds. De Astronaut van nu is veel minder storingsgevoelig dan de exemplaren uit de jaren negentig. Daarnaast is de machine eenvoudiger geworden. Dit alles past in de ambitie van Lely. Optimaal boeren met arbeid, land, water, wind, zon en dieren en dat met minder emissies. Langs die lijn ontwikkelt het bedrijf voortdurend nieuwe producten voor de melkveehouderij.

Lely apparatuur in actie. Achter in de stal de Lely Astronaut, automatisch melksysteem. Links de Lely Vector, automatisch voersysteem, en rechts de Lely Discovery, mestrobot.

De mestrobot Discovery werd gelanceerd in 2005. Tot op dat moment bestonden stalreinigers doorgaans uit kettingen en schuiven, die roosters schoonveegden. Een omslachtig en vooral storingsgevoelig systeem. De Discovery is een compact, intelligent apparaat dat de stalvloer schoonveegt en steeds terugkeert naar een vast (oplaad)punt. Maximaal comfort voor de koe en optimale hygiëne in de stal zijn op die manier gewaarborgd.

In 2008 werd de automatische voerschuiver Juno gepresenteerd. De Juno schuift automatisch het ruwvoer naar het voerhek zonder de koeien te storen, 24 uur per dag, zeven dagen per week. Ruwvoer is daardoor constant beschikbaar en dat leidt tot een hogere opname van ruwvoer en een stijging van de melkproductie. Bovendien heeft frequent voeren een positief effect op de diergezondheid. Koeien constant van ruwvoer voorzien vraagt in de traditionele situatie veel arbeid, maar dankzij de Lely Juno behoort die kwestie tot het verleden.

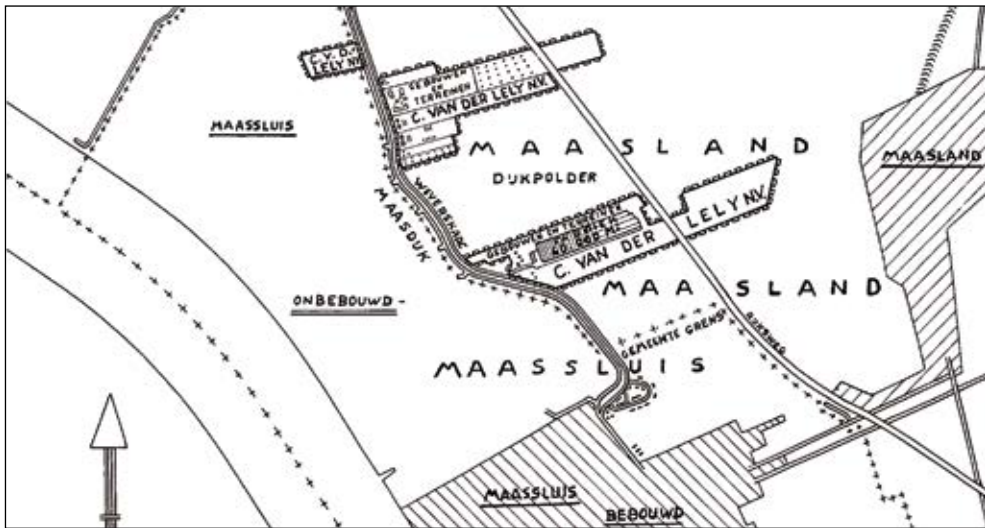
2012 was het jaar van de introductie van de Vector, een gerobotiseerd voersysteem dat bestaat uit een voerkeuken met een voergrijper en meng- en voerrobot. In de voerkeuken staan verschillende voersoorten opgesteld, de voergrijper pakt die op en dropt ze in de meng- en voerrobot. Deze brengt het gemengde rantsoen daarna geheel zelfstandig naar de juiste plaats aan het voerhek in de stal. Inmiddels verkoopt Lely de Vector in twintig landen. Zoals gezegd bespaart de Vector arbeid. Een modaal melkveebedrijf met honderd koeien is zo'n zevenhonderd uur per jaar kwijt aan voeren. De Vector brengt dit terug tot tweehonderd uur. Bovendien stijgt de melkproductie (met 3 tot 4 kg per koe per dag) en met name ranglagere dieren nemen dankzij de Vector meer voer op. Ook dalen de energiekosten en bezoeken koeien dankzij de Vector vaker de robot.

Het bedrijf en de omgeving

Er is in bijna zeventig jaar veel gebeurd met het bedrijf en de directe omgeving. De ontwikkeling van een boerenerf naar een internationale wereldspeler in de melkveehouderij met zo'n tweeduizend medewerkers op de loonlijst heeft flinke gevolgen gehad, ook voor de omgeving. De groei strookte niet altijd met de belangen van direct omwonenden of de lokale politiek. Een turbulente tijd was die rondom de besluitvorming over de grenswijziging Maassluis - Maasland rond 1964. Het was een besluitvorming die voor de Dijkpolder en voor Lely grote gevolgen met zich meebracht.

De gemeentegrens van Maassluis reikte tot aan de Maasdijk en werd toen opgeschoven naar rijksweg A20, waardoor Lely niet meer tot Maasland behoorde. De 'landhonger' van Maassluis ging niet over. In de jaren 1980 en 1990 ondernam Maassluis wederom pogingen tot reconstructies om het gebied te bestemmen voor woningbouw. Lely had echter zijn proefterrein absoluut nodig voor het testen van de landbouwmachines en ook de melkmachines vroegen veel ruimte.

In de tijd rondom de nieuwbouwplannen voor Lely, dat op Weverskade 110 met het hoofdkantoor uit zijn jasje was gegroeid, vond vanaf 2008 veelvuldig afstemming met de overheid plaats over de mogelijkheden van vestiging in Maassluis op de locatie in de Dijkpolder. Ook keek het bedrijf in die tijd naar vestigingsplaatsen elders in Nederland. Vanwege de werkgelegenheid maakte de gemeente Maassluis zich sterk voor behoud van het bedrijf op de oorspronkelijke locatie en werd in samspraak gewerkt aan plannen voor de ontwikkeling van de Dijkpolder. In een zogeheten Masterplan werd een visie voor het gebied ontwikkeld. Dat betekende dat er naast de Lely Campus ook ruimte kwam voor andere bedrijven met duurzame activiteiten die pasten bij de bedrijvigheid van Lely. Daarnaast werd een woonwijk ontwikkeld met een dorps karakter, Wilgenrijk.

Kaart met een gedeelte van Maasland en Maassluis met de gebouwen en de 50 ha terreinen van C. van der Lely N.V. De voorgenomen grenswijziging Maassluis-Maasland veroorzaakte veel onrust rond 1964.

De nieuwbouw maakte het mogelijk dat de medewerkers die werkzaam waren op de verschillende locaties in Maassluis en Rotterdam onder één dak kwamen. Dit betekende een enorme versterking van het Lely-gevoel. De nieuwbouw was noodzakelijk vanwege de sterk groeiende marktvraag, waardoor ook het aantal medewerkers flink was toegenomen. Bovendien wilde Lely haar producten in een duurzame omgeving ontwikkelen en produceren. Het nieuwe internationale hoofdkantoor is gecertificeerd als een van de meest duurzame bedrijvencomplexen in Europa. Kers op de taart was natuurlijk de officiële opening van de Campus door koningin Máxima op 30 januari 2014.

Toekomst

Lely werkt aan toekomstbestendige landbouwsystemen, die zorgen voor een grotere arbeidsefficiëntie en die de melkveehouders helpen om hun bedrijf op een slimmere manier te runnen. Het doel is de beschikbare informatie te gebruiken om alle aspecten, van ruwvoerwinning tot melken en van voeren tot fokken, aan elkaar te koppelen.

Nu al wordt input (voer) gekoppeld aan output (melk). Dit gebeurt met de gegevens die verzameld worden met de Vector en de Astronaut. In de toekomst zal de hoeveelheid beschikbare informatie steeds groter worden. Het passend 'ontsluiten' van deze omvangrijke informatiestroom voor de melkveehouder is een belangrijke uitdaging voor ondernemingen als Lely. 'Big data' zijn van groot belang voor een

Het nieuwe pand van Lely aan de A20 biedt plaats aan alle medewerkers van andere locaties in Maassluis en Rotterdam.

In januari 2014 opende koningin Máxima samen met directeur Alexander van der Lely de gloednieuwe Lely Campus.

verdere verduurzaming van de mondiale zuivel. Denk aan een langere levensduur van koeien, een lagere milieubelasting door minder uitstoot van fosfaat en stikstof, alsmede een lager gebruik van antibiotica.

De melkrobot is voor de melkveehouderij de grootste revolutie van deze eeuw, vergelijkbaar met de komst van de trekker aan het begin van de twintigste eeuw. Tegen het einde van deze eeuw zal naar verwachting geen enkele melkveehouder in Europa of Amerika nog een melkmachine gebruiken en dat betekent een enorm marktpotentieel voor de melkrobot. Daar komt bij dat de wereldbevolking groeit en ook het gemiddelde welvaartsniveau stijgt. Dat wakkert de vraag naar eiwitten zoals zuivel aan, wat vraagt om een efficiënte productie van melk. De melkrobot zal een belangrijke bijdrage leveren aan die gewenste efficiency.

Luchtfoto van het nieuwe hoofdkantoor met oude en nieuwe fabriekshallen in de Dijkpolder.

Bronnen

Diverse Lely publicaties waaronder het jubileumboek 60 jaar Lely en de lezing van Alexander van der Lely in januari 2015 over de ontwikkeling van de melkrobot. Interview met financieel directeur J.J.M. Ham.

De in dit artikel opgenomen afbeeldingen zijn, tenzij anders vermeld, afkomstig uit het bedrijfsarchief van Lely.

Vrouwelijke pioniers in de Westlandse politiek

Vrouwen in het gemeentebestuur waren een halve eeuw geleden nog geen vanzelfsprekendheid in het Westland. Een schets van de vrouwenemancipatie in onze regionale politiek, een eeuw na de invoering van het vrouwenkiesrecht.

Mejuffrouw J. Marcus was de allereerste vrouw die in een Westlands gemeentebestuur zat. In september 1939 heette de Naaldwijkse burgemeester Elsen de juriste welkom in 'zijn vroedschap'. Zij vertegenwoordigde de CHU, de Christelijk-Historische Unie. De zittingsperiode van deze vooruitstrevende dame duurde niet lang, in 1941 werd het Naaldwijkse gemeentebestuur buitenspel gezet door de bezetter. Maar ook zonder de Duitsers was het de vraag geweest of haar een lange politieke carrière gegund zou zijn. Zij 'hield ten onrechte de plek van een man bezet', was de mening van menig conservatief Naaldwijker in die tijd. In 1946 kwam in 's-Gravenzande de tweede Westlandse voorloopster in het gemeentebestuur. Deze mevrouw C. Rothermundt-van Kooten zat in de fractie van de PvdA. Na haar veroverden vrouwen in de loop van de jaren vijftig een bescheiden plek in de vijf Westlandse gemeentebesturen. Langzaam, stapje voor stapje.

In dit artikel maakt u kennis met enkele vrouwelijke pioniers die de weg vrijmaakten voor andere politieke vrouwen in onze streek, waardoor een schets van de vrouwenemancipatie in de Westlandse politiek ontstaat. De verkenning is beperkt tot de dorpen die nu gezamenlijk de gemeente Westland vormen. Schipluiden en Maasland vielen buiten het bereik van dit onderzoek, hoewel twee zeer bekende politica's er hun carrière startten: Agnes van Ardenne en Marja van Bijsterveldt. Hun wapenfeiten vindt u in het kader hieronder.

Westlandse ministers

In Maasland en Schipluiden - vanaf 2004 tot de gemeente Midden-Delfland behorend - liggen de wortels van twee bekende politica's. Agnes van Ardenne-van der Hoeven (1950) is geboren in Maasland. Zij was raadslid en wethouder in Vlaardingen voor zij in 1994 de Tweede Kamer betrad. In 2002 werd zij staatssecretaris van Buitenlandse Zaken en in 2003 minister van Ontwikkelingssamenwerking, tot de val van het kabinet in 2006. Per 1 oktober 2017 is ze benoemd tot waarnemend burgemeester van de gemeente Westland.

Marja van Bijsterveldt (1961) is geboren in Rotterdam en was van 1994 tot 2003 burgemeester van Schipluiden, waar ze tot voor kort gewoond heeft. Ze was staatssecretaris van Onderwijs vanaf 2007 en minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap tussen 2010 en 2012. Momenteel is ze burgemeester van Delft. Maasland heeft overigens nog een vrouwelijke burgemeester opgeleverd: Loes van Ruijven-van Leeuwen, die van 1982 tot 1991 in de Maaslandse gemeenteraad zat, is burgemeester van Lingewaal.

Anno 2017 is het heel normaal dat een belangrijk deel van het openbaar bestuur uit vrouwen bestaat, hoewel een evenwichtige 50/50-verdeling zelden bereikt wordt. Precies een eeuw geleden mochten vrouwen voor het eerst meespelen op het politieke toneel. Vóór 1917 was het wettelijk onmogelijk om een vrouw te kiezen of vrouwen te laten stemmen. Alleen mannen vanaf 23 jaar hadden algemeen kiesrecht. Vrouwen heetten volgens de Nederlandse wet 'handelingsonbekwaam', ze mochten niet besturen en niet zelfstandig een contract sluiten. Dat vrouwen uitgesloten werden bij verkiezingen vond niet iedereen vanzelfsprekend. Ook in het Westland gingen stemmen op voor het vrouwenkiesrecht. Zo hield de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht al op 28 november 1912 een propagandavergadering in Naaldwijk, waarvoor zij in de Westlandsche Courant adverteerde.

Advertentie in de Nieuwe Westlandsche Courant van 23-11-1912. Collectie Historisch Archief Westland.

In een zaal in hotel Torenburg maakten enkele mannen in het publiek het de spreekster mejuffrouw C. Groot niet gemakkelijk. De heer G. A. van Poelje stookte het vuurtje op door te stellen dat spreekster niet kon aantonen dat vrouwenkiesrecht een zaak van algemeen belang was.¹ Van Poelje, zoon van een school-directeur in Maasdijk, was toentertijd ambtenaar ter secretarie van de gemeente Naaldwijk. Later zou de eigenzinnige en productieve bestuurskundige een glanzende carrière als topambtenaar en hoogleraar opbouwen.

Door een grondwetswijziging in 1917 kregen Nederlandse vrouwen passief kiesrecht. Dit betekende dat zij zich wel verkiesbaar mochten stellen, maar nog steeds niet zelf mochten stemmen. In 1919 volgde het algemeen vrouwenkiesrecht en kregen ze stemrecht. Bij de landelijke verkiezingen in 1922 waren in één klap anderhalf miljoen vrouwen voor het eerst gerechtigd om het stemhokje te bezoeken. In Honselersdijk stimuleerde de RK Kiesvereniging de vrouwen van dit recht gebruik te maken. De voorzitter was zelfs bereid, omwille van het toenemende aantal vrouwelijke leden, tijdens het vergaderen af te zien van roken.

HONSELERSDIJK.

— De voorzitter der R. K. Kiesvereën. is tot de overtuiging gekomen, dat het rooken der heeren in de vergaderingen een ongunstigen invloed uitoefent op het bezoek der vrouwelijke leden. Hij denkt daartegen maatregelen te treffen, door b.v. te verzoeken gedurende het eerste uur op een vergadering niet te rooken.

Deze voorzitter zal daarmee een goede zaak bevorderen. Inderdaad zullen de mannen moeten toegeven, dat het rooken voor vele vrouwelijke leden hinderlijk kan zijn, wijl zij niet gewend zijn de met rook bezwangerde lucht der vergaderlokalen.

Daarom mag het voorbeeld van dezen voorzitter wel tot navolging worden aanbevolen. Het gaat toch maar om een onbetekenende opoffering voor een goede zaak.

— De heer F. Moerel heeft voor de vrouwelijke leden der R. K. Kiesvereën. een rede gehouden over het onderwerp: De aanstaande stembus. Spr. wees op het belang van het vrouwenkiesrecht en de plichten der vrouw, om daarvan gebruik te maken in het belang van Staat en Kerk.

Bericht in de Westlandsche Courant van 20-05-1922. Collectie Historisch Archief Westland.

De eerste gemeenteraadsverkiezingen in het Westland waar vrouwen van dit algemeen kiesrecht gebruik konden maken, waren in 1923. Op een vrouw stemmen was echter nog steeds geen optie omdat er alleen mannen op de kieslijsten van de Westlandse politieke partijen geplaatst waren. De partijen die toen aan het roer stonden, waren de Anti-Revolutionaire AR,

de sociaaldemocratische SDAP, de rooms-katholieke RKSP, de Christelijk-Historische Unie CHU (ook wel CH genoemd) en de Vrijheidsbond (de voorloper van de VVD). Onbekend is hoeveel Westlandse vrouwen tijdens de verkiezingen van 1923 van hun stemrecht gebruik hebben gemaakt.

Het was niet de eerste keer dat ze het stemhokje mochten betreden, want in 1922 waren er landelijke verkiezingen. Uit de uitslagen hiervan concludeerden landelijke kranten dat vrouwen gemiddeld genomen weinig anders stemden dan de mannen.

Toch zag de krant De Westlander dit anders. De eindredacteur van dit AR-dagblad, dominee A. van Minnen, nam een algehele verschuiving naar rechts waar. Hij stelde: 'Vrouwen ondervonden zodanig voor zichzelf en de kinderen de schadelijken ellenden van het socialisme en het communisme dat zij liever een Man van Rechts stemmen die voor orde en welvaart zorgen wil'. Dat dit voor Westlandse vrouwen gold, is niet erg aannemelijk, omdat zij immers weinig ervaring hadden met het socialisme en het communisme. Het is overigens de vraag of dit voor andere vrouwen wel meespeelde, want dominee Van Minnen werd niet gehinderd door een duidelijk streven naar objectieve journalistiek.

De Westlander: de vrouw en het aanrecht

Diverse Westlandse kranten, uitgegeven sinds 1873, vormden een belangrijke bron voor dit artikel. Tot in de jaren zestig schreven ze niet alleen over de eigen regio maar ook over landelijke en internationale kwesties, waardoor het volwaardige dagbladen voor de Westlandse lezers waren. Zo stonden berichtjes over een stelende landloper in Poeldijk of de dorpsomroeper van Wateringen gebroederlijk naast artikelen over bijvoorbeeld de Engelse oorlogspolitiek.

Een bijzondere positie nam De Westlander in. In 1905 startte Jacob van Deventer voor de Antirevolutionaire kiesvereniging AR in Loosduinen het districtsblad Nederland en Oranje. Dit was de voorloper van De Westlander (de naam werd veranderd in 1917). Tot zijn overlijden in 1930 besteedde Van Deventer veel tijd aan de krant, waarin hij een 'herkenbaar streng-rechts politiek karakter' nastreefde. In het blad was geen ruimte voor nieuws uit openbare of vrijzinnige kring. Wat vrouwen in de politiek betreft, volgde de krant de visie van AR-leider dr. Kuyper: een vrouw moet zich op grond van haar taak in het gezin verre houden van de politiek. Het christelijk karakter werd bewaakt door dominee Van Minnen, die de eindredactie deed en vanaf 1930 de hoofdredactie. Vlak na de oorlog had het weekblad ruim zesduizend betalende abonnees in Westland en omstreken. Daarna werd het streekblad minder populair. Op 31 december 1973 verscheen het laatste nummer.

Jaren dertig

Landelijk verschenen in de jaren dertig mondjesmaat vrouwen in de politiek dankzij de vrouwenbeweging. Deze beweging was echter vooral een bezigheid van hoogopgeleide dames uit stadse kringen. In het Westland speelde ze geen enkele rol. Bovendien zorgde de crisis ervoor dat vrouwen niet verder emancipeerden: het werd als een schande beschouwd dat vrouwen buitenshuis werkten terwijl veel mannen werkloos waren. In het Westland was de discussie over de politieke

invloed van vrouwen hierdoor in de jaren dertig niet aan de orde. De plaatselijke bestuurders waren eenvoudigweg onbekend met dit fenomeen. Elke raadsvergadering werd geopend met 'Mijne Heeren', in de gemeentebesturen (vroedschappen) zaten uitsluitend mannen.

Het gemeentebestuur van Naaldwijk in 1930. Collectie Historisch Archief Westland.

In de gemeentelijke organisaties waren ook weinig vrouwen werkzaam. In die tijd moest een vrouw in overheidsdienst haar ontslag nemen zodra ze ging trouwen. Vaak betrof het een jonge schooljuffrouw aan wie het gemeentebestuur ontslag verleende. Ontslag volgde overigens ook als ze niet met haar verloofde trouwde: een ambtenares die 'zich tot het concubinaat begaf' werd op staande voet ontslagen. Pas in 1976 werd in het Burgerlijk Wetboek een verbod opgenomen op ontslag wegens het sluiten van een huwelijk of wegens zwangerschap. In Naaldwijk sprak SDAP-raadslid Jan Emmens zich in 1932 uit tegen het ontslag van een huwende ambtenares. Burgemeester Elsen reageerde hierop met: 'De vrouw hoort in het huishouden.' Emmens lichtte zijn principiële standpunt toe, hij meende dat een vrouw dezelfde staatsburgerlijke rechten had als een man. Hij sprak: 'Ze moet met haar tijd kunnen doen wat ze wil.' Elsen vroeg: 'Geheel?' Emmens antwoordde: 'Jazeker.' Elsen besloot met: 'Ik hoop dat het verslag dezer niet te duidelijk zal zijn als uw vrouw dat leest.' Gelach in de raadskamer.²

In 1934 vergaderde men over het contract met een vrouwelijke ambtenaar. Op de agenda stond een verhoging van de jaarwedde van f 200 naar f 380 voor een 'jongeffrouw op de secretarie' vanwege uitbreiding van haar werkzaamheden. Eén raadslid stemde tegen dit agendapunt, omdat hij uit principe tegen haar aanstelling was. Het was in elk geval niet uit zuinigheid: in dezelfde vergadering stemde hij tegen een voorgestelde verlaging van de jaarwedde van de gemeentepzichter van wegen. Hij vond dat deze 'man van de wetenschap' f 1800 per jaar mocht blijven verdienen, ook al was er vanwege de crisis weinig voor hem te doen.³

Tuindersdochter Annet Lansbergen onderzocht in 1985 de sociaal-maatschappelijke positie van tuindersvrouwen in het Westland in de jaren dertig. Zij ondervroeg de vrouwen ook over hun politieke betrokkenheid in die tijd. Uit de interviews met de zeventien vrouwen bleek dat zij in hun jonge jaren de politiek nauwelijks volgden, ook omdat het merendeel geen krant las. In het stemhokje lieten ze zich leiden door het stemadvies van hun man - of van de dominee of pastoor. Om meerdere redenen zagen deze vrouwen geen politieke carrière voor zich weggelegd: zij werkten mee in het familiebedrijf, zij zorgden vaak voor een grote schare kinderen, zij hadden weinig kennis van de buitenwereld en zij hadden te maken met een grote sociale controle. Het waren de typische kenmerken van een traditionele agrarische samenleving. De invloed van de kerk was groot in het dagelijks leven.

In 1930 was circa tweederde van de burgers in het Westland werkzaam in de tuinbouw. Maar liefst 96% was kerkelijk. De kerk speelde een grote rol in de politiek. In 1933 stemde driekwart van de Westlanders bij de landelijke verkiezingen op de confessionele partijen AR, CHU en RKSP. De CHU had de grootste aanhang in De Lier (33% van de Lierse stemmen), evenals de AR (39%). De RKSP had de meeste aanhang in Wateringen (73%) en in Monster, vooral dankzij het katholieke bolwerk Poeldijk (49%). Ook in Naaldwijk was de RKSP de grootste partij. De sociaaldemocratische partij SDAP scoorde in 's-Gravenzande haar meeste zetels (17%). Westlanders stemden nauwelijks op de nationale boeren- en tuinderspartij. Door het negatieve stemadvies van de kerk kwam deze partij alleen in 's-Gravenzande met 7% enigszins in beeld. Godsdienstige overtuiging ging vóór het zakelijke belang, de dominee won het van de koopman.

Pioniers

Mejuffrouw J.B.A. Marcus was advocate en woonachtig aan de Dijkweg in Honselersdijk. Ze trad vaak op als curator bij faillissementen. In juni 1939 stond zij op de lijst voor de CHU en trad zij als eerste Westlandse vrouw toe tot de gemeenteraad. Om deze reden wilde de AR in Naaldwijk niet samenwerken met de plaatselijke CHU. Een vrouw in de politiek was een brug te ver voor de antirevolutionairen. *De Westlander* schreef dat zij met haar kandidatuur 'de partijen spleet'. Mejuffrouw Mar-

cus wilde zich terugtrekken toen zij vlak voor de verkiezingen vernam dat zij deze samenwerking in de weg stond. De tijd ontbrak echter om zo kort voor de verkiezingen de lijst te veranderen.⁴ Ze kreeg uiteindelijk redelijk wat voorkeursstemmen: 148 van de 1147 stemmen voor lijst 2 (CHU) waren voor haar. Het is niet bekend of deze stemmen vooral van vrouwen afkomstig waren. De lijsttrekker kreeg 550 stemmen. Lijst 1 in Naaldwijk was de Roomsch-Katholieke Staatspartij RKSP.

Mr. Marcus was een zakelijke en intellectuele vrouw en werd gerespecteerd door haar mannelijke collega-raadsleden. De onderwerpen die de raad behandelde, waren voornamelijk van financiële en economische aard. Typische 'zachte sector' onderwerpen zoals welzijn en sociale zaken kwamen niet vaak voor op de agenda van de vroedschap. Zo sprak men in 1928 nog alleen over armenzorg en ziekenzorg. Deze laatste was in handen van artsen, vroedvrouwen en apothekers. De raad benoemde in die tijd gemeenteartsen en gemeentelijke vroedvrouwen - of vroedmeesters, meestal een plaatselijke huisdokter (de etymologische betekenis van het woord 'vroed' - zowel in vroedschap als in vroedvrouw - is overigens 'bekwaam, kundig'). Mr. Marcus werd in 1940 lid van de Nederlandse Unie namens Naaldwijk en Honselersdijk. Dit was een politieke beweging die de NSB trachtte tegen te werken. Door samenwerking met de bezetter kreeg de beweging een dubieus imago. Het is niet bekend hoe actief ze geweest is voor deze groep. Haar raadswerk stopte al na twee jaar, omdat de Duitsers de raad zijn bevoegdheid ontnamen in september 1941.

Een langere politieke carrière was mevrouw C.E. Rothermundt-van Kooten beschooren. Zij zat van 1946 tot 1958 voor de PvdA in de raad van 's-Gravenzande. Tot 1952 was ze het enige vrouwelijke raadslid in het Westland. In 1946 was de Partij van de Arbeid een gloednieuwe partij, gevormd door sociaaldemocraten maar ook vooruitstrevende liberalen, rooms-katholieken en protestants-christenen. Voortaan was niet alleen verheffing van de arbeidersklasse het doel, maar ook een samenleving waarin de individuele mens zich zou kunnen ontplooiën in verbondenheid en dienstbaarheid. Mevrouw Rothermundt was een 'rooie vrouw' avant la lettre. Zich profileren als geëmancipeerde vrouw was lastig voor haar, omdat het grootste deel van de bestuurlijke onderwerpen de gemeentelijke financiën en infrastructuur betrof. Naar aanleiding van het ontslag van onderwijzeres Tine Boerop in Heenweg in verband met haar voorgenomen huwelijk noemde mevrouw Rothermundt het 'betreurenswaardig' dat een vrouw bij haar huwelijk ontslagen moest worden. In januari 1950 liet ze een ingezonden brief in de krant plaatsen. Het onderwerp was de slepende discussie over de oprichting van een badhuis in 's-Gravenzande. Al vanaf 1946 vroeg de PvdA hiervoor aandacht. In de brief noemde ze het een urgente kwestie - de zaterdagse wasbeurt met een teil of emmer was in hygiënisch opzicht ernstig voor verbetering vatbaar. Ze pleitte voor zes badcellen die op vrijdag en zaterdag voor het publiek open moesten zijn. De lage prijs, 20 cent per

badbeurt, was voor elke arbeider te betalen, stelde ze. Gezien de opvoedkundige waarde van een badhuis vond ze de bijdrage van f750 een gerechtvaardigde uitgave voor de gemeente. Het badhuis is overigens nooit gerealiseerd. Ze had ook vooruitstrevende ideeën over de taakverdeling van het college. In 1951 stelde ze in de raad voor dat wethouders een vast omschreven taak zouden moeten krijgen (de wethouders hadden in die tijd nog geen vaste portefeuille). Rothermundt was een maatschappelijk betrokken vrouw. Ze zette zich in voor de dierenbescherming en schreef regelmatig een stukje in de krant over dieren of over het belang van bescherming van het erfgoed van de streek, zoals druivenmuren.

Ook in Naaldwijk en Wateringen kwamen PvdA-vrouwen politiek in actie in de jaren vijftig. Mevrouw J. Vellekoop-Weijtze vertegenwoordigde de partij van 1952 tot 1954 in Naaldwijk. Bij haar aantreden werd ze verwelkomd door burgemeester Hoogenboom met de woorden: 'Het voelt niet vreemd, want het is niet voor het eerst dat er een vrouw in deze raad zit, maar het zal wel een vreemde taak voor u zijn.' Ze antwoordde: 'Het is wel voor het eerst dat er een moeder in de raad zit!' Ze hoopte dat zij een voorbeeldfunctie had en dat vrouwelijke kiezers wat meer belangstelling kregen voor het raadswerk. In 1954 verhuisde ze uit het Westland vanwege het werk van haar echtgenoot.

Johanna Tierates-Meershoeck was in 1953 het eerste vrouwelijke raadslid in Wateringen. Zij had ook de primeur als PvdA'er; voor het eerst was de partij vertegenwoordigd in de raad. De andere zetels werden ingenomen door de KVP (9) en de Protestant-Christelijken (3).

Er werd nog weinig rekening met haar gehouden. Zo klaagde zij dat ze in geen enkele commissie zat. De verdeling hiervan werd in die tijd door onderling stemmen van de raadsleden geregeld. In maart 1955 werd een Jeugdraad benoemd in Wateringen, een opmerkelijk modern besluit. De raad bestond echter alleen uit jongens. Tierates wilde dat er een meisje toegevoegd werd, maar burgemeester Meissen stelde dat deze Jeugdraad niet als politieke zaak gezien moest worden. Bovendien was er al onderscheid gemaakt tussen katholieke en niet-katholieke burgers, stelde hij. In 1956 verdween Jo Tierates uit de raad vanwege haar vertrek naar Amsterdam.

Voor de KVP was J. van den Berg-Weerdenburg een voorloopster in Wateringen. Zij was tussen 1962 en 1966 het enige vrouwelijke raadslid in Wateringen. Er is weinig informatie bewaard gebleven van haar politieke carrière.

Omslag

In de jaren zestig kwam er een omslag: meer Westlandse vrouwen werden lid van politieke partijen en een vrouw in de raad was niet langer een witte raaf. Ook bij de AR drongen deze veranderingen door. Uit het jaarverslag van 1956-1957 van

*De gemeenteraad van Wateringen in 1966, met mevrouw J. van den Berg-Weerdenburg.
Collectie Historisch Archief Westland.*

de vereniging AR Maasdijk blijkt dat er zes dames onder de 148 leden waren en dat het winnen van nieuwe vrouwelijke leden de aandacht van het bestuur had. Op 17 oktober 1962 kwam mejuffrouw Hanny van Leeuwen een voordracht bij de AR Maasdijk houden. De gereformeerde en sociaal betrokken politica uit Delft kwam spreken over het belang van christelijk-sociale politiek. Ze pleitte voor meer vrouwen in de politiek. In 1967, toen ze inmiddels voor de ARP in de Tweede Kamer zat, herhaalde ze haar bezoek aan Maasdijk. Ze riep de vrouwen op om 'mee te doen'; het Centraal Comité wilde meer vrouwen in plaatselijke partijbesturen, maar er waren te weinig kandidaten.

Een daadkrachtige vrouw die vanaf 1962 'mee ging doen' was Riet van der Klugt-Witteman (1926-1997). In 1962 kreeg zij zitting in de Monsterse gemeenteraad voor de KVP. Ze had bestuurlijke ervaring in de vrouwenvereniging opgedaan en raakte geïnteresseerd in de politiek via haar schoonvader, Toon van der Klugt. In 1974 werd zij wethouder. In 1983 volgde ze burgemeester Stolwijk op en werd ze Westlands eerste vrouwelijke burgemeester.⁵ Dit zou ze blijven tot 1991. Ze werd nadrukkelijk door haar omgeving gevraagd te solliciteren op het burgemeestersambt. Bij de procedure zou bij gebleken geschiktheid de voorkeur uitgaan naar een vrouw. Ze onderschreef dit zelf als wethouder. Haar man vroeg haar: 'Maar welke

*De gemeenteraad van Monster in 1962, met mevrouw M. van der Klugt-Witteman.
Collectie Historisch Archief Westland.*

vrouw krijgen we dan? Solliciteer jij nou toch!' Als reactie op haar sollicitatie liet commissaris van de koningin Vrolijk weten dat het ongebruikelijk was om in je eigen gemeente te solliciteren. Riet van der Klugt liet echter weten dat ze het in Monster wilde doen en anders niet: 'Hier is mijn leven, ons gezin en bedrijf. Ik doe het voor de mensen in Monster.' Haar echtgenoot nam zijn rol als partner van de eerste burger in alle opzichten serieus: als de Westlandraad bij haar bijeenkwam, onderhield hij zich als gastheer met de burgemeestersvrouwen.

Riet van der Klugt maakte de voorwaarde om boven de partijen te staan waar. Ze was inhoudelijk en zakelijk, wat veel respect opleverde bij haar mannelijke collega-bestuurders. Financiële degelijkheid stond voorop. Eerst sparen, dan kopen, was altijd haar motto. Toen ze nog wethouder was, begeleidde ze de bouw van het nieuwe gemeentehuis in Monster. Dit mocht elf miljoen gulden kosten en geen cent meer, was haar missie. Ze nam plaats in de commissie om op de uitgaven te letten, lette op degelijk bouw materiaal en liet de bodes broodpakketjes maken voor tijdens de bouwvergaderingen. Toen ze als jonge vrouw in het huwelijk trad, zegde ze haar administratieve betrekking op en ging ze de financiële boekhouding van het tuinbouwbedrijf van haar echtgenoot doen. Toen ze wethouder en burgemeester was, voedde ze samen met hem hun vijf kinderen op, deed ze zelf de boodschappen en onderhield ze veel contacten met het verenigingsleven. Op haar initiatief verschenen verzorgingshuis De Opmaat, de Montessorischool en kinderopvang in Monster. De discussie over vrouwenemancipatie vond ze echter overbodig, het ging haar om de inhoud en de resultaten.

Een andere vrouw in de Monsterse gemeenteraad was mejuffrouw Jo Slaman. Op 59-jarige leeftijd kwam zij in 1966 in de raad namens de Boerenpartij (lijst 7). De conservatief-liberale protestpartij onder leiding van boer Koekoek was in die jaren op haar hoogtepunt. In Monster behaalde de partij drie zetels, evenals in Naaldwijk. Jo Slaman kwam, blijkens de raadsnotulen, zelden aan het woord tijdens de vergadering. Eenmaal streed zij tegen een gemeenschappelijk Westlands plan voor een woonwagencamp. De bijdrage van f 10.000 hiervoor vond zij buitensporig hoog.

In De Lier klonk in september 1966 voor het eerst 'Mevrouw, mijne heren' als opening van de raadsvergadering. Annie van Vree-van Vree (1922-2016) trad aan voor de KVP. Ter ere van deze feestelijke gebeurtenis had de bode een tuitje anjers voor haar op tafel gezet. Zij werd in 1970 de eerste vrouwelijke wethouder in Westland (en de eerste en enige in De Lier). Annie van Vree was ook enige tijd locoburgemeester.

*Annie van Vree-van Vree wordt locoburgemeester in 1979.
Collectie Historisch Archief Westland.*

Annie van Vree was een dochter van de veilingmeester van Kwintsheul. Ze volgde als eerste meisje in het Westland het gymnasium en besloot Nederlands te studeren. De oorlog gooide echter roet in het eten. Ze trouwde en verhuisde. Jaren later keerde ze met echtgenoot en zes kinderen terug naar het Westland. Op het moment dat ze raadslid werd, bestond het gezin uit negen kinderen. Tijdens haar wethouderschap hield haar echtgenoot thuis de boel draaiende. Onder het afwassen bespraken zij samen de politiek en voorzag hij haar van (linksgeoriënteerde)

politieke ideeën. Haar hart lag bij Sociale Zaken, Onderwijs en Volkshuisvesting. Naast haar politieke werk was ze ook actief als journaliste. Zittende aan de keukentafel typte ze artikelen voor Boer en Tuinder (de column Femina voor vrouwen in het boerenbedrijf), VT Wonen en voor de krant Het Binnenhof. Binnen de KVP en later het CDA stond Annie van Vree als behoorlijk progressief bekend. Ze was een voorvechtster voor vrouwenemancipatie en voor vernieuwing in de kerk. De Lier - in die tijd tot op het bot verzuild - vond ze een 'saai dorp dichtgeplakt met kranten'. Samen met haar man startte ze oecumenische praatgroepen. Politiek gezien ging het haar meer om de mensen dan om de partij. Haar wethouderschap duurde tot 1986. Een koninklijk lintje weigerde ze omdat 'ze het werk niet alleen had gedaan'. Het resultaat van haar inspanningen voor vrouwenemancipatie liet nog even op zich wachten. In 1988 werd de Lierse vrouwenraad opgericht. In 1989, toen er welgeteld één vrouw in de raad zat (voor het CDA), is de Emancipatienota opgesteld. De achterban moest nog groeien - zo schreef de gereformeerde vrouwenvereniging De Lier als reactie op de nota aan het college: 'God schiep de vrouw als hulp die bij de man past. De emancipatie zoals geschetst in de nota is een luxeverschijnsel. De Nederlandse vrouw kan zich voldoende ontplooiën en de overheid moet zich terughoudend opstellen hierin.'

Emancipatiegolf

In de jaren zeventig begonnen vrouwen mee te tellen in de Westlandse gemeentepolitiek. De politica's varieerden van rooie vrouw tot huismoeder. De Heulse Jo van der Zande-van Zeijl, moeder van een grote kinderschare, was van 1972 tot 1974 raadslid voor het CDA in Wateringen. Tussen 1989 en 1994 herhaalde ze dit. Ze werd koninklijk onderscheiden in 1981.

Enkele andere dames die in die jaren gemeentebestuurders waren: C. Schreuder-Fransen (KVP-CDA, Naaldwijk), J. Marcus-Kleer (D66, Wateringen), H. Reijkers-van Haaren (KVP Wateringen), Ellen de Bok (PvdA/D66, De Lier), Rita Snelling Berg-Driessen (KVP, Naaldwijk), May Delsman-Antvelink (CDA, Wateringen, was ook wethouder), Annigje Roest (CDA, Wateringen) en Nelleke Noordervliet-Bol (PvdA, Monster). Het is een misverstand dat Erica Terpstra - bekend geworden als sportvrouw, Tweede Kamerlid en televisiepresentator - in de gemeenteraad van 's-Gravenzande zou hebben gezeten. Wel was ze politiek geëngageerd als 's-Gravenzands burger. Ze schreef voor de Westlandsche Courant en was medeorganisator van politieke cafés voor de VVD rond 1972. Schrijfster Nelleke Noordervliet trouwde voordat ze was afgestudeerd, kreeg kinderen en ging daarna de gemeentepolitiek in. Ze was voorzitter van de piepkleine PvdA-fractie in de Westlandraad. In een interview vertelt ze: 'Ik had daardoor weinig tijd om te schrijven. Ik ben opgevoed in een katholieke traditie waarin vrouwen voor huis en haard bedoeld waren. Maar toen ik volwassen werd, kreeg ik te maken met de seksuele revolutie, de

*Jo van der Zande (links) na het ontvangen van een koninklijke onderscheiding.
Collectie Historisch Archief Westland.*

marxistische jeugdrevolutie en ook de tweede feministische golf. Die twee polen hebben mij beide beïnvloed. Ik ben een grensgeval - ik zit tussen het weerbare en het ongeëmancipeerde in.⁶

De tweede feministische golf bereikte eind jaren zeventig ook het Westland. De beweging startte eind jaren zestig in Nederland rond de thema's recht op betaald werk en deelname aan het maatschappelijke leven voor vrouwen. Ze breidde zich snel uit tot een krachtige brede beweging. Scholing en vorming waren belangrijke wapens in de strijd voor de politieke bewustwording en maatschappelijke emancipatie van vrouwen. Eind jaren zeventig hield de praatgroepencultuur, geleerd op de 'sosjale akademie', ook in het Westland de gemoederen bezig. Veel Westlanders, met name de jongeren en vrouwen, waren bezig met het zogeheten vormings- en ontwikkelingswerk, met een voortrekkersrol van het VJV in Poeldijk (Vormingswerk Jonge Volwassenen), de voorloper van EVO2 en later Dario Fo. Ondanks dat de Rooie Vrouwen het Westland 'achtergebleven gebied' vonden, kreeg ook vrouwenemancipatie de nodige aandacht. De Rooie Vrouwen van de PvdA (in 1975 voortgekomen uit het Vrouwencontact binnen de PvdA) kwamen op voor het ontwikkelen van het zelfbewustzijn van vrouwen en het doorbreken van beperkende rollen en ongelijke behandeling. In het Westland werd de term 'Rooie Vrouw' al gauw synoniem voor iedere vrouw die in de ogen van de traditionele man haar boekje te buiten ging. De vrouwen van het CDA hadden weinig contact met Rooie Vrouwen omdat de aanpak als ongenueanceerd en fel werd ervaren. De

traditionele vrouwenverenigingen wilden in die tijd sowieso weinig weten van de politieke discussies die er woedden. Toen leden van het katholiek vrouwengilde in Honselersdijk in 1980 een petitie tegen kernwapens wilden tekenen, kregen ze een standje van het bestuur: dit was veel te politiek.

Tomaten sorteren

Rooie Vrouw Ger Alleblas, later PvdA-raadslid in Naaldwijk (en van 2001 tot 2002 wethouder), streed onder andere voor kinderopvang. Dat was een heikel punt in het Westland; tot in de jaren tachtig vonden gemeenteraden dit overbodig. Ook peuterspeelzalen kwamen langzaam van de grond. Particuliere initiatiefnemers, zoals Fia en Francien Luiten in Honselersdijk, richtten ze zelf in voordat er landelijk stimuleringsbeleid bestond. Uit een sociaal-maatschappelijk onderzoek in 1971 van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten VNG was al gebleken dat dit kenmerkend voor het Westland was: veel diensten op het gebied van sociale en culturele activiteiten ontstonden via particuliere initiatieven.

In een interview in de Westlandsche Courant van 25 mei 1978 kwam Riet van der Klugt uitgebreid aan het woord over vrouwenemancipatie en de rol van de vrouw in de politiek. Zij was op dat moment CDA-lijsttrekker in Monster en werd samen met M. van Schijndel, lijsttrekker voor de PvdA in Monster, aan de tand gevoeld. Van der Klugt voelde weinig betrokkenheid met de vrouwenbeweging. Ze zei: 'Ik heb het liever over emancipatie dan over feminisme. Een vrouwencafé kan hooguit in een behoefte voorzien voor alleenstaande vrouwen.(...) We hebben in het Westland veel flinke vrouwen, ze helpen hun mannen in het bedrijf. Ze zijn gelijkwaardig.(...) Ik heb me nooit achtergesteld gevoeld, ik ben nooit anders behandeld dan mannelijke collega's'. Een oproep doen voor meer vrouwen in de politiek was ze niet van plan. 'Vrouwen trekken alles meteen in de emotionele sfeer. Ik houd het liever zakelijk'. Niet lang daarna verscheen van Ger Alleblas een verontwaardigde ingezonden brief in de krant. Tijdens een gespreksavond van de vrouwenpraatgroep Naaldwijk waren de gemoederen over het krantenartikel namelijk hoog opgelopen. Ger Alleblas schreef dat het een onzinnig argument was dat meewerken in het tuinbouwbedrijf betekende dat Westlandse vrouwen geëmancipeerd waren. Dit meewerken was volgens haar een kwestie van goedkope arbeidskracht. 'Het is voor ons een volkomen raadsel hoe dat emancipatieproces verloopt tijdens het tomaten sorteren.¹⁷ Omdat Riet van der Klugt zo'n belangrijke post bekleedde, was het haar plicht om het andere vrouwen mogelijk te maken zich te ontwikkelen, aldus de reactie van de Naaldwijkse vrouwen.

Andere drijvende krachten achter de Rooie Vrouwen waren Anneke Steegh, Aaltje Emmens en Jeannine Engels. Anneke Steegh was PvdA/D'66-fractievoorzitter in De

Lier van 1972 tot 1978. Samen met Annie van Vree vertegenwoordigde zij de Lierse vrouwen en progressieve kiezers. Ze was zangpedagoge en pianolerares. Na haar vertrek bleef ze op de achtergrond politiek actief, onder andere als stimulator van de oprichting van Progressief Westland. In oktober 1979 stuurde Anneke Steegh namens de Rooie vrouwen in het Westland een brief aan alle vrouwelijke PvdA-leden. Het betrof een uitnodiging voor een avond met het 'zeer rode Tweede Kamerlid' Wijnie Jabaay om over het emancipatieproces te praten. Ze schreef: 'Meer vrouwen willen nu deelnemen aan de wereld buitenshuis. Uit ervaring in de Lierse raad weet ik dat we maar moeten meedraaien in die mannenmaatschappij. We moeten echter bedenken wat wij willen. Wat er moet veranderen. Dus komt allen!' De Westlandse Rooie Vrouwen organiseerden vele thema-avonden en verzorgden een politieke basiscursus voor vrouwen met politieke aspiraties. Ook wilden zij de vrouwen van gastarbeiders ondersteunen. Ze manifesteerden zich zelfs als zang- en cabaretgroep 'Gruppo Tomato' en traden onder andere op voor de Lierse VOS-vrouwen (vrouwen oriënteren zich op de samenleving). Deze lieten weten hen 'aardig maar te strijdbaar' te vinden. Aaltje Emmens stond aan de wieg van de Naaldwijkse vrouwenpraatgroep. Vanaf 1974 zat ze in de raad voor de PvdA en na twaalf jaar werd ze wethouder. In 1989 nam ze afscheid om burgemeester van Westerbork te worden (en later van Eibergen, Castricum en Bloemendaal). Ze was in 1986 de eerste vrouwelijke wethouder in Naaldwijk en de eerste socialiste sinds haar schoonvader. Deze Jan Emmens, SDAP'er in de gemeenteraad van 1927-1941, was wethouder van 1945 tot 1953, daarna weer raadslid en vervolgens weer wethouder van 1962 tot 1970. In totaal zat de man 43 jaar in de gemeenteraad. Aaltje Emmens lag regelmatig in de clinch met de Naaldwijkse burgemeester Jan de Bruin. Ze werd niet serieus genomen als zij het onderwerp emancipatiezaken aankaartte, was haar klacht. Op 11 maart 1981 boden de Rooie Vrouwen op haar initiatief een petitie aan burgemeester Jan de Bruin aan, onder grote belangstelling van de media. Hun boodschap: het Naaldwijkse gemeentebestuur hield geen rekening met vrouwenemancipatie. Het was een hoogst actueel onderwerp op dat moment, in de Tweede Kamer was net een anti-seksdiscriminatiewet in de maak. In de petitie werd aandacht gevraagd voor kinderopvang en deeltijdbanen en de oprichting van een brede, gemeentelijke commissie voor vrouwen om emancipatiebeleid voor te bereiden. De Bruin ontkende dat dit beleid ontbrak, maar wees er ook op dat voor een emancipatienota eenvoudig de 'mankracht' ontbrak. 'En vrouwkracht', pareerden de Rooie Vrouwen. Twee jaar later was het zover: de Naaldwijkse raad installeerde de werkgroep Emancipatie. Dames van traditionele vrouwenverenigingen tot Rooie Vrouwen gingen zich in deze werkgroep buigen over het emancipatiebeleid. Dit gebeurde wel onder leiding van een man, wethouder Henk Breugem! In 1985 had de werkgroep een emancipatienota geschreven waar de nieuwe emancipatiecommissie in 1986 mee aan de slag ging.

*Werkgroep Emancipatie overhandigt de Emancipatienota aan burgemeester J. de Bruin.
Collectie Historisch Archief Westland.*

De overheid had al in 1974 een zogeheten Emancipatiecommissie opgericht. In het vijfjarenplan stonden de volgende punten hoog op de agenda: politieke scholing van vrouwen bieden om meer vrouwen te betrekken in de openbare besluitvorming, opvoedkundige activiteiten voor het grote publiek om de onmisbaarheid van de vrouw in het politieke proces toe te lichten en het opstellen van lijsten van getalenteerde vrouwen. Als gevolg van deze overheidsaanpak wemelde het rond 1985 van op vrouwen gerichte landelijke en regionale cursussen en werkgroepen, zoals de VOS-cursussen, PEP-groepen (participatie emancipatie professionals), PSC-cursussen (politieke scholingscursussen voor vrouwen) of VLAM-werkgroepen (Vrouwen leren actief meedoen). Gemeentebesturen mochten niet achterblijven en subsidieerden deze activiteiten. Dit blijkt bijvoorbeeld uit het subsidieoverzicht Sociaal-Cultureel Werk van gemeente Naaldwijk van 1986. Een greep hieruit:

- Initiatiefgroep 30+, voor 'huisvrouwen boven de 30 met geringe vooropleiding en weinig kans gehad voor persoonlijke ontplooiing'
- Vrouwencafé Griet, voor 'politieke bewustwording en mondigheid van vrouwen' (Griet zat in 'het Kontje' van gebouw Hofwijk in Honselersdijk)
- Werkgroep Politieke scholingscursus, voor 'alle vrouwen die zich willen scholen in politieke discussies en bestuurlijk werk'
- Katholieke vrouwengildes, voor 'bijdragen in de ontplooiing van vrouwen boven de 18 jaar, ook wat betreft haar plaats in gezin, kerk en samenleving'
- VOS-werkgroep Naaldwijk
- CDA Vrouwenberaad.

Ook de Rooie Vrouwen Naaldwijk ontvingen overigens subsidie (f 350 per jaar).

Zakelijk

Het feminisme zou nooit echt aansluiting vinden met vrouwelijk Westland. Waarschijnlijk had deze weerstand niet alleen met het agrarisch conservatisme te maken maar ook met het zakelijke en nuchtere karakter van de inwoners. De confrontatie tussen Riet van der Klugt en de Rooie Vrouwen was tekenend hiervoor. In 1998 werd een expositie in het Westlands Museum gehouden over '100 jaar vrouwenarbeid Westland'. Met de expositie en een bundel herdacht het museum de nationale tentoonstelling Vrouwenarbeid in 1898. In de bundel kwamen werkende Westlandse vrouwen aan het woord, van boerendochters uit de jaren dertig tot vrachtwagenchauffeuses in de jaren negentig. De interviewsters concludeerden dat vrouwenverenigingen in het Westland zeker hadden bijgedragen aan de ontwikkeling van Westlandse vrouwen, die 'niet bepaald Dolle Mina's genoemd konden worden'. De jarenzeventigterm Dolle Mina was geïnspireerd door de naam van de Nederlandse feministe Wilhelmina Drucker (1847-1925). Dolle Mina manifesteerde zich tussen 1969 en 1977 als feministische actiegroep, ze wilde volledige maatschappelijke gelijkstelling tussen man en vrouw.

Pioniers als mevrouw Rothermundt en daadkrachtige bestuurders als Annie van Vree en Riet van der Klugt waren voorbeelden voor vrouwen die iets in de politiek wilden betekenen, daartoe mede bewust gemaakt door actieve feministische vrouwen die zich met name in Naaldwijk manifesteerden. Vanaf de jaren tachtig waren talrijke vrouwen politiek actief in het Westland. Enkele namen van vrouwen die ook opvielen door hun wethouderschap of inspanningen voor emancipatie zijn: H. Verwaayen-Koster van Groos (Wateringen), M. Roorda van Eijsinga (Wateringen), C. Damen-van Dijk (Naaldwijk), M. Vijverberg-Barendse (Naaldwijk), T. Post ('s-Gravenzande), J. Hubbeling (Monster), D. den Boer-Stolk ('s-Gravenzande) en Adri Bom-Lemstra (Wateringen).

In de huidige gemeenteraad van Westland, verkozen in 2014, worden elf van de 39 zetels door vrouwen bezet. Dit is 28%. In Nederland is de politieke participatie van vrouwen erg laag ten opzichte van onze buurlanden. Na de verkiezingen in maart 2017 zitten 54 vrouwen in de Tweede Kamer, dit is 36%. In de gemeenteraden is het aandeel iets kleiner dan een derde. Vrouwen zijn minder politiek actief dan tien à twintig jaar geleden. Omdat drukke banen met gezin, sport, vrienden en reizen gecombineerd worden, blijft er minder tijd over voor maatschappelijke activiteiten. Ook dit is een landelijke tendens.

Ik wil graag de volgende personen bedanken voor hun bijdrage: Ger Alleblas, Gerben Dijkstra, Marga de Goeij, Maxim van Ooijen, Tilly Post, Anneke van Vliet en Tonny Stolk-van Vree.

Literatuur

- De Ridder, J.G., *Antirevolutionaire activiteiten in de gemeente Naaldwijk, 1982, in opdracht van voormalig bestuur van de centrale AR-kiesvereniging 'Nederland en Oranje', 1886-1981* (1982).
- Lansbergen, A., *Geen tijd en geen geld. Tuindersvrouwen in het Westland in de jaren dertig* (Emancipatieraad Den Haag 1985).
- Leijenaar, M.H., *De geschade heerlijkheid. Politiek gedrag van mannen en vrouwen in Nederland 1918-1988* ('s-Gravenhage 1989) hoofdstuk 3.
- Outshoorn, J., 'Vrouwen en Politiek'. In: J.W. van Deth (red.) *Handboek Politicologie*, Van Gorcum (Assen 1993) 356-380.
- Smit, P.A., *...tot bevordering van de welvaart der burgerij... Gemeenteraad van Naaldwijk, een vogelvlucht van 25 raadsperioden (1903-2003)* Gemeentearchief Naaldwijk (2003).
- Sosef, M. (red.), *100 jaar vrouwenarbeid Westland*. Westlands Museum (1998).
- VNG, *Maatschappelijke ontwikkeling en bestuurlijke vormgeving: een sociaal-wetenschappelijk onderzoek in het Westland*. Deelnota I en II (1971).
- Krantenarchief Historisch Archief Westland.
- www.politiekcompendium.nl
- www.overheidinzuidholland.nl

Noten

- 1 *Westlandsche Courant* 30-11-1912.
- 2 *De Westlander* 22-10-1932. De krant gaf een woordelijk verslag van de raadsvergadering, zoals toen de gewoonte was.
- 3 *Westlandsche Courant* 29-12-1934.
- 4 *De Westlander* 5-5-1939. In dezelfde krant wordt ze genoemd als raadsvrouw van een bakkersknecht die een deel van de betalingen aan zijn baas verduisterde.
- 5 Van der Klugt is tot nu toe de enige vrouwelijke burgemeester in het Westland gebleven. An Hommes (VD) was tussen 2001 en 2003 waarnemend burgemeester in 's-Gravenzande.
- 6 Uit: *NRC* 8-5-1992, door Lucette ter Borg.
- 7 *Westlandsche Courant* 6-7-1978.

Hoek van Holland tijdens de Koude Oorlog

Hoek van Holland is tijdens haar 150-jarig bestaan als toegangspoort voor de Rotterdamse haven altijd van groot strategisch belang geweest. We vinden in het dorp aan de monding van de Nieuwe Waterweg nog veel zichtbare sporen van haar militaire geschiedenis. Zo steken vier 'geheimzinnige' grote schotelantennes duidelijk zichtbaar boven de duinen uit en menigeen vraagt zich af waar die voor dienen.

We hebben hier te maken met een voormalig militair relaisstation met straalzenders, ook wel troposcatter genoemd. Het relaisstation is een overblijfsel van de Koude Oorlog en werd bediend door militairen van het Amerikaanse leger. Op 21 september 1967 werd de 'microwave relay site' of 'troposcatter' operationeel, maar wat ging aan de plaatsing van deze geheime installatie te Hoek van Holland vooraf?

Het ontstaan van de Koude Oorlog

In juni 1941 viel het Duitse leger de Sovjet-Unie binnen, waardoor Rusland in het kamp van de geallieerde landen terechtkwam. Na D-Day (de geallieerde landing in Normandië op 6 juni 1944) behaalden de geallieerde legers overwinning na overwinning op het Duitse leger. Hierdoor ontstond de noodzaak om de situatie na de oorlog te bespreken. In februari 1945 kwamen de drie leiders van Rusland, Groot-Brittannië en de Verenigde Staten, te weten Stalin, Churchill en Roosevelt, bijeen in Jalta op het Krim-schiereiland in de Sovjet-Unie. Zij spraken over het trekken van nieuwe grenzen door het Europa van na de oorlog. Duitsland zou na de capitulatie in vier sectoren worden verdeeld: een oostelijke sector onder controle van de Sovjet-Unie en drie westelijke sectoren onder toezicht van Groot-Brittannië, de Verenigde Staten en Frankrijk. Binnen de oostelijke sector lagen de landen die 'bevrijd' waren door de Russische troepen. Deze landen zouden tot het uiteenvallen van de Sovjet-Unie in 1991 onder communistische invloed staan.

De troposcatter in Hoek van Holland. Foto: Ron Nieuwenhuizen.

Conferentie te Jalta op de Krim met van links naar rechts Churchill, Roosevelt en Stalin. Foto: The National Archives, UK.

Na het beëindigen van de oorlog lag Berlijn diep in de Russische zone. Deze stad werd ook verdeeld in vier sectoren en sindsdien bestuurd door vier militaire commandanten van de geallieerde legers. De samenwerking met de Russen verliep moeizaam en werd regelmatig door hen gefrustreerd. Men besloot toen om de drie westelijke zones van Duitsland samen te voegen onder één bestuur. Als gevolg van de toenemende spanningen tussen de twee machtsblokken sloten de Verenigde Staten en de verdragslanden

op 4 april 1949 een militair verbond, de Noord-Atlantische Verdragsorganisatie (NAVO). De Koude Oorlog was begonnen en zou voortduren tot het uiteenvallen van de Sovjet-Unie. Door de oplopende spanningen tussen de twee machtsblokken werden er steeds meer Amerikaanse militairen in West-Europa gestationeerd. Hierdoor ontstond in de westerse wereld de behoefte aan meer, veiligere en snellere mogelijkheden om te communiceren tussen de militaire hoofdkwartieren. Onder tusschen had naast de Verenigde Staten ook de Sovjet-Unie de beschikking gekregen over een atoombom. Verder waren de Russen bezig met de opbouw van een grote koopvaardij- en vissersvloot en een krachtige oorlogsvloot. Hun schepen werden voorzien van moderne elektronica ten behoeve van spionagedoeleinden en voeren regelmatig op de Noordzee en naar de haven van Rotterdam.

Strategische ligging Hoek van Holland

Direct na de bevrijding in mei 1945 was men begonnen met het ontmantelen van de Duitse militaire stellingen binnen de Festung Hoek van Holland. Dat betekende het verwijderen van alle soorten wapens en munitie, het opruimen van mijnen, het inventariseren van voorraden (onder andere voedsel en brandstof) en het slopen van obstakels en Duitse verdedigingswerken, zoals bunkers. Vanwege de spanningen tussen het Westen en het Oostblok werden in het strategisch gelegen Hoek van Holland al in 1945 de nodige militaire maatregelen genomen. De kustverdediging bestond nu niet meer uit statische systemen zoals forten, kanonnen en bunkers, maar werd weer zoals vroeger uitgevoerd door de oorlogsvloot. Een nieuw element was hierbij de enorme toename van elektronische systemen.

Het oude, uit 1889 stammende kustverdedigingsfort werd met de omliggende terreinen, gebouwen en een aantal voormalige Duitse bunkers gereedgemaakt als accommodatie voor het op te richten 'Marine Commandement Maas'. De eerste commandant werd de kapitein-luitenant ter zee G. Quint. Het commando kreeg als taak:

1. het uitoefenen van controle op de scheepvaart
2. het zorgen voor bevordering en beveiliging van militaire operaties en transporten over zee en over land
3. het beveiligen van militaire objecten.

Het vestingwerk werd nu 'Marinekazerne Hoek van Holland'. Er kwam een uitgebreide telefooncentrale en een radiocommunicatiestation. Van hieruit had men onder andere dagelijks verbinding met het lichtschip Goeree, Radio Scheveningen en de seinpost Hoek van Holland. Veel van de berichten, in het bijzonder de weerberichten, zond men door naar de militaire vliegvelden. De semafoor of seinpost Hoek van Holland werd bemand door marinepersoneel en deels ingericht voor allerlei vormen van elektronische communicatie ten behoeve van elektronische

oorlogvoering. Het betrof niet alleen telefonie en telegrafie, maar ook faxverkeer, telex, sonar en signalen die te maken hadden met vuurleidingssystemen (verschillende vormen van volradar).

In het Spanjaardsduin¹ werden twee leegstaande grote Duitse munitiebunkers van de batterij 'Vineta' omgebouwd tot respectievelijk commandocentrum en radiostation. Vanuit de seinpost en het fort werden in 1953 telefoon- en telexlijnen aangelegd naar deze twee bunkers. Ook werd er een aangepaste versie geïnstalleerd van de in de Tweede Wereldoorlog door de Duitsers gebruikte codeermachine 'Enigma'. In de eerste bunker met de naam Hamburg werden alle scheepvaartbewegingen, zowel van de koopvaardij als van de marine, gemonitord en in kaart gebracht.

*Bunker Hamburg.
Foto: G.A. van Geffen.*

In de tweede bunker met de naam Bremen werd een radiostation gevestigd, bemand door radiotelegrafisten en codeur-telexisten. Het marinepersoneel bestond uit mannen en vrouwen, de laatsten van de Marine Vrouwenafdeling (MARVA). In 1956 werd de eerste zeeradar op de seinpost geïnstalleerd. Hiermee kon men naast de reguliere scheepvaart in het bijzonder de Sovjetschepen volgen.

Zo werd het 'Marine Commandement Maas' een belangrijk steunpunt tijdens de Koude Oorlog. Het belang van deze positie nam in 1967 toe met de bouw van een troposcatter en de komst van een detachement Amerikaanse militairen. Het betrof een uiterst geheim Amerikaans communicatieproject in het kader van de NAVO-activiteiten. Een troposcatter is een militair relaisstation met straalzenders. Het station werd gebouwd in het Spanjaardsduin. De naam is afgeleid van 'troposfeer', de onderste laag van de dampkring, en het Engelse 'to scatter': rondstrooien.

Het relaisstation of de troposcatter

Het verzenden van berichten voor de NAVO en de Amerikaanse troepen in Europa naar onder andere Amerika gebeurde aanvankelijk via Frankrijk. Nadat Frankrijk zich onder president De Gaulle in 1966 terugtrok uit alle militaire activiteiten van de NAVO en alleen politiek lid bleef, besloot men het politieke hoofdkwartier van de NAVO van Parijs naar Brussel over te brengen. Ook de telecommunicatie van Engeland naar Amerika moest worden herzien. De berichtgeving vanuit Wiesbaden in West-Duitsland naar Washington in de Verenigde Staten werd voortaan via Nederland geleid. In de duinen te Hoek van Holland kwam de genoemde troposcatter. Het werd een zwaar beveiligd en geheim complex, gelegen op militair terrein. Het terrein was aan alle kanten omgeven door een groot hek, voorzien van bordjes 'US property'. Het gedeelte waar de installatie stond, werd Amerikaans grondgebied. De troposcatter kreeg vier grote schotelantennes, een grote loods bestaande uit golfplaten voor de vijf 30 kW Jetta-generatoren, een werkplaats voor het onderhoud en een controlecentrum. Hier lagen ook reserveonderdelen opgeslagen. Buiten stonden twee grote brandstoftanks voor de noodgeneratoren. Het complex zorgde hiermee voor de eigen elektriciteit en gebruikte niets van het openbare netwerk. Twee antennes waren gericht op Brüggen in West-Duitsland en twee antennes op Martlesham Heath, een Royal Air Force-basis in Engeland.

*Vinetaduin met de vier grote schotelantennes van het Amerikaanse leger.
Aquarel van Ad Kikkert, 1968. Collectie Gemeentearchief Rotterdam.*

Het relaisstation werd bediend door Amerikaanse soldaten van de Alfa-compagnie van het 447th Signal Battalion. Hun hoofdkwartier was in Prümm, West-Duitsland, gevestigd. Deze militairen waren overwegend jonge mannen, rond de twintig jaar oud. Onder hen waren gewetensbezwaarden die geen wapens wensten te dragen. Zij werden veelal om de paar maanden overgeplaatst naar andere locaties op de wereld, ook naar brandhaarden zoals Vietnam. De eerste eenheid in de Hoek stond onder commando van een kapitein en een stafsergeant. Zij bestond uit een vijftien man sterke onderhouds- en bewakingsploeg. De bewakingsploeg bestond uit ongeveer tien man, draaide 24 uur in wisseldiensten en was uitgerust met waakhonden. De onderhoudsploeg bestond uit zeven specialisten. Twee van hen waren 24 uur per dag op de site om de apparatuur te controleren en te bedienen. Verder beschikte men over een groene vrachtauto van de NAVO, zonder opschrift. Het voertuig mocht van de Nederlandse regering geen militaire kentekens dragen en de manschappen mochten geen uniform dragen. Zij hadden een burgerstatus en liepen in burgerkleding. Zij hadden geen opsporingsbevoegdheden en moesten in geval van onraad de Koninklijke Marechaussee in Hoek van Holland waarschuwen. Het werk van deze soldaten bestond dus uit wachtlopen en onderhoud aan apparatuur en materieel plegen.

Bediening apparatuur van de troposcatter door Amerikaanse soldaat. Facebookpagina 532nd Signal Company Hoek van Holland, DCS.

Enmaal per jaar was er volgens de heer Heijstek, buurman van het complex, inspectie door hoge Amerikaanse militairen. Zij kwamen dan met legerauto's, waarop de nodige sterren waren aangebracht. Ook vertelde hij dat de bewaking van het complex erg streng was en dat de buitenverlichting 's avonds automatisch aanging. De troposcatter en de directe omgeving baadden dan in het licht, zo ook het huis van de heer Heijstek.

Vakantiehuisjes naast café-restaurant 'Zonnewende'. Collectie H. van der Lugt.

De militairen woonden in de vakantiehuisjes naast café-restaurant 'Zonnewende' aan de Schelpweg en in 'Het Koetshuis' aan de Rietdijkstraat te Hoek van Holland. De soldaten aten in het restaurantgedeelte van het Koetshuis. In de weekeinden gingen zij uit in disco 'Hotel America' of in café 't Fust' aan de Prins Hendrikstraat. Hier zijn dan ook heel wat relaties ontstaan tussen de jonge vlotte Amerikaanse militairen en de Hoekse meisjes. Op het strand vermaakten zij zich ook met de Hoekse schone. Uit sommige vluchtige relaties ontstonden vaste relaties en een aantal Amerikaanse militairen trouwde met een meisje uit Hoek van Holland, waarna de dames megingen naar Amerika.

Een van de Amerikaanse soldaten, Rick Quirk, heeft zijn herinneringen aan zijn tijd in Hoek van Holland opgetekend op de website van het 447th Signal Battalion. Hij beschrijft hoe hij en zijn maten vanaf het complex een mooi uitzicht hadden op het Hoekse strand. Zij hadden het druk met het observeren van de meisjes op het strand met hun verrekijkers. Ondanks het feit dat de aanwezigheid van de Amerikanen geheim was, verklaart hij later: "Geloof maar dat de Hollandse jongens wisten dat de Amerikanen aanwezig waren, want wij pikten hun vriendinnen in". Rick ontmoette een Russische militair in 'Hotel America'. Dat was een Russische ambassadebewaker uit Londen, die regelmatig met de veerboot en de Russische trein naar huis ging. Hoek van Holland had toen nog een directe treinverbinding

met Moskou. Aanvankelijk mocht Rick de man niet, maar na verloop van tijd werden ze vrienden en leerde hij veel van hem over het communisme. Rick Quirk nam aan het einde van zijn diensttijd te Hoek van Holland afscheid met de woorden: "The Hoek was a great place. Unfortunately we had to leave".

De werking van de troposcatter

Het microgolf systeem zorgde voor een uitvinding die het beste van twee radiofrequentiegebieden moest samenbrengen, namelijk de gedragingen van een HF (Hoog Frequent) radiosignaal en een UHF (Ultra Hoog Frequent) radiosignaal. Een HF-signaal draait om de aarde als een 'golf', doordat het signaal botst tussen aardbodem en luchtlagen. De afstand is eigenlijk onbeperkt maar de diverse luchtlagen, de wisseling van dag en nacht en het weer hebben een sterke invloed op het signaal (storingen). Hoe hoger de frequentie des te meer het signaal de neiging krijgt rechtdoor te gaan, afhankelijk van de richtingshoek van de schotelantenne, over de horizon of recht de ruimte in. Een UHF of hoger signaal gaat in een rechte lijn. Een dergelijk signaal is zeer zuiver en weinig storingsgevoelig, omdat het direct van A naar B gaat. Het nadeel is dat het niet over de horizon kan kijken, dus is de reikwijdte, afhankelijk van de hoogte en de plaats van de mast, niet veel meer dan 30 tot 100 km. Het idee was een frequentie te kiezen die een relatief grote afstand tussen A en B kon afleggen met zo weinig mogelijk golven tussen de luchtlagen en de aardbodem. Tegelijkertijd wilde men niet naar alle kanten uitzenden (makkelijker te onderscheppen), wat normaal gebeurt met een HF-signaal waarbij een draadantenne wordt gebruikt. Een straalzender is alleen mogelijk als de schotelantenne groot genoeg is om het lange signaal te vangen.

Dit systeem van straalzenders werd door de Amerikanen over de hele wereld toegepast, vanuit iedere plaats waar zij een basis hadden. De hoek van aanstralen (gericht op de troposfeer, boven de tropen tot hoogten van 16 tot 18 km en boven de poolgebieden tot 8 km) bepaalt de afstand naar de volgende ontvangstantenne. De straalzenders staan dus op bepaalde afstanden van elkaar en op elkaar gericht. De verbinding vanuit de Verenigde Staten ging met soortgelijke relaisstations als in het Vinetaduin via Groenland, IJsland, Ierland, Engeland en als laatste Nederland naar Duitsland en terug.

De sluiting van het relaisstation Hoek van Holland

Het uiteenvallen van de Sovjet-Unie in december 1991 betekende het einde van de Koude Oorlog. Hierdoor en door moderne elektronica zoals verbindingen per satelliet werd het relaisstation overbodig. Het werd door de Amerikanen ontmanteld en in december 1992 verlieten de Amerikaanse militairen Hoek van Holland. De troposcatterinstallatie en het terrein werden overgedragen aan het Nederlandse ministerie van Defensie. Nadat het complex verlaten was, begon de site te verval-

Communicatielijnen van de troposcatters in Noordwest-Europa. Afbeelding van de website van het 447th Signal Battalion.

len. Er kwamen aluminium en ijzeren delen van de antennes naar beneden en de wind veroorzaakte geluidsoverlast. Defensie wilde het complex laten slopen en vroeg bij de gemeente Rotterdam een sloopvergunning aan. Er ontstond een discussie tussen voor- en tegenstanders van de sloop. Het resultaat van de discussie was dat de gemeente Rotterdam - op advies van het gemeentelijk projectbureau Waterweg en de deelgemeenteraad - geen sloopvergunning afgaf. Men zag de troposcatter als beeldbepalend voor Hoek van Holland. Aanvankelijk wilde Defensie de sloopprocedure doorzetten, maar in augustus 2001 werd besloten de installatie te behouden. Dit mede in verband met een vleermuizenkolonie die er zijn winterslaap hield. Wel sloopte men de loods, waarin asbest zat, en de brandstoftanks, waarvan de wanden waren doorgerot.

Het ministerie droeg de troposcatter over aan de Dienst der Domeinen, het tegenwoordige Rijksvastgoed- en Ontwikkelingsbedrijf. In 2003 kwam het beheer van het duingebied in handen van Stichting Zuid-Hollands Landschap (ZHL). Eind februari 2007 werd het Vinetaduin als onderdeel van het natuurgebied Kapittelduinen overgedragen aan het ZHL, dat daarmee de eigendom en het beheer kreeg, inclusief de troposcatter. Er kwam overleg over de vraag wie het beheer van de schotels op zich zou nemen. De Stichting Militair Erfgoed wilde zich inspannen voor de conservering en het behoud van de troposcatter als herinnering aan de Koude Oorlogsperiode. Eind 2007 haakte deze stichting echter af, omdat zij onvoldoende financiële middelen had om de troposcatter te conserveren. Ook ZHL beschikte niet over de nodige fondsen. Zij stelde dat eventuele gelden voor de conservering beter konden worden besteed aan het natuurbeheer in het gebied. Medio 2014 besloot de gemeente Rotterdam aan een schildersbedrijf opdracht

te geven de troposcatter op te knappen. Op 1 oktober 2014 begon men met het roestvrij maken en verwijderen van de losse delen van de installatie. Hierna werd de installatie behandeld met een speciale verf.

Met de sluiting van het Amerikaanse relaisstation kwam er in 1992 een eind aan een meer dan honderdjarige militaire aanwezigheid van Nederlandse, Duitse, Britse en Amerikaanse militairen in Hoek van Holland, maar de troposcatter is als uniek overblijfsel uit de Koude Oorlog en als beeldbepalend element voor Hoek van Holland behouden.

Bronnen

- Rapport Koninklijke Marine, Commandant der Zeemacht in Nederland, d.d. 16-10-1963 met betrekking tot Marinekazerne Hoek van Holland en Commandement Maas.
- Website van het 447th Signal Battalion, US. Army in Germany 1945-1989. Gedeelte A-Company 22e Signal Group.
- Facebookpagina van de 532nd Signal Company Hoek van Holland, DCS.
- Website www.forten.info. Militair erfgoed in Nederland en België. René Ros.
- Werking troposcatter, verklaard door Jos de Krom, voormalig radiotelegrafist Koninklijke Marine en als zodanig werkzaam geweest in de bunkers Hamburg en Bremen.
- Diverse krantenartikelen uit Algemeen Dagblad-Waterwegeditie, Westlandsche Courant, Vuurtoren en Hoekse Krant.

Noten

- 1 Het Vinetaduin is hetzelfde als Spanjaardsduin. Vineta is de naam die de Duitsers aan het gebied hebben gegeven vanwege de Duitse kustbatterij Vineta. Deze naam is een begrip geworden in Hoek van Holland. De originele, oude naam is echter Spanjaardsduin.

De Nederlandse groentezaadbedrijven

Dit artikel gaat over het groentezaadvak in Nederland en de Westlandse zaadbedrijven in het bijzonder. Als auteur prijs ik mij gelukkig dat ik de spectaculaire ontwikkeling van het groentezaadvak in Nederland veertig jaar lang van nabij heb kunnen meemaken en dat ik er ook een aandeel in mocht hebben. De bedrijven die de revue passeren heb ik stuk voor stuk gekend. Aan hen die in dit artikel met naam worden genoemd bewaar ik de beste herinneringen.

De tuinbouw in transitie

Toen ik in 1973 werd aangesteld als adjunct-directeur bij de toenmalige NAKG, de keuringsdienst voor groente- en bloemzaden, kon ik niet vermoeden welke stormachtige ontwikkeling het groentezaadvak in Nederland te wachten stond. Grote veranderingen dienden zich aan in de tuinbouw. De tuinbouw onder glas kenmerkte zich door een open mind, in velerlei opzicht. Men bezocht elkaars bedrijven om van elkaar te leren en richtte er zelfs een organisatie voor op, de Nederlandse Tuinbouw Studieclubs (NTS). De 'open innovatie' die daarvan het gevolg was, maakte dat verbeteringen in de teelt en techniek zich razendsnel verspreidden. Die collectieve vooruitgang had grote voordelen, waar de vruchten ook zeker van geplukt zijn. Het Proefstation in Naaldwijk - waar de beeltenis van de pionier Riemens in de hal stond en die nu in het Westlands Museum is veiliggesteld - en het Proefstation in Aalsmeer, decennialang geleid door ir. Jan van Doesburg, waren de aanjagers van de vooruitgang in de tuinbouw. In 1988 werd een totale nieuwbouw in Naaldwijk in gebruik genomen. De consultantschapen voor de tuinbouw leverden gratis advies. In de jaren tachtig van de vorige eeuw verlangde de overheid medefinanciering door het bedrijfsleven, waar het Productschap Tuinbouw de gelden voor inzamelde. Er volgde een fusie van beide proefstations met daarna het vertrek uit het Westland naar Bleiswijk. Van de 'O' van het toegepast onderzoek van het zogenaamde OVO-drieluik (onderzoek, voorlichting,

onderwijs) was weinig meer over. De Dienst Landbouvoorlichting werd geprivatiseerd en streek neer in een kantoor aan de Mansholtlaan in Wageningen. De overheids-BV die de voorlichting zou gaan verzorgen was geen lang leven beschoren. Er volgde een management buy-out, waarmee de 'V' van OVO in private handen kwam en inmiddels onder de naam Delphy door het leven gaat. Vooralsnog is de 'O' van onderwijs voor de land- en tuinbouw in een aparte kolom, het zogenaamde groene onderwijs, georganiseerd. Het is een uitdaging om bij jongeren belangstelling voor het tuinbouwonderwijs te krijgen en te houden.

De productietuinbouw, met name de groenteteelt onder glas, richtte zich met teeltverbetering en nieuwe rassen op vroeger en op meer. Niet op beter. Sprekend voorbeeld daarvan was het tomatenras Sonato dat in de jaren zeventig in de vroege stookteelt opgeld deed en in enkele jaren het hoofdras werd, waar de tuinder vanwege de kilogramopbrengst niet omheen kon. Dat leverde ons bij onze oostburen de term 'Wasserbomben' op. Het kostte vijftien jaar om dat beeld van de Nederlandse tomaat te herstellen door middel van de ontwikkeling van kwalitatief betere rassen. Het 'veel en meer' van de tuinbouw aan het eind van de vorige eeuw mondde uit in meer van hetzelfde. Een achteraf zeer tot de verbeelding sprekend instrument was het 'bloksysteem' bij groenteveilingen van met name tomaten, bedacht en gehanteerd door het toenmalige Centraal Bureau van de Tuinbouwveilingen (CBT). De grondlegger van het groentezaadbedrijf Enza in Enkhuizen, Jaap Mazereeuw zaliger gedachtenis, beklagde zich erover dat van een eerste aanvoer van een meerhokkige tomaat (een innovatie zouden we nu zeggen) werd gezegd dat die niet in het blok paste. De omgekeerde wereld! De recente geschiedenis is genoegzaam bekend. Er werd afscheid genomen van het veilingstelsel bij de afzet van groenten, de opvolger Greenery werd geen succes en in 2014 werd het Productschap Tuinbouw opgeheven. De politiek besliste er weliswaar over, maar de tuinbouw gaf daar zelf aanleiding toe vanwege het in herhaalde peilingen gebleken onvoldoende draagvlak.

In mijn studietijd werd met tuinbouw bedoeld de groente-, bloemen-, fruit- en bloembollenteelt en de boomkwekerij. Vaak werd dit nog wel aangevuld met champignonteelt en na een tijd niets kwam de zaad-'teelt'. De directeur Akker- en Tuinbouw van het toenmalige ministerie van Landbouw wijdde er op de jaarlijkse Wageningen Tuinbouwdagen slechts enkele zinnen aan. De zadensector van veertig jaar geleden viel niet op, maar werkte stug door aan haar eigen toekomst.

De sector groente- en bloemzaden

Ik herinner mij de praktijk nog waarmee land- en tuinbouw eeuwenlang de zaden voor het volgende teeltjaar veiligstelde. Dat was door een aantal mooie representatieve planten uit de oogst te bestemmen voor het zaad voor het volgende jaar. Zo gaat het nu nog in grote delen van Azië en Afrika. In Noord-Holland zie ik

nog voor mij het beeld van een aantal geselecteerde koolplanten op de rand van een perceel, de zaadragers voor de nieuwe oogst. Tuinders hadden, zo noemden dat, een eigen selectie. Na de Tweede Wereldoorlog was de zaadbeurs op zaterdagmiddag in Hoorn - in een café uiteraard - dé plaats om eigen geteeld zaad aan de zaadhandelaar te verkopen. Op grond van het meegebrachte monster van de zaadpartij werd 'de zaak gedaan'. De zaadbeurs in Hoorn heeft tot de jaren tachtig van de vorige eeuw bestaan. In het Westland waren ook tuinders die zelf zaad teelden. Slazaden bijvoorbeeld, maar ik herinner mij ook dat mijn schoonvader Bertus Groenewegen zaliger gedachtenis vond dat er bij Ogenmeloen niets boven de 'selectie Vreugdenhil' ging. Vreugdenhil teelde ook tomatenzaad. Naast zijn woning stond een grote vergister met geperste tomatenvruchten waaruit het zaad gewonnen werd.

De zaadbedrijven die Nederland kort na de Tweede Wereldoorlog rijk was, waren stuk voor stuk mooie familiebedrijven. Ze werden geleid door vakmensen, gepassioneerd bezig met wat er met planten viel te bereiken. Een aantal van deze bedrijven legde de bedrijfsgeschiedenis vast in een boek. Een bekend voorbeeld daarvan is het boek 'Stoer doorgaan' van Rijk Zwaan. De meeste bedrijven zagen in dat het produceren en verhandelen van zogenaamde 'vrije' rassen als formule op den duur uitgewerkt zou raken en pakten de plantenveredeling op. In het Westland waren dat bedrijven als Van den Berg, Bruinsma en Leen de Mos. Deze bedrijven werden in de loop van de tijd als het ware ingehaald en overgenomen door collega-bedrijven. Dat overkwam Rijk Zwaan uit Rotterdam, nu gevestigd in De Lier, niet. De stichter en naamgever van het bedrijf koos voor de plantenveredeling. Het gelijknamige bedrijf werd wel overgenomen, maar kwam sterker dan ooit terug als familiebedrijf.

*De vrouw van Rijk Zwaan in de eerste winkel aan het Zwaanshals in Rotterdam, 1924.
Collectie Rijk Zwaan.*

In het algemeen werd in de tuinbouw de zaadsector wel van belang gevonden, maar de spectaculaire groei van de sierteelt en de groenteteelt onder glas sprak toch meer tot de verbeelding. De potentie van de sector, met het Instituut voor veredeling van Tuinbouwgewassen (IVT) in Wageningen en de studierichting Plantenveredeling aan de toenmalige Landbouw Hogeschool als aanjagers, werd een beetje onderschat. De sector leek enigszins over het hoofd gezien te worden, maar vond dat zelf niet erg. De productietuinbouw met een jaar op jaar toenemende productie zag de beschikbaarheid van uitstekende rassen en goed plantmateriaal gewoon als een vanzelfsprekendheid. Als het over zaden ging, bijvoorbeeld bij wat er over zaden in de Zaaizaad- en Plantgoedwet of in de Europese wetgeving diende te worden opgenomen, ging het vooral over landbouwzaden en 'O ja, er zijn ook nog groentezaden...! De positie van de (groente)zadensector week af van de productietuinbouw. De zadensector had geen eigen proefstation. Het toenmalige Rijks Proefstation voor Zaandonderzoek in Wageningen (RPvZ) verrichtte vooral routinebepalingen en nauwelijks vernieuwend onderzoek. Er was geen voorlichtingsdienst voor zaden en in het groene onderwijs was geen opleiding voor het groentezaadvak.

De groentezaadsector had sinds begin jaren veertig van de vorige eeuw wel de beschikking over een werkend kwekersrechtstelsel en de ontwikkelaars van nieuwe rassen maakten daar ook goed gebruik van. Het al genoemde IVT, geleid door dr. Otto Banga en later ir. C. Dorsman, haalde de selecteurs/kwekers van nieuwe rassen - autodidacten die zelf zo ver gekomen waren - naar Wageningen om hen de theoretische achtergrond van hun vak bij te brengen. De opleiding plantenveredeling aan de Landbouw Hogeschool van professor Sneepe schoolde talrijke studenten die plantenveredelaar wilden worden. De eersten waren dr. Jensma bij Nunhems Zaden, die zijn carrière begon bij Unilever toen dat bedrijf in Duiven bij Arnhem nog aan plantenveredeling deed, en dr. Andeweg, die het veredelingsstation van Royal Sluis in Wageningen ging leiden. Zonder de pretentie te hebben volledig te zijn, noem ik verder Wageningers als Leo van de Berkemortel bij Bruinsma en Jasper Veldhuyzen van Zanten bij Sluis & Groot. Er werden ook Wageningers aangehouden voor meer commerciële functies, zoals Jan Zwinkels bij Bruinsma en Marius Prins bij Sluis & Groot.

Hoe verging het de zaadbedrijven

Ik heb het voorrecht gehad deze dynamische sector vier decennia lang als directeur van de NAKG, thans Naktuinbouw, te mogen dienen en heb daarmee aan de vooruitgang in de sector groentezaden kunnen bijdragen. Het 'verhaal van de zaden' is dan ook mijn verhaal, omdat ik er deel van uitmaakte. Ik zal hierna het Nederlandse groentezaadvak belichten, de Westlandse zaadbedrijven in het bijzonder, en als afronding een blik in de toekomst van de zadensector werpen.

*De teelt van prei bestemd voor de zaadwinning in Wateringen.
Collectie Historisch Archief Westland.*

De zaadteelt in Nederland, door tuinders of zaadbedrijven, kampte nogal eens met een minder gunstig klimaat voor zaadproductie. Bedrijven die van de zaadproductie hun beroep maakten, waren al snel in het voordeel omdat zij productiegebieden wisten te vinden waar het zaad gezond bleef en goed afrijpte. Door het kort na de Tweede Wereldoorlog internationaliseren van de groentezaadteelt kwamen in Nederland de professionele groentezaadbedrijven op. Door hun deskundigheid en mogelijkheden buiten Nederland waren zij in het voordeel ten opzichte van de tuinders die zelf zaad produceerden. Landen in Zuid-Europa waren vanwege het gunstiger klimaat voor zaadteelt in trek. In de jaren vijftig ontdekten de groentezaadbedrijven Oost-Afrika als productiegebied van bonen. De teelt van bonenzaaden vond (en vindt) plaats in Arusha, aan de voet van de Kilimanjaro. Inmiddels vindt om klimatologische redenen en ook vanwege risicospreiding zaadteelt plaats in een groot aantal landen in meerdere continenten.

Ruwweg zou je kunnen zeggen dat de twee Enkhuizer bedrijven van toen, Sluis & Groot en Gebroeders Sluis (in 1968 Royal Sluis geworden), naast levering aan tuinders ook een sterke handelsfunctie hadden. Kleinere bedrijven van toen richtten zich ook wel op de handel, maar vaker op levering aan tuinders. Dat waren

bijvoorbeeld Pannevis in Delft, Rijk Zwaan vanuit Rotterdam, later Enza Zaden uit Enkhuizen, Jacob Jong en Beemsterboer in de Langedijk, Nunhems Zaden in Haelen, Vriend en Ruiters Zaden uit Andijk en Bruinsma en Van den Berg uit Naaldwijk. Gebroeders Bakker in Noord-Scharwoude was gespecialiseerd in bonen en Hem Zaden en Kieft hadden zich toegelegd op bloemzaden. Daarmee is voor het Westland het beeld niet compleet. Dr. W. Kemmers tekende in 1994 uit de mond van de markante zaadhandelaar Jan Minnaar uit 's-Gravenzande op hoe het destijds in het Westland toeging. Ikzelf bezocht de heer Minnaar en zijn echtgenote in 1980 ter gelegenheid van zijn tachtigste verjaardag. Ik kon toen niet vermoeden dat Jan Minnaar, een geboren verteller waar ik uren naar heb geluisterd, zijn zaak in het gebouw van de voormalige Westlandsche Stoomtramweg Maatschappij (WSM) aan de Monsterseweg in 's-Gravenzande nog twintig jaar zou voortzetten! Uiteindelijk zette Minnaar na een carrière van 85 jaar er op honderdjarige leeftijd in 2000 een punt achter.

De Nederlandse Zaadcentrale, het bedrijf van Jan Minnaar aan de Monsterseweg in 's-Gravenzande. Foto: DENK Communicatie, Naaldwijk.

Jan Minnaar verloor in 1936 door een ernstig motorongeluk zijn gezichtsvermogen. Zijn echtgenote Jannie Knoppert reed hem en las hem vrijwel dagelijks de krant voor, waardoor hij uitstekend geïnformeerd bleef. Menige Westlandse tuinderszoon of -dochter herinnert zich zijn winkel in 's-Gravenzande en Poeldijk waar een

nevenvestiging was. Minnaar wist bij een bestelling letterlijk blindelings het juiste laatste te vinden. Aanvankelijk had Jan Minnaar een partner in zaken. Zij werkten onder de welluidende naam Hollandia. Zij wilden de naam Westlandia gaan voeren, maar dat stuitte op bezwaren bij de broers Van den Berg waar keurig rekening mee werd gehouden. De Nederlandse Zaadcentrale startte in Poeldijk en verhuisde in 1951 naar de Monsterseweg in 's-Gravenzande. In het begin leverde Minnaar ook jonge bomen van kaspruimen die hij betrok van Wed. P. de Jong in Goes, zijn vroegere werkgever. De teelt van pruimen in de kas kwam in de belangstelling vanwege de minder goede resultaten in de druiven- en tomatenteelt. In 1945 ontdekte Jan Minnaar in Engeland het bestaan van een tomaat zonder groenkraag die de naam Moneymaker droeg. Dit ras was een vernieuwing, omdat tot dan toe vrijwel uitsluitend het ras Ailsa Graig, een ras met een stevige groenkraag, werd geteeld.

Het pand aan de Julianaweg in Naaldwijk waar zaadbedrijf Van den Berg gevestigd was. Collectie Historisch Archief Westland.

Voor de Tweede Wereldoorlog was in het Westland een groot aantal leveranciers van zaden actief. Een bekend Westlands zaadbedrijf was Van den Berg uit Naaldwijk, waar vijf broers Van den Berg actief waren en waarvan broer Jan naar buiten toe het meest op de voorgrond trad. Het zaadbedrijf Klinkenberg in Naaldwijk had de pech een socialistische signatuur te hebben. Dat viel niet zo

De gebroeders Van den Berg, de foto is genomen ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van de zaak in 1960. Collectie Historisch Archief Westland.

*Prijscourant Gebr. Van den Berg, Naaldwijk, 1938.
Bron: Google Images.*

goed. In Poeldijk opereerde het bedrijf Vogel-
laar, leverancier van het tomatenras Radio. La-
ter legde men zich toe op kassla en radijs tot
het bedrijf werd overgenomen door Bruinsma
(Bruinsma Selectiebedrijven BV). Jan Bruinsma,
geboren Fries maar met belangstelling voor de
tuinbouw, was voordat hij voor zichzelf begon
verbonden aan het Proefstation voor de groen-
teteelt onder glas aan de Zuidweg in Naaldwijk.

Wie herinnert zich niet het bedrijf Bruinsma op de kruising van de Burgemeester
Elsenweg, waar nu het Carlton hotel staat? De tomaat Potentata kwam van het
Proefstation. Het zaadbedrijf Leen de Mos opereerde vanuit Naaldwijk en werd

later voortgezet door de zoons Ko en Gerrit aan de Noordlandseweg in 's-Gravenzande. De Naaldwijkse zaadhandelaar Van Rooijen werd door Bruinsma ingelijfd. In Monster was nog een zaadbedrijf gevestigd: Van den Beukel, bekend van het tomatenras Victory, een zelfbedachte naam voor de tomaat Moneymaker. De praktijk van 'omdopen' en onder eigen naam in het verkeer brengen kwam veelvuldig voor. Dit gebruik werd niet als verkeerd gezien, maar was niet toegestaan wanneer een groenteras kwekersrecht had. Daarmee werd de ontwikkelaar van het ras exclusief leverancier onder de in het Nederlands Rassenregister ingeschreven rasnaam. In Loosduinen ten slotte waren de zaadbedrijven Duyvesteijn en Rood & Co actief. In Wateringen dreef Jan Rood, jarenlang actief lid van de gemeenteraad voor de KVP, een levendige zaadhandel. Het Westland was niet het exclusieve werkterrein van Westlandse zaadhandelaren. 'Van buiten' waren actief de al eerder genoemde Wed. P. de Jong uit Goes, zaadhandel Verkerk, een filiaal van Gebroeders Sluis in Enkhui-zen, Struik & Co ook uit Enkhui-zen, Pannevis uit Delft, Rijk Zwaan uit Rotterdam, de Enkhuizer Zaadhandel uit Enkhui-zen, Nunhems Zaden uit Haelen, Van der Ploeg's Elitezaden uit Barendrecht en weer later De Ruiters uit Bergschenhoek.

Prijscourant 1930-1931 van Pannevis Zaadteelt en Zaadhandel. Bron: Google Images.

Spectaculaire ontwikkelingen

Na de Tweede Wereldoorlog traden grote veranderingen op bij de Westlandse zaadhandelaren. Pannevis en Rijk Zwaan richtten zich actief op de plantenveredeling. Dat gold ook voor het zaadbedrijf Bruinsma, dat samen met een Amerikaans bedrijf

en een Hongaarse professor de eerste tomatenhybriden ontwikkelde, en voor De Ruiters in Bergschenhoek. Het Instituut voor de Veredeling van Tuinbouwgewassen speelde bij de keus om te gaan veredelen een belangrijke, zo niet doorslaggevende rol. Zo stond dr. O. Banga van het IVT Jan Bruinsma met raad en daad terzijde. In Limburg was het de consulent voor de tuinbouw in Maastricht en latere hoogleraar prof. Sprenger in Wageningen, die voor Jan Meddens - die in Nunhem een zaadbedrijf was begonnen - als raadsman voor het startende bedrijf fungeerde.

Het is opmerkelijk dat menig bedrijf aan een enkel ras haar aanvankelijke succes te danken had. Voor Bruinsma waren dat de eerste tomatenhybriden, De Ruiters in

Bergschenhoek deed een gouden greep met de komkommer Sporu, de Enkhuizer Zaadhandel kreeg met tomaat Extase een topper in handen en Royal Sluis deed goede zaken met de boon Prelude. Dit ras werd ontwikkeld door het zaadbedrijf Vreeken in Dordrecht, tot op vandaag in Dordrecht actief onder leiding van zoon Ton. Deze enkele rassen waren stuk voor stuk een doorbraak en hebben tientallen jaren voor een mooie omzet gezorgd. De start van de veredeling is op menig bedrijf aan één persoon te koppelen. Deze pioniers brachten het betreffende zaadbedrijf de eerste successen. We denken dan aan Thei Jansen bij Nunhems Zaden, Piet Mazereeuw (de vader van de huidige algemeen directeur) bij de Enza, Koopman bij Sluis Et Groot, het duo Barten/Klaver bij Bejo, Andeweg bij Royal Sluis, Sol en later Theo Schotte bij De Ruiters in Bergschenhoek, Rijk Zwaan zelf, zijn zoon Jaap, neef Maarten en Jan Wesseling bij Rijk Zwaan, etc.

Het klaarmaken van de bestellingen in de winkel van zaadbedrijf Vreeken in Dordrecht, 1935. Collectie Vreeken's Zaden.

De Westlandse bedrijven

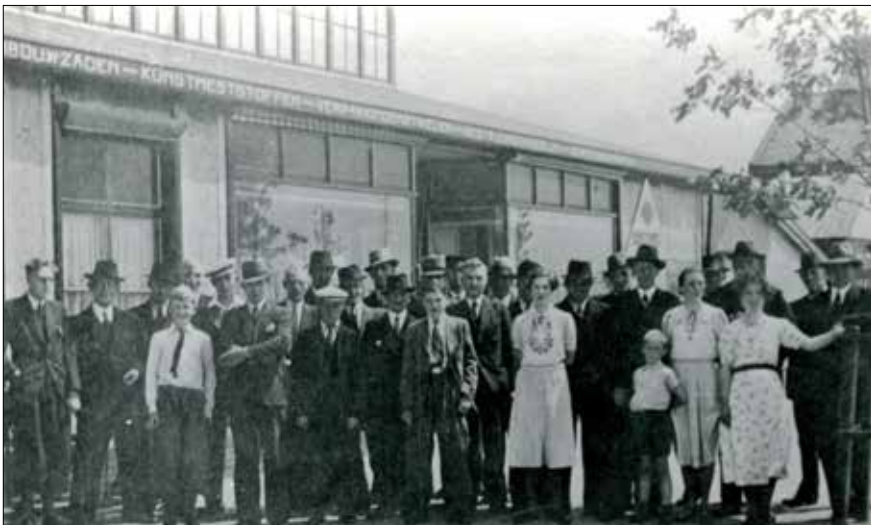
Hoe is het de Westlandse zaadbedrijven vergaan? In het Westland voltrok zich een vergelijkbare ontwikkeling als in de rest van Nederland en dat was weer vergelijkbaar met wat zich in Europa voordeed. Ruwweg kun je zeggen dat de bedrijven die in veredeling hadden geïnvesteerd de blijvers waren. Een belangrijke ondersteuning voor de serieuze kwekers was het in 1941 geïntroduceerde kwekersrecht. Kwekersrecht houdt in dat de kweker van een echte 'nieuwigheid', een nieuw ras dus, een aantal jaren het alleenrecht krijgt toegewezen. De bedoeling was dat de

kweker rendement uit zijn investering kreeg, waardoor hij zou worden aangezet tot voortzetting van zijn kweekarbeid. Het kwekersrecht voor planten is destijds bewust als alternatief voor het octrooirecht geïntroduceerd. Een belangrijk en bewust ingebracht element in het kwekersrecht is de zogenaamde 'breeders exemption'. Daarmee wordt bedoeld dat het voortbrengen van het ras aan de kweker is voorbehouden, maar dat het ras wel door een ander in zijn veredelingsprogramma kan worden ingebracht. Die kan er vervolgens een eigen ras mee ontwikkelen waar hij ook weer kwekersrecht op kan vestigen. Het resultaat van deze 'open innovatie' is dat in de plantenveredeling de onderlinge concurrentie bevordert wordt en er daarnaast steeds reële kansen zijn voor nieuwe toetreders. Het kwekersrecht is daarmee een succesfactor gebleken voor het Nederlandse groentezaadvak. Andere landen in Europa volgden het kwekersrecht wel, maar minder snel en soms ook minder volledig. Het land voor land aanvragen van kwekersrecht was usance totdat in 1995 het Europees kwekersrecht werd ingesteld. Daarmee kreeg het kwekersrechtstelsel in Europa vleugels. Het hebben van kwekersrecht was in aanvang geen garantie dat het recht ook werd gerespecteerd. In de beginjaren van het kwekersrecht lag Rijk Zwaan wat betreft haar met kwekersrecht beschermde slarassen nogal eens in de clinch met Leen de Mos. Sluis & Groot legde het kwekersrecht op de radijs Cherry Belle ter toetsing aan de rechter voor en Rijk Zwaan deed hetzelfde met het bloemkoolras Flora Blanca. Dat leverde geruchtmakende rechtszaken op. Een en ander heeft niet alleen jurisprudentie opgeleverd, maar ook een bepaalde gedragscode, inhoudende dat inbreuk op kwekersrecht 'not done' is.

Aan het eind van de vorige eeuw was het Westland het toneel van grote veranderingen. Er waren bedrijven die - soms stilletjes - ophielden te bestaan. Dat waren het bedrijf Van den Beukel in Monster, Duyvesteijn in Loosduinen en de Nederlandse Zaadcentrale van Minnaar. Andere bedrijven werden overgenomen. Het zaadbedrijf van de gebroeders Van den Berg met als eerste een vestiging in het buitenland (Pine Tree Nurseries in het Verenigd Koninkrijk) werkte samen met De Ruiter van de broers Henk en de helaas vroeg overleden Kees de Ruiter in Bergschenhoek. Die samenwerking mondde uit in een overname in de jaren tachtig. Pannevis uit Delft bouwde een succesvolle samenwerking op met Sluis & Groot (later gevolgd door overname), maar het merk Pannevis bleef bestaan. Vogelaar had een interessant programma in bladgewassen, met name sla, en werd overgenomen door Bruinsma. Bruinsma zelf werd, toen de leiding al aan schoonzoon Van der Kruk was overdragen, overgenomen door Peto Seeds dat toen ook al eigenaar van Royal Sluis was geworden. Leen de Mos werd door de zonen Ko en Gerrit uitgebouwd tot een zaadbedrijf met vooral glasgewassen als tomaat, sla, paprika en radijs. De Mos pilleerde ook zelf en verbreedde haar bedrijfsvoering met zogenaamde tropische zaden en jonge planten.¹ Leen de Mos werd verkocht aan

Zaadhandel L.P. Duyvesteijn aan de Oude Haagweg in Loosduinen, circa 1918. Op de achterzijde van deze prentbriefkaart staat: In eigen teelt hebben wij steeds onze oude bekende soorten: wortelen, schorseneeren, sla, bloemkool, pronkboonen, andijvie, selderij, komkommers, enz. Bij goede oogst voldoende voorraad. Vroegtijdig bestellen blijft altijd aan te bevelen. Collectie Haags Gemeentearchief.

Het personeel van tuinbouwtoeleveringsbedrijf en zaadhandel Van den Beukel voor de zaak aan de Havenstraat in Monster, 1938. De firma was gevestigd in het pand van de oude veiling. Collectie Historisch Archief Westland.

Advertentie van firma Teun van den Beukel uit Monster voor radijszaad van eigen teelt. Westlandsche Courant van 17-12-1938. Collectie Historisch Archief Westland.

Van der Have, een landbouwzaadbedrijf in het Zeeuwse Kapelle, en later doorverkocht aan Nunhems Zaden. Nunhems op haar beurt ontwikkelde zich van een klassiek familiebedrijf in Limburg via Hendriks als investeerder tot succesvol onderdeel van Hoechst, later Bayer. Dat is aan de Noordlandseweg in 's-Gravenzan-

de met de naam Bayer Crop Science op de gevel terug te zien. Van de tropische zaden werd afscheid genomen. Deze activiteit werd voortgezet in de plantenkwekerij Combinations en vervolgens opgenomen in het bloemzaadbedrijf Evanthia van Nico Grootendorst aan de Vlotlaan in Monster.

Het bedrijf Western Seeds is een verhaal apart. Het ontstond met het vertrek van veredelaar Gerard van Vliet bij Pannevis in De Lier. Hij begon op de Canarische eilanden samen met een Spaanse partner in de veredeling van glasgewassen (tomaat, paprika, meloenen, etc.) het bedrijf Western Seeds. Ongeveer met het overnemen van het bedrijf door de zoons Alois en Sandor van Vliet kreeg Western Seeds een gloednieuw onderkomen in De Lier. Western Seeds werd kort na de eeuwwisseling overgenomen door Monsanto. De broers Alois en Sandor zijn nu de drijvende kracht achter het bedrijf Axia, actief in vruchtgewassen. Zij startten aan de Monnikenlaan in Naaldwijk, maar zijn nu weer terug in de accommodatie van Western Seeds die zij eerder aan Monsanto verkochten. In dit verband, sprekende over de nieuwkomer Axia, moet melding worden gemaakt van het zaadbedrijf Westland Seeds aan de Poortcamp in De Lier. Dit bedrijf richt zich volledig op paprikazaden, waar initiatiefnemer en eigenaar Wim Grootschoten zelf zijn schouders onder zet. Ten slotte het bedrijf J.P. Rood uit Wieringen, waarvan de geschiedenis is opgetekend in een boek met de veelzeggende titel 'Erfgoed'. De schrijver is Hans Rood, de zesde generatie Rood en de tweede generatie in het Westland. De vader van Hans Rood begon na de ondergang van het bedrijf uit het Noord-Hollandse Bovenkarspel opnieuw in Wieringen. Na de overname van het bedrijf door Hans Rood, de schrijver van het boek, is die zich gaan toeleveren op zogenaamde tropische zaden. Met de opkomst van de teelt van allerlei potplanten in de kas bleek dit een goede greep.

De Herenstraat in Wateringen rond 1955. Rechts het pand van zaadhandel J.P. Rood. Collectie Westlands Museum.

Absolute topper in het Westland is het bedrijf Rijk Zwaan. De kiem van het succes van dit bedrijf ligt bij de oprichter Rijk Zwaan. De heer Zwaan, op foto's vaak met hoed te zien, was met hart en ziel veredelaar en legde samen met hoofdveredelaar Jan Wesseling, die op het kweekbedrijf in Bergschenhoek woonde, de basis van het bedrijf. De zoon van Rijk Zwaan, Jaap, was ook rasveredelaar en bouwde het rassensortiment verder uit. Dat het pad van Rijk Zwaan niet altijd over rozen ging, is treffend beschreven in het boek 'Stoer doorgaan! De verkoop aan British Petroleum en vervolgens de doorverkoop aan het toenmalige bedrijf Cebeco bracht het bedrijf in een uiterst onzekere fase. Toen het bedrijf nogmaals aan de meest biedende dreigde te worden doorverkocht is het toenmalige management in de bres gesprongen. Met veel moeite werd een zogenaamde management buy-out gerealiseerd en kwam het bedrijf in handen van de drie directieleden: Maarten Zwaan, Ben Tax en Anton van Doornmalen. Sindsdien heeft het bedrijf grote voorspoed gekend en zich ontwikkeld tot een onderneming om trots op te zijn.

Er is meer dan het Westland

Buiten het Westland stond de wereld bepaald ook niet stil. Bij het in Voorburg aan de Prinses Mariannelaan gevestigde groentezaadbedrijf van A.R. Zwaan was geen opvolging. Dit bedrijf had niet alleen groentezaden, maar ook suikerbieten in het

assortiment. In de jaren zeventig van de vorige eeuw bleken oliemaatschappijen belangstelling voor zaden te hebben. Zo kwam A.R. Zwaan in handen van Shell en onder leiding van de van Bruinsma overgekomen ir. Jan Zwinkels. Shell kocht vervolgens ook D. van der Ploeg's Elitezaden in Barendrecht. Omdat de verwachtingen van Shell niet uitkwamen -zeg maar niet snel genoeg tot resultaat leidden - werd de combinatie Zwaan/Van der Ploeg doorverkocht aan het Engelse bedrijf Nickerson. Rond de eeuwwisseling kwam het inmiddels Nickerson Zwaan geheten bedrijf in handen van de Franse boerencoöperatie Limagrain. Samen met het eveneens aangekochte zaadbedrijf van Gebroeders Broersen in Tuitjenhorn werd het bedrijf verplaatst naar Made in Brabant. Limagrain was ook eigenaar geworden van het Franse zaadbedrijf Clause en had verder het Israëlische bedrijf Hazera Seeds overgenomen. Nu prijkt de naam Hazera op de gevels in Made en Warmenhuizen.

In de Langedijk fuseerden in 1978 Beemsterboer in Warmenhuizen met Jacob Jong in Noord-Scharwoude. Zij gingen samen verder onder de naam Bejo, aanvankelijk werkzaam in vollegrondsgroenten, later ook in tal van andere gewassen. Met het uien- en sjalottenbedrijf De Groot & Slot in Broek op Langedijk is er een hechte samenwerking. Bejo, dat zich ook op biologisch voortgebrachte zaden heeft toegelegd, heeft in 2015 het zaadbedrijf Agrisemen uit Breda overgenomen, voorheen Jos Huizer Zaden uit Rijsoord. In Enkhuizen vierde het zaadbedrijf Enza onlangs haar 75-jarig bestaan. Algemeen directeur Jaap Mazereeuw is de derde generatie Mazereeuw. Enza voerde vroeger het icoon van Enkhuizen, de toren Dromedaris, op haar briefpapier. Het richt zich met het dochterbedrijf Vitalis ook op biologische zaden. De twee grootste zaadbedrijven in Nederland, Syngenta en Monsanto, zijn een verhaal apart. Het Delftse zaadbedrijf Pannevis en Sluis & Groot gingen samen verder onder de naam Zaadunie tot dat bedrijf in 1981 als eerste door de aankoop door het Zwitserse Sandoz in buitenlandse handen kwam. De verkoop van het familiebedrijf voor een overnamebedrag waarover slechts werd gefluisterd, was voor een van de directeuren, Simon Groot, aanleiding om het bedrijf te verlaten. Hij begon onder de naam East West een eigen bedrijf in de Filipijnen en vervolgens in Thailand, Indonesië, Vietnam en Myanmar. East West is samen met Rijk Zwaan ook in Tanzania aan de slag gegaan. Inmiddels is het bedrijf uitgegroeid tot een onderneming met duizenden medewerkers. De titel van het jubileumboek bij het 25-jarig bestaan was 'Happy farmers'. Naast Simon die nog steeds actief is, zijn nu ook zoon Ard en dochter Maayke in de leiding opgenomen. In 2015 werd bij de opening van het academisch jaar van de Universiteit Wageningen de prestigieuze Mansholt Business Award aan East West toegekend. Na de overname van Zaadunie door Sandoz ging het bedrijf Novartis en vervolgens Syngenta heten. Syngenta heeft in De Lier een vestiging aan de Noordlierweg. Inmiddels is Syngenta (de chemie en de zaden) voor tientallen miljarden overgenomen door het Chinese Chemchina.

De vestiging van Syngenta aan de Noordlierweg in De Lier. Foto: DENK Communicatie, Naaldwijk.

Monsanto vindt zijn oorsprong in het Enkhuizense Royal Sluis. Bij de verkoop aan Peto eind vorige eeuw waren Bruinsma en het Amerikaanse Asgrow al ingelijfd. Bij de verkoop door Peto aan Mexicaanse eigenaren kreeg het bedrijf de naam Seminis. Ongeveer in die tijd ontstond als afsplitsing het eveneens in Enkhuizen gevestigde zaadbehandelingsbedrijf Incotec, inmiddels overgenomen door het chemiebedrijf Croda, dat vanwege haar innovatiekracht en expansie over de wereld van verschillende kanten werd gelauwerd. De Mexicaanse eigenaren verkochten Seminis aan Monsanto. Monsanto verwerf vervolgens De Ruiter in Bergschenhoek: aankoopprijs bijna een half miljard euro. Monsanto deed eerder een bod op het bedrijf Syngenta, maar dat werd afgewezen. Inmiddels is Monsanto door Bayer overgenomen voor het astronomische bedrag van 59 miljard euro.

Naast deze grote bedrijven met hun eigen dynamiek is er nog een reeks mooie middelgrote bedrijven. Dat zijn Ruiter Zaden van de broers Ruiter, Pop Vriend, geleid door vakvrouw Lara Timmerman, en Meo Voto, alle in Andijk. Het zaadbedrijf De Bolster van Bart Vosselman in Epe is gespecialiseerd in biologische groentezaden en Bakker Brothers in Noord-Scharwoude legt zich toe op zaden van peulvruchten. Ten slotte is Nederland een aantal gespecialiseerde bloemzaadbedrijven rijk: Hem Zaden in Hem en Kieft in Venhuizen, onderdeel van het Amerikaanse familiebedrijf Ball. Samengevat: Nederland heeft met een traditie in de tuinbouwzaden een zeer vooraanstaande positie opgebouwd. Van de top tien bedrijven in groentezaden zijn er zeven in Nederland gevestigd. Drie prachtige familiebedrijven: Enza, Bejo en Rijk Zwaan en de bedrijven Syngenta, Bayer Crop Science en Monsanto, waarvan de hoofdkwartieren in respectievelijk Zwitserland, Duitsland en de VS staan. In de top tien staan voorts twee Japanse familiebedrijven, Takii (het zevende bedrijf in

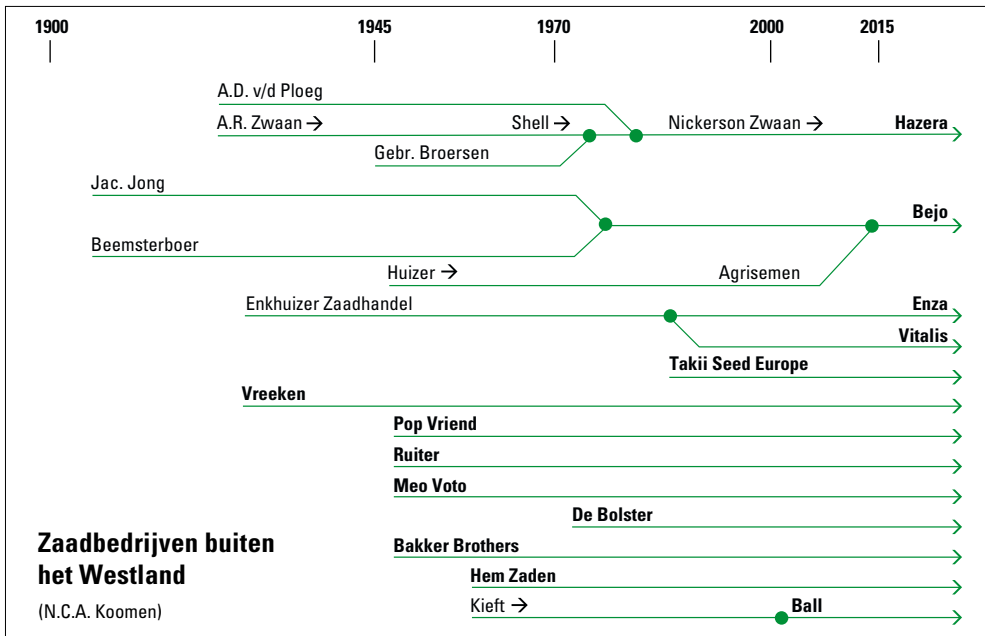
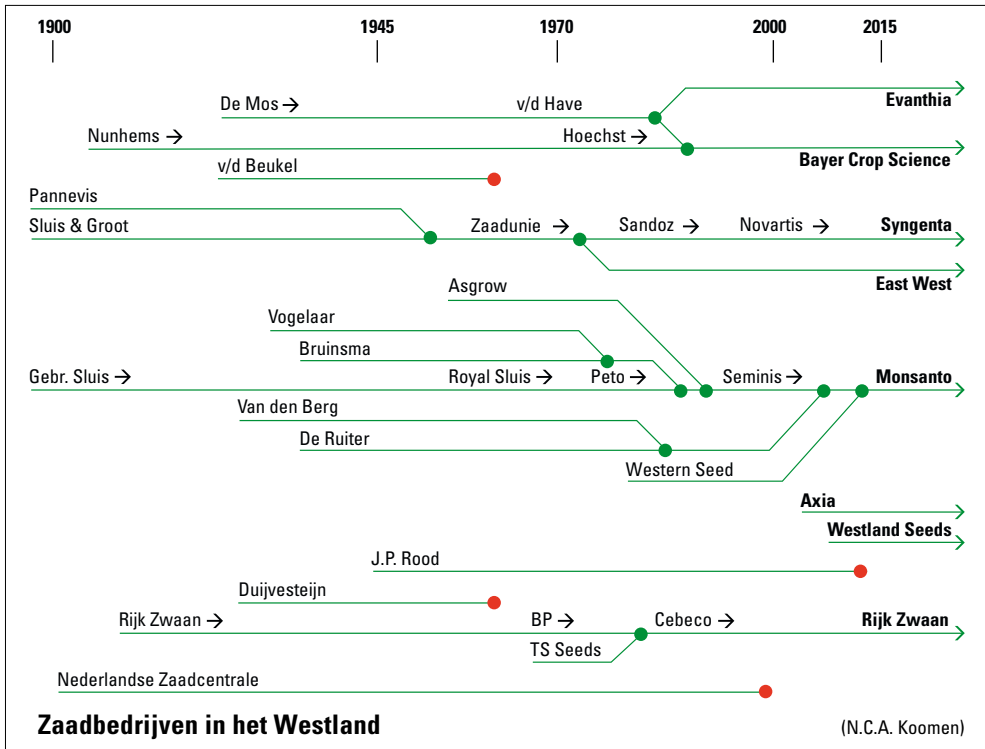
de wereldwijde top tien dat in Nederland, in De Kwakel, is gevestigd) en Sakata. Ten slotte de Franse coöperatie Limagrain, in Nederland Hazera geheten. Sakata opende zo'n twintig jaar geleden met het aanslaan van een vat rijstwijnen een schitterende accommodatie in Rijsenhout achter het brugrestaurant aan de A4, maar vertrok een aantal jaren later naar Frankrijk, waar het zijn Europees hoofdkwartier vestigde. Takii Seed deed het precies andersom. Na zeer voorzichtig in het World Trade Center voet op Nederlandse bodem te hebben gezet, verwierf het eind jaren negentig grond in De Kwakel. Daar groeide Takii Europe onder leiding van Wim Nijssen - recent opgevolgd door Ton Kuipers - uit van een verkoopkantoor tot een zaadbedrijf met veredeling in zowel groente- als bloemzaden, productie en verkoop. Zeer onlangs vierde Takii Europe haar 25-jarig jubileum dat samenviel met het 180-jarig jubileum van het moederbedrijf in Japan.

Succesfactoren

Kan de in de wereld verkregen positie van het Nederlandse tuinzaadvak verklaard worden? Niet door een enkele factor aan te wijzen. Van groot belang zijn in ieder geval geweest:

- de (historische) ontwikkeling van het groentezaadvak in Andijk en Enkhuzen
- het vroege besef van het belang van de plantenveredeling
- de rol van gepassioneerde selecteurs/veredelaars op de bedrijven, gesteund door het IVT
- de Landbouw Hogeschool, later Wageningen Universiteit, die academisch geschoolde veredelaars ging afleveren
- de gidsfunctie van Nederland bij het kwekersrecht
- de hechte samenwerking in de brancheorganisatie NTZ, later Plantum
- het profijt van de totstandkoming van de EEG, later EU
- en de rol van de keuringsdienst NAKG, later Naktuinbouw.

De groentezaadbedrijven in Nederland hebben veel profijt gehad van de totstandkoming van de EEG. Zij hebben de gemeenschappelijke markt van aanvankelijk zes en nu 28 lidstaten als kans gezien en goed benut. De grote groentezaadbedrijven zijn stuk voor stuk multinationals met veredelingsstations in verschillende delen van de wereld. Er liggen dus zeer grote belangen buiten de grenzen. Voor een klein land als Nederland is de EU dan ook een zegen. Ik heb in de jaren zeventig nog meegemaakt dat de EEG zes landen telde: Italië, Frankrijk en Duitsland en de kleine drie: België, Nederland en Luxemburg. Met die zes werkten we in Brussel aan de opstelling van een gemeenschappelijke rassenlijst voor groenterassen. Met het vrije verkeer in de hele gemeenschap kreeg het Nederlandse zaadvak de wind in de zeilen. Het ging echter niet vanzelf, want alle groenterassen moesten op een centrale verkeerslijst worden geplaatst. Bij de opstelling daarvan voelden Duitsland en met name Frankrijk zich heel belangrijk en werd Nederland als klein land met

Fusies en overnames van groentezaadbedrijven in de loop der jaren. Bron: auteur.

een onevenredig groot belang niet vertrouwd. Mijn talen heb ik toen leren spreken en mijn lessen diplomatie deed ik in de praktijk op. Het in de gemeenschappelijke rassenlijst laten opnemen van nieuwe rassen (waarbij de kweker altijd haast had) was heel belangrijk en het vereiste uiterste zorgvuldigheid. Daar kwam in 1995 de introductie van het Europees kwekersrecht nog bij. Dat betekende dat kwekersrecht niet langer per land hoefde te worden aangevraagd. Een aanvraag bij het Europees kantoor in Angers in Frankrijk met vervolgens een onderzoek in een van de lidstaten was vanaf toen voldoende om voor de gehele EU te gelden. Veel van deze onderzoeken worden gedaan in Roelofarendsveen bij de Naktuinbouw. Het station in Roelofarendsveen is vooraanstaand in de wereld en maakt deel uit van een sterke infrastructuur voor zaden in Nederland, waar het Ministerie van Economische Zaken en de brancheorganisatie Plantum mede de ruggengraat van vormen.

Hoe gaat het verder?

Wat zal de toekomst brengen? Ik ben geen voorspeller, maar toch een paar kanttekeningen. 'Never a dull moment', zegt men wel eens. Dat gaat zeker op voor de toekomst van het tuinzaadvak. Bij de introductie van nieuwe veredelingsmethodieken een kleine twintig jaar geleden is in de publiekscommunicatie iets misgegaan. Er is over het hoofd gezien dat een technologisch gedreven aanpak niet werkt, wanneer die niet wordt begeleid door goede voorlichting richting de samenleving. Alle goede bedoelingen van de wetenschappers ten spijt is het voorgekomen dat nieuwe veredelingsmethoden door één woord slechts, namelijk het predicaat 'manipulatie', op grote achterstand zijn gezet en tot op de dag van vandaag onderwerp zijn van maatschappelijk debat. De lering is dat je er weliswaar zelf van overtuigd kunt zijn dat je goed bezig bent, maar dat uiteindelijk de consument bepaalt of dat ook zo is. Publiekscommunicatie dus, daar gaat het om.

Er is ook een discussie ontstaan over de vraag van wie de biodiversiteit, de in de natuur voorkomende rijkdom van het plantenrijk, is. Van de mensheid zou je denken. Toch is het inmiddels niet meer zo dat de 'vinder' van een plant of een planteigenschap er zo maar mee aan de slag kan gaan als was het zijn eigendom. Ook niet als de plantenveredelaar er een nieuw ras met bijvoorbeeld een resistentie tegen een ziekte uit wil ontwikkelen. De landen waar de planten worden aangetroffen, ontwikkelingslanden vaak, wensen aanspraak te maken op de genetische variatie in de natuur en er met de zaadbedrijven afspraken over te maken. Inmiddels is er ook Europese wetgeving over gemaakt.

En dan de recente toepassing van patenten op eigenschappen van planten. Daarmee wordt een vraagteken geplaatst bij de rol en de toekomst van het kwekersrecht als systeem, zoals dat zeventig jaar geleden ontwikkeld werd voor het

plantenrijk. Zeer recent is bekend geworden dat het Europees Octrooibureau de Europese Biorichtlijn, die de octrooiering van biotechnologische uitvindingen regelt, zo moet interpreteren dat er geen octrooien mogen worden verleend op in de natuur voorkomende eigenschappen, dan wel op door klassieke veredeling verkregen kweekproducten. Met deze ontkenning van een jarenlange discussie en lobby op nationaal en internationaal niveau is de sector zeer tevreden.

Er zijn dus nogal wat ontwikkelingen, zowel op het niveau van de bedrijven als in het maatschappelijk debat en in de wet- en regelgeving. Het groentezaadvak staat aan het begin van de voedselketen en vervult daarmee wereldwijd een vooraanstaande rol bij de voedselvoorziening van de wereldbevolking. Het zaadvak staat voor een toekomst die de ambitie van de Nederlandse zaadbedrijven koppelt aan een in maatschappelijk opzicht belangrijke opdracht. Ik twijfel er niet aan dat het zaadvak die opdracht aan zal kunnen.

Noten

- 1 Pilleren is het omhullen van zaden, waardoor deze beter machinaal verzaaibaar zijn.

De klokken van de Sint Adrianuskerk te Naaldwijk

Na de roof van de vier
kerkklokken in de
Tweede Wereldoorlog zijn
de klokken in de toren van
de r.-k. Sint Adrianuskerk
in Naaldwijk weer op
sterkte gebracht.

Op zondag 7 juli 2013 werd onder grote belangstelling de derde klok van de Adrianusparochie in Naaldwijk ingezegend. De klok is aangeschaft uit een nalatenschap van een parochiaan. De nieuwe klok draagt de naam 'Joannes' en luidt bij feestelijke gebeurtenissen. Vandaar het opschrift: 'Gaudete cum gaudentibus'. Deze Latijnse tekst betekent: 'Verheugt U met de blijden' en is ontleend aan de brief van de apostel Paulus aan de Christenen van Rome (Romeinen 12:15). De klok is op 28 juni 2013 gegoten bij klokkengieterij Petit en Fritsen in Aarle-Rixtel (Noord-Brabant).

Het is een oude traditie dat er klokken aan de kerk worden geschonken. Het is zeer bijzonder dat deze klok werd ingezegend in een kerkdienst ter gelegenheid van het gouden priesterfeest van pater Geert Groenewegen. In deze familie bestaat een traditie om klokken aan de kerk te schenken. Zo schonk in het jaar 1830 Adriana Groenewegen-Engelbregt, echtgenote van Jacobus Andreas Groenewegen, een grote kerkklok die de naam Sint Adrianus droeg. Dit echtpaar is een verre voorouder van de paters Geert, de jubilaris, en Henk Groenewegen, missionarissen vanuit de Adrianusparochie. Deze Jacobus (Koos) Groenewegen was lid van de gemeenteraad en ook een periode wethouder. Op zijn bidprentje uit 1873 is te lezen dat hij maar liefst 44 jaar lid was van het kerkbestuur en 22 jaar lid van de gemeenteraad van Naaldwijk.

Er kwam een flinke barst in de grote klok toen deze te lang had geluid bij de dood van koning Willem I

in 1843. De klok werd geluid in opdracht van de overheid. De toenmalige pastoor Wilhelmus van Dinter (1763-1847) heeft nog een poging gewaagd om de schade te verhalen op de overheid die de luidopdracht had gegeven. Het kerkbestuur, dat naast de pastoor bestond uit F. Bruinen, J.A. Groenewegen, L. Goeijenbier en A. van den Ende, schreef brieven aan gemeente, ministerie en de Koning. In de brieven werd gewezen op de hoge kosten voor de parochie, die ook met de aanschaf van een orgel bezig was. Ook de financiële situatie was slecht door de economische crisis, die veel parochianen hard had getroffen. Het kerkbestuur kreeg drie keer nul op het rekest. De laatste keer op 17 januari 1845: 'De staatsraad belast met de Directie van het Ministerie voor de zaken der Roomsch Katholieke Eredienst geeft aan den adressanten te kennen, dat er, voor zoo veel het Departement van de Zaken der r.-k. Eeredienst betreft, evenmin termen zijn gevonden om hun verzoek bij Zijne Majesteit in gunstige overweging te brengen en hetzelve mitsdien wordt afgewezen.'¹

Naast de molen de in 1790 ingewijde Sint Adrianuskerk aan de Dijkweg. Dit was de eerste rooms-katholieke kerk van Naaldwijk na de Reformatie. Rechts de Nederlands hervormde kerk en de voormalige kapel van het H. Geesthofje. Prent uit Beknopte beschrijving van Naaldwijk door H. van den Berg, openbaar onderwijzer, uitgegeven in 1842. Collectie Gerard Beijer.

Dezelfde familie Groenewegen heeft de gebarsten klok op eigen kosten in 1845 laten opknappen. In de klok is toen de volgende tekst aangebracht: 'In honorem Sancti Adriani me donavit anno 1830 et renovare me fecit 1845 Adriana Engelbregt uxor Ji Andi Groenewegen'. Dat betekent: 'Ter ere van de H. Adrianus heeft Adriana Engelbregt echtgenote van Jacobus Andreas Groenewegen mij in 1830 gegeven en mij in 1845 doen herstellen'. Het is niet duidelijk of deze klok ook is

opgehangen in de neogotische kerk, gebouwd in 1870 aan de Dijkweg 6 tegenover de Kleine Woerddaan. Deze kerk vertoonde al snel na de oplevering ernstige bouwkundige gebreken. Met name de toren verzakte en kwam scheef te staan. Een notitie van pastoor J.W. van Saagsveld uit 1877/78 over herstelwerkzaamheden aan de enkele jaren eerder gebouwde kerk spreekt slechts over een consecratieklokje in de kruistoren dat vanuit het presbyterium (priesterkoor) bediend kan worden.² In 1830 werd er eveneens een Mariaklokje geschonken door Maria van Veen-van der Burg. Dit klokje is jarenlang drie keer per dag geluid, 's morgens vroeg, 's middags om 12.00 uur en om 18.00 uur als in de huizen het gebed 'De engel des Heren' werd gebeden. Daarom werd er wel gesproken van het 'angelusklokje'. Zowel dit klokje als de klok van Adriana Groenewegen-Engelbregt hing in de in 1790 ingewijde kerk. Deze kerk stond achter de voormalige pastorie, gebouw De Harmonie aan de Dijkweg. De Harmonie is in 2009 afgebroken. Het is onbekend wat er na de bouw van de nieuwe kerk in 1870 met het Mariaklokje is gebeurd. Het archief van de Adrianusparochie geeft daarover geen uitsluitsel. Mogelijk is het in gebruik gebleven totdat Hendrikus Groenewegen in 1923 twee nieuwe klokken aan de parochie schonk.

De Sint-Adrianuskerk uit 1870, gebouwd naast de kerk uit 1790. Deze kerk is in 1931 gesloten en in 1935 gesloopt. Collectie Historisch Archief Westland.

Co-Hein

Uit de genealogie van de familie Groenewegen, geschreven door de heer Piet Vijverberg, blijkt dat Adriana Groenewegen-Engelbregt, die de klok van 1830 heeft geschonken, de grootmoeder is van de schenker van de twee klokken in 1923. De grote klok werd in de volksmond Co-Hein genoemd, naar de goede gevers van de klok: Henricus Nicolaas Groenewegen en zijn vrouw Jacoba Maria van Kester. Als de klok werd geluid riepen de kinderen: 'Co-Hein, Co-Hein, Co-Hein', het klokkengeluid imiterend.³

Hein Groenewegen (1870–1950), schenker van twee klokken, in 1946 geportretteerd door de in Antwerpen geboren schilder Paul (Pol) Dom. Foto: Ron Nieuwenhuizen.

De grote klok met de toon C had een diameter van 81 cm en woog 325 kg. Op de klok stond: 'Ad majorem Dei gloriam et in gratiarum actionem me donaverunt 1923 Henricus Nicolaus Groenewegen et uxor Jacoba Maria van Kester'. Dit betekent: 'Tot grotere eer van God en in een daad van dankbaarheid hebben Henricus Nicolaas Groenewegen en echtgenote Jacoba Maria van Kester mij geschonken'. De kleinere klok, Dis gestemd, vermeldde: 'Et filii eorum Leonardus, Jacobus, Cornelis, Gerardus, Hubertus, Joannes'. In vertaling: 'En hun zonen Leonardus, Jacobus, Cornelis, Gerardus, Hubertus, Joannes'. Het zijn de zes zonen van Co en Hein, die allen rond de eeuwwisseling van 1900 zijn geboren. Beide klokken zijn gegoten door de firma Eijsbouts in Asten in Noord-Brabant.

De twee klokken van de familie Groenewegen kregen binnen twaalf jaar gezelschap van twee zwaardere exemplaren. De derde klok had een diameter van 96 cm, woog 554 kg en werd in opdracht van pastoor Wierdels in 1927 door dezelfde firma vervaardigd. Deze klok had het opschrift 'Franciscus vocor. Franciscus parochus de Naaldwijk 10 april 1915 / 10 oktober 1927'. Of in gewoon Nederlands: 'Ik word Franciscus genoemd. Franciscus pastoor te Naaldwijk van 10 april 1915 tot 10 oktober 1927'. De klok is dus geschonken ter gelegenheid van het twaalfenhalffjarig pastoorsjubileum in Naaldwijk. Deze uit een bekende Amsterdamse katholieke familie afkomstige priester was tot kort voor zijn overlijden op 3 mei 1939 pastoor van Naaldwijk.⁴

Pastoor Wierdels. De foto is genomen ter gelegenheid van zijn vijftigjarig priesterschap. Collectie Historisch Archief Westland.

Nieuwe kerk

Op 3 september 1931 werd de nieuwe Adrianuskerk aan de Molenstraat 29 ingewijd. De klokken van de parochiekerk aan de Dijkweg waren verhuisd naar de 70 m hoge Adrianustoren. Toen hingen 'Co-Hein' en het kinderklokje samen met de

Franciscusklok op hun nieuwe plek. In datzelfde jaar is er correspondentie geweest tussen klokkengieterij Eijsbouts en bouwpastoor Franciscus Wierdels over de aanschaf van twee nieuwe klokken voor de Adrianustoren. In de bewaarde offerte is er sprake van twee grote nieuwe klokken. De eerste zou 1500 kg gaan wegen met de toon Dis. Kosten f 2700! De tweede zou 1050 kg wegen, met de toon F voor de prijs van f 1900. Hoewel de bouw van de kerk in 1931 grotendeels werd gefinancierd door het legaat van de vrijgezelle boer Adrianus Hofstede, heeft pastoor Wierdels in eerste instantie toch van de opdracht afgezien. In 1929 was de grote economische wereldcrisis losgebarsten, met alle ingrijpende gevolgen van dien. Bovendien was in 1929 de r.-k. kerk van De Lier van bijkerk van Naaldwijk tot zelfstandige parochie verheven. Dat bracht voor de Adrianuskerk een financiële aderlating met zich mee.⁵

Pastoor Wierdels

Toch is er in 1935 door Eijsbouts een nieuwe klok voor de Naaldwijkse parochie gegoten. Uit correspondentie in 1932 blijkt dat klokkengieterij Eijsbouts bereid is een nieuwe, lagere offerte uit te brengen: 'Wij menen goed te doen onder uw aandacht

*De in 1931 in gebruik
genomen Sint Adrianus-
kerk aan de Molenstraat.
Collectie Historisch
Archief Westland.*

te brengen dat door de abnormaal lage metaal Prijzen de Prijzen van luidklokken thans ook zoo ongekend laag zijn dat wellicht nimmer nog een betere gelegenheid komt de ontbrekende groote klokken voor den toren uwer kerk aan te schaffen. Wij hebben verleden daarvoor wel prijsopgave gedaan maar doch elke klok zou thans honderden guldens lager in prijs komen'. Pastoor Wierdels reageert per ommekeer dat hij de klokken graag zou bestellen maar dat hij het geld nodig heeft voor de negen resterende staties van de kruisweg. 'En deze durf ik ook niet te bestellen en deze gaan nog voor de klokken. Wat zoude de parochie mopperen als ik in deze tijd van armoede en werkeloosheid zooveel geld uitgeef aan kerkelijke weelde. Ik durf dit waarlijk niet.'⁶

In april 1935 is de financiële positie van de parochie blijkbaar verbeterd. Naar aanleiding van een gesprek met pastoor Wierdels brengt Eijsbouts een offerte uit voor twee nieuwe klokken. De bestaande drie klokken van 554, 325 en 160 kg zouden

te licht zijn voor de toren. Eijsbouts stelt voor om een zware F klok van 1050 kg en een Ais klok van 410 kg toe te voegen. De prijs van de zware klok komt met inbegrip van klokkenstoel en verdere toebehoren op f 1420. De Ais klok kost compleet f 620. Eijsbouts biedt tegelijk nog een elektrisch luidmechanisme aan voor alle vijf de klokken. Kosten f 960 en daar zijn de elektrische leidingen nog niet bij inbegrepen.⁷ Pastoor Wierdels neemt echter de tijd. In een brief aan kapelaan W. Burghouwt dringt Eijsbouts aan op een beslissing. 'Het is wel jammer dat de zeer eerw. heer pastoor thans de groote F klok niet kan koopen. In elk geval wordt het tijd eene beslissing te nemen.' Ruim een maand later zijn de pastoor en de klokkengieterij het eens geworden. In een brief van 26 juli bevestigt Eijsbouts de gemaakte afspraken overeenkomstig de offerte van 15 april. In de prijs is een nieuw hamerwerk inbegrepen met een verbinding aan het uurwerk. Dit slaat in het vervolg op de nieuwe klok. 'De klok moet dus met Allerzielen a.s. kunnen luiden en kunt U Eerw. er op rekenen dat de klok tijdig ter plaatse is voor de plechtige wijding, waarvoor ze dan in de doopkapel kan worden opgehangen.'⁸

Uit het antwoord van de pastoor op 9 augustus blijkt dat Allerzielen geen gewone dag voor hem is. Op 2 november 1935 viert de pastoor zijn 75ste verjaardag. Het opschrift op de klok luidt dan ook: 'Op zijn vijf en zeventigste verjaardag 2 november 1935 schonk mij uit dankbaarheid de gouden priesterjubilaris F.J.A.M. Wierdels.' Aan de andere kant van de klok komt de vermelding 'H. Adrianus'. De opdracht raakt een gevoelige snaar bij de pastoor. 'Als ik mijn verjaardag nog maar beleef', eindigt de brief. Eijsbouts reageert per ommegaande. 'Het is inderdaad een waar genoegen deze flinke klok nog te mogen bijleveren en zullen wij er natuurlijk wel voor zorgen dat ze TIJDIG is geplaatst om uw verjaardag nog plechtig te kunnen inluiden.'⁹

Twee maanden later is de klok gegoten en gereed voor verzending. 'De klok is bepaald bijzonder mooi uitgevallen en wij twijfelen niet of ze zal U Eerw. volkomen bevredigen. Het zou ons wel heel goed schikken de klok de laatste week van October te komen plaatsen. Wij zouden ze dan op Maandag 28 October met een vrachtwagen aan de kerk willen bezorgen en komt onze chef/monteur dan mee om de klok provisorisch voor de wijding op te hangen en ze daarna in de toren te plaatsen, zoodat voor Allerheiligen alles nog geheel in orde is.' Vervolgens kan de klok worden gewijd maar de pastoor moet eerst nog uitzoeken wie dat moet doen. Hij benadert de kapittel/vicaris en deze wijst de deken aan. Dan is alles snel geregeld. 'Maandag avond 28 October zal de Z. Eerw. deken hier zijn en de klok worden gewijd. U kunt ze dan dinsdag in de toren brengen.' De pastoor houdt intussen de financiën goed in het oog. 'Ik zal contant betalen. Geeft dat geen korting?'¹⁰ Eijsbouts reageert welwillend: 'Hoewel onze prijzen erg krap gesteld zijn zullen wij zien of er voor een contante betaling nog iets af kan, in zaken kan men licht geld gebruiken. In elk geval moet eerst de klok maar eens geplaatst zijn en zenden wij dan de rekening wel eens in!'¹¹

Klokkenroof

In mei 1940 werd Nederland in de Tweede Wereldoorlog getrokken door de inval van de Duitsers. Er brak een verschrikkelijke tijd aan, ook voor de parochie. Midden in de nacht werd er een huiszoeking gedaan op de pastorie op zoek naar onderduikers. Gelukkig waren deze op dat moment niet aanwezig. Verschillende onderduikers zijn tijdens de oorlog op de pastorie en kerkzolder verborgen. Bij kapelaan Veth werd wel een radio gevonden. Hij werd door de Sicherheitspolizei gearresteerd en weggevoerd naar Rotterdam. Later kwam hij in concentratiekamp Amersfoort terecht. Gelukkig heeft hij de oorlog overleefd. Een andere schokkende gebeurtenis tijdens de oorlog is de roof van de vier klokken door de Duitse bezetter. Op 23 juli 1942 was door Reichskommissar Arthur Seyss-Inquart de 'Tweede metaalverordening' uitgevaardigd. Deze verordening voorziet in de inbeslagname van de klokken. Aannemer P.J. Meulenberg uit Heerlen (1897-1969), ook wel bekend als Klokken-Peter, wordt belast met het ophalen van de klokken. Meulenberg is lid van de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB) en werkt in de oorlog als aannemer voor de Wehrmacht. Hij wordt aangewezen als Generalunternehmer des Sonderreferates Metallmobilisierung. Door alle werk voor de Duitsers loopt het aantal werknemers bij Meulenberg op tot vierhonderd. Zij werken in ploegen die door het hele land werkzaam zijn. In de periode tussen september 1942 en oktober 1943 haalt hij in het hele land 6700 klokken op waaronder de vier van de Adrianuskerk en een klok uit de Oude Kerk. In totaal verzamelt hij een gewicht van 1918 ton aan koper en tin. Van deze klokken zijn er 4600 aan scherven geslagen en gesmolten. Als dank kreeg Meulenberg van Herman Göring persoonlijk een klok overhandigd met de tekst 'Glocken kämpfen mit für ein neues Europa'. Na de oorlog wordt Meulenberg door de Bijzondere Rechtspleging veroordeeld. De hoogte van de gevangenisstraf blijft onduidelijk. Marcel Krutzen noemt tien jaar en spreekt het vermoeden uit dat Meulenberg al na vijf jaar weer op vrije voeten kwam.¹²

Ook de Adrianusparochie ontkomt niet aan de greep van de bezetter. Op 17 december 1942 stuurt de gemeente Naaldwijk een brief aan het kerkbestuur met het bericht dat 'zich hedenmiddag een vertegenwoordiger van de firma Meulenberg te Heerlen heeft gemeld met de mededeeling, dat Vrijdagmiddag 18 December a.s. met het afnemen en vervoeren der klokken in deze gemeente zal worden aangevangen'. De gemeente vraagt de 'daartoe bevoegden toegang tot Uw Kerkgebouw te verlenen en de hun in verband met deze vordering opgedragen werkzaamheden ongestoord te laten verrichten'.¹³ Aan het schrijven van de gemeente is een brief van de Commissaris der provincie Zuid-Holland toegevoegd. De brief geeft aan welke klokken gespaard kunnen blijven. Het betreft de klokken van vóór 1600, die als monument worden aangemerkt. Op deze klokken dient een witte letter M van monument te worden geschilderd. Ook dient zich bij de klok een biljet te

bevinden, waarop de bescherming schriftelijk is vastgelegd. Met het afnemen en vervoeren van de klokken is de firma Meulenberg belast. 'De werkwijze is zodanig ingericht, dat het transport zoo mogelijk nog op den dag van afneming plaats vindt naar de daartoe aangewezen provinciale opslagplaatsen. Indien t.z.t. mocht blijken, dat niet alle klokken behoeven te worden gesmolten, zullen de gespaarde, meest belangrijke klokken weder worden teruggebracht naar de plaatsen, alwaar zij behooren.'

Bij de inbeslagname is een belangrijke rol voor de burgemeester weggelegd. De leider van de ophaalploeg zal zich bij de burgemeester legitimeren. Die zal de ploegleider vervolgens in contact brengen met predikant of pastoor. De burgemeester moet erop toezien dat de ploegleider ongehinderd zijn werk kan doen. Er volgt een waarschuwing om de werkzaamheden niet te hinderen of stagneren. 'Van Duitsche zijde is te verstaan gegeven, dat dergelijke handelingen van de bevolking als sabotagedaden zullen worden aangemerkt en dat daartegen zeer ernstig zou worden opgetreden.' Per gemeente mag één klok blijven hangen als alarmklok. Dat is de met een M aangemerkte monumentale klok of anders een klokje beneden de 100 kg.¹⁴ Op 24 december 1942 is het zover. De drie grootste klokken worden uit de toren gehaald. Het is vlak voor het Kerstfeest. Als de mensen naar de nachtmis komen, staan de klokken op het bordes van de kerk. Alleen het kleine klokje met de namen van de zes zonen Groenewegen kan nog luiden.

Op 28 december zijn de drie klokken op transport gezet naar Hamburg. Pastoor Joannes van den Bergh heeft zich zeer verzet tegen deze klokkenroof. Het ontvangstbewijs van ploegleider J.W. Dillessen maakt melding van het vergeefse protest van de pastoor. 'Een en ander is geschied onder protest van den zeer-eerwaarden heer J. v.d. Bergh, pastoor van genoemde kerk, die zich hierbij beriep op het gewijde karakter der klokken, waardoor deze in feite gebruiksvoorwerpen zijn geworden van de Rooms-Katholieke eredienst.' Het was voor hem onverteerbaar dat gewijde klokken, die luiden ter ere Gods, omgesmolten werden voor de wapenindustrie. Alle klokken in Nederland werden door de bezetter opgeëist. De overgebleven kleinste klok werd in 1943 alsnog gevorderd en op 15 juli van dat jaar vervoerd naar Rotterdam.¹⁵ Vanaf het midden van de oorlog werd het stil in het Westland. Er luidde geen enkele klok meer. In het dagboek van Jeanne Zwinkels staat dat 'de gelovigen met een slag op een ijzeren buis in de Adrianustoren ter kerke werden geroepen. Ook een prachtgeluid!'.¹⁶

Oude Kerk

Toen er in 1943 een groot tekort ontstond aan metaal werden de klokken van vóór 1600 alsnog gevorderd en naar Duitsland verscheept voor de wapenindustrie. Een aantal zeer oude klokken is gelukkig gespaard gebleven omdat de schipper van het binnenvaartschip, dat onderweg was naar Duitsland, zijn vaartuig heeft laten

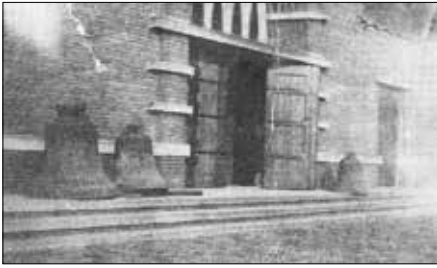

Foto links: de drie grootste klokken staan eind december 1942 op het bordes van de r.-k. kerk klaar voor transport naar Duitsland. Collectie Parochiearchief.

Foto rechts: de uit 1472 stammende Sint Adriaansklok wordt in 1943 uit de toren van de NH kerk getakeld. Collectie Historisch Archief Westland.

zinken op het IJsselmeer in de buurt van Urk. In dit schip bevond zich ook de zeer oude Sint Adriaansklok uit 1472 met een gewicht van 1070 kg en een diameter van 120 cm uit de Oude Adrianuskerk, thans Nederlands Hervormde kerk, aan het Wilhelminaplein. Toen deze kerk in 1572 door de Reformatie verloren ging voor de katholieke eredienst is de klok gebleven en heeft hij alle eeuwen door geluid. Na de bevrijding zijn de klokken van de bodem van het IJsselmeer naar boven gehaald en keerde de middeleeuwse Adriaansklok weer naar terug Naaldwijk.

De uit het IJsselmeer geviste klokken staan in juli 1945 op de havenkade van Urk. Foto: A. van Urk.

Door de moedige verzetsdaad van de schipper is dit erfgoed gelukkig gespaard gebleven. Van de vier gevorderde klokken van de r.-k. Adrianusparochie keerde er echter geen enkele terug. Na de oorlog was er een grote schaarste op allerlei gebied, ook aan metaal. Er waren vlak na de bevrijding ook weinig financiële middelen. Bij de klokkengieters bestonden lange wachtlijsten. In heel Europa hebben kerkelijke gemeenschappen ervoor geijverd om een of meerdere klokken in hun toren te krijgen. Pastoor Van den Bergh vroeg binnen een maand na de bevrijding bij Eijsbouts om een prijsopgave voor vier klokken. Hij kreeg nul op zijn rekest.

'Op het ogenblik is het vervaardigen van klokken nog verboden van hogerhand, met het oog op de schaarste aan materialen en kolen. Eerst moet in belangrijker behoeften worden voorzien, vooraleer wij in de gelegenheid gesteld zullen worden weer klokken af te leveren', antwoordt Eijsbouts op 1 juli 1945.¹⁷

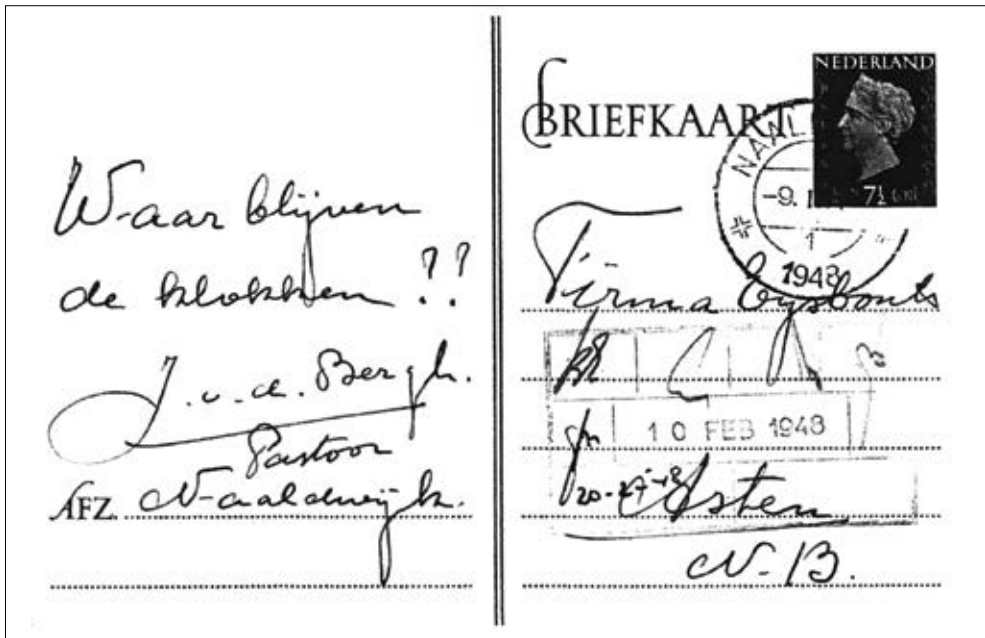
De pastoor schrijft vlak voor Kerstmis 1946 opnieuw. Eijsbouts antwoordt nu dat het leveren van klokken vanuit Engeland, gezien de gevoerde deviezenpolitiek, niet mogelijk is. Er is echter ook een lichtpuntje. De prijs van Engelse klokken is per kg bijna gelijk aan de Nederlandse, terwijl deze vroeger aanzienlijk duurder waren. Intussen werkt Eijsbouts hard aan de verbetering van de kwaliteit van haar klokken: 'In geen geval zullen wij met minderwaardige producten naar buiten komen. Zouden wij niet volledig slagen, dan wachten we liever op import vanuit Engeland. Deze raad moeten wij onze klanten ook geven, om te voorkomen, dat thans klokken in de torens worden gehangen, waarvan men mogelijk honderden jaren spijt heeft, althans geen bevrediging van de musicale eisen'.¹⁸

Twee nieuwe klokken

In september 1947 wordt de correspondentie hervat met het voorstel van Eijsbouts om drie klokken met een gezamenlijk gewicht van 1055 kg aan te schaffen. 'Het kerkbestuur vraagt zich nu af of het geluid in de hier zoo hoogen toren (buiten de spits 39.40 M) niet bitter bij het vorige zal tegen vallen.' Eijsbouts komt met een nieuw voorstel met bijgevoegd contract voor drie klokken met een totaalgewicht van 2270 kg. Dit stuit weer op verzet van de vicaris van het bisdom, die slechts twee klokken toestaat. De keuze valt op de twee zwaarste klokken uit het tweede voorstel van Eijsbouts van 22 september 1947. Het betreft een klok van 1035 kg met de toon F en een klok van 620 kg, toon Gis. Levering zal in maart/april 1948 plaatsvinden. Pastoor Van den Bergh blijft de klokkengieterij bestoken met briefkaarten.¹⁹ Op 9 februari 1948 vraagt hij waar de klokken blijven. Op 18 februari schrijft hij opnieuw een briefkaart met de tekst: 'Waar blijven de klokken? De parochianen rekenen erop ze in februari nog te hooren luiden. Dat is beloofd en contract!'

Twee dagen later krijgt hij een brief van Eijsbouts dat het gieten van de F klok is vertraagd doordat 75% van het personeel in de gieterij door ziekte niet in staat was om te werken. Op 4 maart stuurt de pastoor weer een briefkaart: 'Hoe is het met de klokken?' Op 8 maart komt het verlossende antwoord uit Asten. De gieterij is bezig de laatste hand te leggen aan de F klok en de Gis klok is al klaar. 'Wij zouden u beleefd verzoeken de wijding van de klokken nu reeds aan te vragen, en dat deze dan ofwel op Zondag 14, of op 21 dezer plaats heeft'.²⁰

Op 14 maart 1948 werden de nieuwe klokken ingewijd. Zij stonden toen voor het altaar. Pastoor Van den Bergh sprak de gebeden uit en zegende de klokken met wijwater. De grote klok van 1035 kg en diameter 115 cm draagt de naam Adrianus

Briefkaart van pastoor Van den Bergh aan de firma Eijsbouts. Archief Eijsbouts.

en heeft muziektoon F. De klepel weegt 51 kg. Op de klok is dit Latijnse opschrift te lezen: 'D.O.M. [Deo optimo maximo] quattuor a Germanis raptis parochiani omnes me obtulerunt. Vocor Adrianus'. Dit betekent: 'Voor de Allerhoogste God. Nadat vier klokken door de Duitsers zijn geroofd, hebben alle parochianen mij aangeboden. Ik heet Adrianus'.

De kleinere klok draagt de naam Franciscus. Het gewicht is 620 kg, de diameter 97 cm en hij heeft de toon Gis. Deze klok draagt als opschrift: 'In memoriam parochi munifici olim jubilantis. Vocor Franciscus'. In vertaling: 'Ter herinnering aan een milde pastoor destijds jubilerend. Ik heet Franciscus'. Deze klok is dus, evenals die uit 1927, vernoemd naar bouwpastoor Franciscus Wierdels van de huidige Adrianuskerk. Beide klokken zijn aangeschaft bij de Koninklijke Eijsbouts voor het bedrag van f8727,25. De zware klok luidt bij avondwaken en uitvaarten. De kleine klok is voor vieringen in de week en tijdens de Advent en Vasten.²¹ Op gewone zondagen en bij feestdagen en andere feestelijke momenten zoals huwelijken luiden beide klokken tegelijk.

Drie klokken

Sinds 2013 beschikt de parochie weer over een feestklok. Bij hoogtepunten van het kerkelijk jaar en vroege levensmomenten kan de parochie extra luister bijzetten door drie klokken te luiden. Deze derde klok weegt 380 kg, heeft een diameter

van 85 cm en heet 'Joannes'. De toon is Bis. De klok is gegoten op 28 juni 2013 bij de firma Petit & Fritsen in Aarle-Rixtel, klokkengieters sinds 1660. Bij de viering van het Adrianusfeest op zondag 8 september 2013 zijn voor het eerst sinds 1942 weer drie klokken geluid.

Met dank aan pater drs. P.J.M. de Klerk SCJ voor de hulp bij het controleren van de Latijnse opschriften.

Een van de klokken in de toren van de Adrianuskerk. De klok heeft de naam Franciscus, ter herinnering aan pastoor Franciscus Wierdels, pastoor in Naaldwijk van 1915 tot 1939. Foto: Ron Nieuwenhuizen.

Noten

- 1 Parochiearchief Sint Adrianus nr. 442.
- 2 Parochiearchief Sint Adrianus nr. 444.
- 3 Mondelinge overlevering wijlen Piet van Schie aan J.C.M. Steenvoorden.
- 4 Bedrijfsarchief Eijsbouts 26-7-1935. Opschriften klokken r.-k. kerk Naaldwijk.
- 5 Parochiearchief Sint Adrianus nr. 427. Offerte Eijsbouts 28-5-1931.
- 6 Bedrijfsarchief Eijsbouts. Brief Eijsbouts 30-5-1932 en antwoord pastoor Wierdels 1-6-1932.
- 7 Bedrijfsarchief Eijsbouts. Brief aan pastoor Wierdels 15-4-1935.
- 8 Bedrijfsarchief Eijsbouts. Brief aan kapelaan W. Burghouwt 20-6-1935 en aan pastoor Wierdels 26-7-1935.
- 9 Bedrijfsarchief Eijsbouts. Brief van pastoor Wierdels 9-8-1935 en antwoord Eijsbouts 10-8-1935.
- 10 Bedrijfsarchief Eijsbouts. Brief aan pastoor Wierdels 15-10-1935 en antwoord pastoor 23-10-1935.
- 11 Bedrijfsarchief Eijsbouts 24-10-1935.
- 12 Max Paumen, "Klokken-Peter' haalde 6700 klokken op'. In: NRC 23-7-1992. Marcel Krutzen, 'Klokken-Peter', een gehate Heerleenaar'. In: Het Land van Herle, 2012, nummer 3, 118-128.
- 13 Parochiearchief Sint Adrianus nr. 450. Het betreft drie klokken van 980, 555 en 350 kg, meldt de opdracht van de gemeente Naaldwijk van 17-12-1942.
- 14 Parochiearchief Sint Adrianus nr. 450. Afschrift kabinet van de Commissaris der provincie Zuid-Holland.
- 15 Parochiearchief Sint Adrianus nr. 450. Reçu 24-12-1942.
- 16 Oorlogsdagboek Jeane Zwinkels, Collectie Historisch Archief Westland.
- 17 Bedrijfsarchief Eijsbouts 1-7-1945. Brief aan pastoor Van den Bergh.
- 18 Parochiearchief Sint Adrianus nr. 452. Brief Eijsbouts 9-1-1947.
- 19 Parochiearchief Sint Adrianus nr. 452 en Bedrijfsarchief Eijsbouts. Brief 17-9-1947 van kerkbestuur aan Eijsbouts. Antwoord Eijsbouts aan kerkbestuur 23-9-1947. Brief kerkbestuur aan Eijsbouts 29-9-1947. Antwoord Eijsbouts 30-9-1947. Afschrift contract 22-9-1947.
- 20 Parochiearchief Sint Adrianus nr. 452 en Bedrijfsarchief Eijsbouts. Briefkaarten pastoor Van den Bergh aan Eijsbouts 9-2-1948 en 18-2-1948. Brieven Eijsbouts aan pastoor Van den Bergh 20-2-1948 en 8-3-1948.
- 21 Parochiearchief Sint Adrianus nr. 452. Contract 30-9-1947. De stukken uit het bedrijfsarchief van Eijsbouts bevinden zich in afschrift in het parochiearchief Sint Adrianus nrs. 427 en 452.

Patriotten in het Westland

De jaren tachtig van de achttiende eeuw worden gekenmerkt door grote spanningen tussen patriotten en prinsgezinden, spanningen die zich ook in het Westland in volle hevigheid hebben voorgedaan.

Inleiding

De jaren tachtig van de achttiende eeuw zijn een uitzonderlijke periode in de vaderlandse geschiedenis geweest, een periode waarin de ene bevolkingsgroep - de patriotten - in gewapend verzet kwam tegen de andere - de prinsgezinden - en het tot geweldsuitbarstingen kwam die door sommigen met een burgeroorlog zijn vergeleken. De spanningen bereikten hun hoogtepunt in 1787, het revolutiejaar waarin de patriotten aan de macht hadden moeten komen, maar een Pruisisch leger uiteindelijk de orde ten gunste van de Prins van Oranje herstelde. Ook in het Westland woedde de strijd tussen voor- en tegenstanders van erfstadhouder prins Willem V en ook voor het Westland was 1787 een zeer bewegende jaar. Twee gebeurtenissen springen eruit: het verblijf van een burgerleger ('het vliegend legertje') in onze streek en de aanhouding en gevangenneming van baljuw Douglas in Honselersdijk. Deze spelen zich af in de maanden augustus en september. In dit artikel doen we een poging de gebeurtenissen van dag tot dag te volgen en te achterhalen wie de hoofdrolspelers waren.

Wat voorafging

Als het land in nood is, roept het volk om Oranje. Dit was ook weer het geval in het rampjaar 1747. Ten zuiden van ons woedt de Oostenrijkse Successieoorlog en in april vallen Franse troepen de Republiek binnen. Er breekt paniek uit, het volk keert zich tegen de regenten en in mei wordt de Friese stadhouder

Willem Friso als Willem IV tot stadhouder van Holland benoemd. Andere provincies volgen. De nieuwe stadhouder sterft echter al in 1751. Zijn opvolger Willem V is dan pas drie jaar. Diens moeder, Anna van Hannover, wordt regentes en als die in 1759 overlijdt, wordt de militaire adviseur van zijn vader, de hertog van Brunswijk-Wolfenbüttel (bijgenaamd de 'dikke hertog'), voogd. In 1767 trouwt Willem met Wilhelmina van Pruisen.

Stadhouder Willem V, circa 1770. Olieverf op doek door Johann Georg Ziesenis. Collectie Mauritshuis, Den Haag.

Willem V, erfstadhouder en kapitein-generaal van het Staatse leger, gaat de geschiedenis in als een zwakke, besluiteloze man met een bekrompen blik. Het erfstadhouderschap was ingesteld om een eind te maken aan de macht van de regenten en als antwoord op het grote onbehagen onder de burgerij over de corruptie en het nepotisme binnen de regentenfamilies, maar in de praktijk is Willem V alleen maar een werktuig van de regentenoligarchie. De economie van de Republiek stagneert, de welvaartsongelijkheid neemt toe en terwijl de ideeën van de Verlichting door Europa gaan, probeert de stadhouder van de Zeven Provinciën alles bij het oude te laten.

In 1780 breekt een zeeoorlog met de Engelsen uit (de Vierde Engelse Oorlog van 1780-1784) die voor de Republiek tamelijk desastreus verloopt. De onvrede neemt toe. Burgers die zich patriotten noemen, eisen meer invloed op het bestuur. Zij worden geïnspireerd door de Amerikaanse Vrijheidsoorlog. In dit klimaat verschijnt in 1781 een pamflet van een onbekende auteur, getiteld *Aan het volk van Nederland*. Later blijkt de schrijver de Gelderse edelman Joan Derk baron van der Capellen tot den Pol te zijn. Het geschrift is een aanklacht tegen de stadhouder, die verantwoordelijk wordt gesteld voor de slechte toestand van de Republiek en het rampzalige verloop van de Engelse Oorlog. Van der Capellen bepleit volkssoevereiniteit en roept het volk op zichzelf te bewapenen.

Van der Capellens manifest slaat in als een bom. Patriotten gaan zich overeenkomstig Van der Capellens oproep militair organiseren. De oude schutterijen worden vervangen door vrijkorpsen, exercitiegenootschappen, sociëteiten en genootschappen 'voor de wapenhandel'.

Trommel van het patriots Genootschap voor de Wapenhandel uit Naaldwijk. Collectie Westlands Museum.

Wie zijn die patriotten? Voor een deel zijn het regentenfamilies, die zich ofwel buitengesloten voelen en niet de ambten binnenhalen die de Prins te vergeven heeft, dan wel van oudsher tegen de Oranjes zijn en een Republiek zonder Oranje nastreven. Zij worden de aristocratische patriotten genoemd. De tweede, later de grootste groepering, wordt gevormd door de meer ontwikkelde burgerij die een democratische staatsvorm nastreeft en zich laat inspireren door de Verlichting en de Amerikaanse Vrijheidsoorlog. Zij worden de democratische patriotten genoemd. In de pers van die tijd worden de patriotten vaak aangeduid als de 'nieuw staatsgezinden', ter onderscheiding van de prinsgezinden of 'oud staatsgezinden'. Het Nederlandse volk is daarmee in twee kampen verdeeld. De adellijke families zijn vrijwel allemaal prinsgezind, van de niet-aristocratische regenten is het conservatieve deel prinsgezind en het progressieve deel patriottisch. De kern van de aanhang van de patriotten wordt gevormd door de 'grote' burgerij (kooplieden, artsen, notarissen, advocaten - de groep die een jaarinkomen van meer dan f 1000 heeft) en de 'kleine' burgerij (timmerlieden, bakkers, herbergiers, chirurgijns - vaklieden met een inkomen tussen f 600 en f 1000). In de steden vormen deze twee groepen echter niet meer dan 20% van de bevolking. De overige 80% moet het met minder doen. Het proletariaat, met een inkomen van minder dan f 250 per jaar, maakt de helft van de stedelijke bevolking uit en juist deze groep is sterk oranjegezind.

Hieruit volgt al dat de prinsgezinden in Holland en andere provincies veel groter in aantal zijn dan de patriotten.¹ De katholieke bevolking bevindt zich in de achttiende eeuw in een achterstandspositie. De Nederduitse Gereformeerde Kerk is de kerk van de Oranjes en de dominante godsdienst in de Republiek. Vanuit hun achterstandspositie zijn veel katholieken aanhangers van de patriottische beweging. Naar we verderop zullen zien, lopen de scheidslijnen tussen patriotten en prinsgezinden in het Westland keurig volgens het landelijke patroon, met die bijzonderheid dat zich onder de tuinders vrij veel patriotten bevinden, terwijl de boeren typisch oranjegezind zijn.

Ook in de landspolitiek en het provinciale bestuur is Nederland in de jaren tachtig van de achttiende eeuw een verdeelde natie. Friesland, Gelderland en Zeeland zijn prinsgezind, in Groningen, Overijssel en Holland is de meerderheid van de statenleden patriottisch, terwijl in Utrecht de verdeeldheid zover gaat dat in 1786 de stad Utrecht een democratisch gekozen stadsbestuur krijgt, terwijl de Staten van Utrecht naar Amersfoort verhuizen en voor Oranje kiezen. In de provincie Holland zijn grote steden als Dordrecht, Haarlem en Amsterdam fel patriottisch, maar in Delft (de 'Prinsenstad') is de meerderheid van het stadsbestuur orangist. Den Haag - geen stad - is een bolwerk van prinsgezinden. Nooit is Nederland zo verdeeld geweest als in de jaren 1780-1787.

De exercitiegenootschappen in het Westland

De oproep van Van der Capellen aan burgers om zichzelf te bewapenen, is niet zonder gevolgen. Het wapenbezit onder particulieren is waarschijnlijk nooit zo groot geweest als toen. Nu kende ons land al in de Gouden Eeuw stedelijke schutterijen, maar deze schutterijen zijn rond 1780 niet meer actief. Ze worden vanaf 1783 vervangen door patriottische exercitiegenootschappen, vrijkorpsen, sociëteiten en genootschappen voor de wapenhandel. De leden ervan hebben hun eigen uniform, paraderen met vliegend vaandel en slaande trom door de straten en oefenen op exercitievelden. Vrijwel alle Westlandse plaatsen hebben hun eigen genootschap, dikwijls met een eigen motto:

- Loosduinen: *Uit liefde voor het vaderland en vrijheid* (1787)
- Monster: *Voor dorp en vaderland* (1786)
- Poeldijk: naam van het wapengenootschap niet bekend
- Naaldwijk: *Genootschap voor de Wapenhandel*
- Honselersdijk: *Vaderlandsche Sociëteit van Wapenhandel* (1785?); ook wordt de naam *Sociëteit van de Gewapende Manschappen* aangetroffen
- Watteringen: naam van het genootschap niet bekend
- Schipluiden en Hodenpijl: *Genootschap van Wapenhandel* (1787)
- Delft: *Genootschap van Wapenoeffening* (1783)
- Maassluis: *Exercitiegenootschap 'Vrij en getrouw'* (1786).

Bewijs van lidmaatschap van Cornelis de Wit van het genootschap 'Voor Dorp en Vaderland' te Monster. Nationaal Archief, collectie Bentinck van Rhoon, inv. nr. 2.

Maasland (oranjegezind) heeft geen eigen genootschap. De patriottische Maaslanders oefenen in Maassluis of Schipluiden. Ook in het net zo prinsgezinde 's-Gravenzande is geen wapengenootschap. Over een eventueel Liers genootschap kunnen we in de annalen niets

terugvinden. Hoe groot zijn deze wapengenootschappen? Van bijvoorbeeld het exercitiegenootschap van Watingen zijn de namen bekend.² Het gaat om 43 mannen. Er is een kapitein, een luitenant, een sergeant, twee korporaals, twee tamboers en er is een fluitier. Watingen is geen grote plaats, met toen (met Kwintshul erbij) ongeveer 1450 inwoners. Men mag aannemen dat de vrijkorpsen van plaatsen als Naaldwijk en Monster een vergelijkbare omvang hadden.³

Als reactie op het republikeins wapengekletter richten orangisten in sommige plaatsen hun eigen sociëteit op. Zo krijgt Maassluis zijn Oranjesociëteit De oude constitutie en Naaldwijk De opregte Vaderlandsche Sociëteit. In Delft heeft de Oranjesociëteit als motto De Godsdienst, Eendracht, Liefde en Trouw Is 't Fundament van ieder Staatsgebouw.

De hoofdpersonen

In het vervolg zal de aandacht vooral uitgaan naar de wapengenootschappen van Naaldwijk en Honselersdijk, die een hoofdrol speelden in de gebeurtenissen van eind augustus rond de aanhouding van baljuw Douglas. Daarom hier de belangrijkste namen. De voormannen van het Naaldwijks Genootschap voor de Wapenhandel zijn Leendert Duijvesteyn (1758-1831), Hendrik Engelbrecht (1751-1831) en Jacob van Duijn de Jonge (1751-1815). Zij vertegenwoordigen Naaldwijk onder andere op de regionale bijeenkomsten van sociëteiten, waarvan er in de zomer van 1787 een aantal in Leidschendam en Amsterdam gehouden werden.

Duijvesteijn en Van Duijn zijn Westlandse tuindersnamen, Engelbrechten kwamen vooral voor in Leiden en Rotterdam, maar deze Hendrik Engelbrecht was in Naaldwijk geboren. Duijvesteijn en Engelbrecht zijn beide katholieke families, wat onderstreept dat ook in het Westland katholieken een belangrijke rol spelen in de patriottenbeweging. Leendert Duijvesteijn is geboren in Wateringen en van beroep doodgraver, Hendrik Engelbrecht is boer. Hij bezat vele hectaren land in de Vlietpolder, aan beide zijden van de Vlietweg. Engelbrecht moet een vermogend man zijn geweest. Hij woont aan de Zuidweg op boerderij de Koepelwoning die daar tot ver in de twintigste eeuw nog gestaan heeft. Ook de Hoogwerf is zijn bezit.

De Koepelwoning aan de Zuidweg bij Naaldwijk waar patriot Hendrik Engelbrecht woonde. Detail van de kadastrale kaart van Naaldwijk, sectie C, blad 2. Met dank aan Gerard Beijer.

Jacob van Duijn de Jonge is tuinder aan de Opstal.⁴ De auteur van dit artikel, ook een Jacob van Duijn, is een rechtstreekse afstammeling van deze Jacob de Jonge uit de patriottentijd. Tussen de ene en de andere Jacob zitten zes generaties. De familie Van Duijn is Nederlands-Hervormd. De kapitein van het exercitiegenootschap van Honselersdijk is de katholieke tuinder Jan van Aalsburg (1755-1838). Deze Jan van Aalsburg is in Honselersdijk geboren en overleden. De echte patriottenleider in Honselersdijk echter is de kolonel van het genootschap Cornelis van der Pot (1736-1805), de remonstrantse koopman, dichter en eigenaar van de buitenplaats Endeldijk.

Voorkant van de Koepelwoning, november 1966. Foto G.J. Dukker. Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, objectnummer 107.625.

Cornelis van der Pot, koopman en dichter te Rotterdam, circa 1770. Olieverf op koper door Dionys van Nijmegen. Onderdeel van een verzameling portretten van Nederlandse dichters. Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

Over Cornelis en zijn vader Willem van der Pot (1704-1783) is al veel geschreven en dat hoeft hier niet herhaald te worden.⁵ Kort samengevat: de Rotterdamse lakenkoopman Willem van der Pot koopt in 1741 de hofstede 'Ende dijk' (vanuit Honselersdijk gezien aan het begin van de Mariëndijk) van de Haagse familie Cobmoyer die de hofstede dan bijna tachtig jaar in bezit heeft gehad en heeft verfraaid. Van der Pot koopt een jaar later de buitenplaats 'Stomperdijk', gelegen tussen Endeldijk en Middelbroekweg, erbij en nog weer twintig jaar later een stuk grond verderop aan de Mariëndijk, dat ooit aan Johan van Oldenbarnevelt had toebehoord. Willem van der Pot ontwikkelt zijn bezit en laat een verbinding graven tussen de Gantel en de Dijksloot. Het land rond de nieuwe sloot verkavelt hij, hij bouwt er huizen en zo ontstaat een tuinbouwcomplex: de Nieuwe Tuinen. Behalve lakenkoopman en grootgrondbezitter is Van der Pot ook dichter. Bekend is zijn hofdicht 'Endeldijk', waarin hij de schoonheid van zijn buitenplaats bezingt.

Willem van der Pot, koopman, dichter en schrijver, 1733. Olieverf op doek door Dionys van Nijmegen. Collectie Museum Rotterdam.

Als Willem van der Pot in 1783 overlijdt, neemt zijn zoon Cornelis 'Endeldijk' over. Net als zijn vader is Cornelis als koopman werkzaam in Rotterdam, maar verblijft hij regelmatig op zijn twee buitenplaatsen (behalve 'Endeldijk' bezit hij ook de buitenplaats 'Kraayenburg', gelegen tussen Delft en Rijswijk). Cornelis van der Pot is actief patriot. In Rotterdam is hij betrokken bij de beweging en in 1787 wordt hem gevraagd toe te treden tot het Honsels genootschap tot oefening in de wapenhandel. Cornelis stemt toe en wordt kolonel van het genootschap. Dat een remonstrantse koopman patriot is, is niet verwonderlijk. Sinds de strijd tussen remonstranten en contra-remonstranten aan het begin van de zeventiende eeuw, die de remonstranten verloren en die raadpensionaris Van Oldenbarnevelt in 1619 het leven kostte, zijn deze protestanten een minderheidsgroepering geweest, die aanvankelijk zelfs vervolgd werd, maar in ieder geval uitgesloten werd van de functies die door de orangistische regentenfamilies werden verdeeld. Een remonstrant is als vanzelfsprekend tegen het huis van Oranje-Nassau. Zijn helden zijn staatsmannen als Johan van Oldenbarnevelt en Johan de Witt, niet de stadhouders.⁶

Gezicht op de hofstede Endelijk, circa 1790. Tekening door Dionys van Nijmegen. Collectie Stadsarchief Rotterdam.

In 1787 als de spanningen tussen patriotten en prinsgezinden steeds verder oplopen, wordt in Honselersdijk ook een 'College van de Directie en Defensie van Hondsholredijk' opgericht, door baljuw Douglas later laatdunkend 'het comité van de heertjes' genoemd. Voorzitter is Carel Specht, broodbakker in Honselersdijk, de secretaris is Willem van Dam, tuinder, en de leden zijn Jan Olierhoek en Cornelis Theunisz Veldhoven, beiden ook tuinder.⁷ De relatie met Cornelis van der Pot is duidelijk: Van Dam, Olierhoek en Veldhoven zijn alle drie pachters van zijn tuingronden in de Nieuwe Tuinen!⁸ De oprichting van dit comité lijkt vooral gericht te zijn tegen de baljuw, die een kilometer verder op het hof woonde.

Broodbakker Carel Specht is een apart geval. Hij is in 1761 vanuit Merzen, een plaats bij Osnabrück, naar het Westland gekomen. De (arme) regio rond Osnabrück is een paar eeuwen lang leverancier van arbeidskrachten voor het toen veel welvarender Nederland geweest. Bijzonder dus, een Duitse broodbakker die actief wordt in de Nederlandse patriottenbeweging.⁹

Baljuw Douglas

Ook over Abraham Douglas (1721-1806), baljuw en schout van Naaldwijk, Honselersdijk, Honderdland, Oranjepolder, Wateringen, 's-Gravenzande en Zandambacht van 1748 tot 1753 en van 1754 tot 1795, is al veel gepubliceerd. Vreugdenhil heeft in 1985 een zeer goed gedocumenteerde scriptie over de baljuw geschreven, op welke scriptie zijn latere bijdrage aan het *Historisch Jaarboek Westland* is gebaseerd.¹⁰ Wederom een korte samenvatting. De familie van Douglas is van Schotse afkomst en verbleef naar eigen zeggen van de baljuw al 150 jaar in Nederland - dus sinds het eind van de Tachtigjarige Oorlog. Dat zou zeer wel kunnen. Er dienden al vanaf het begin van de Nederlandse vrijheidsoorlog militairen uit het protestantse Schotland in de Staatse legers.

Abraham heeft bepaald geen gemakkelijke jeugd gehad. Als hij drie is, wordt zijn vader onder curatele gesteld (wegens 'zwakheid van verstand'). Op zijn dertiende wordt zijn moeder Sara Luyken, die achter de erfenis van haar ook al onder curatele gestelde zwager aanzit, in de Gevangenpoort in Den Haag gevangengezet. Zijn onhandelbare broer Frans moet op een kostschool worden geplaatst. Abraham wordt opgevoed door zijn tante Rachel Luyken.

Vanaf 1744 is Douglas in dienst van de Pruisische koning, die in 1732 de Westlandse heerlijkheden uit de nalatenschap van koning-stadhouder Willem III had verkregen. Frederik II stelt hem in 1748 aan als baljuw, een functie die in die tijd vaak aan de hoogstbiedende werd verpacht. Na een dispuut over het onderpand van die verpachting - de obligaties die als onderpand dienden, zouden niet aan Douglas, maar aan zijn gevangenzittende moeder hebben toebehoord - wordt de baljuw in 1753 ontslagen. Maar het tij keert voor hem in gunstige zin, want in 1754 doet Frederik II afstand van zijn bezittingen in de Republiek ten gunste van prins Willem V en wordt Abraham Douglas in al zijn functies hersteld. In 1757 wordt hij bovendien intendant (administrateur) en ontvanger (van de pachtgelden) van de Nassause Domeinen in het Westland. Hij gaat op de Nederhof in Honselaarsdijk wonen en wordt bestuurlijk gezien de machtigste man in deze streek.

De belangrijkste reden dat zoveel over Abraham Douglas bekend is, is dat hij en zijn familie hun hele leven rechtszaken hebben gevoerd. De rechterlijke archieven zijn goed bewaard gebleven. Er is dus veel materiaal over hem. Aan de trias politica van Montesquieu (1748), dat is de scheiding der machten in wetgevende, uitvoerende en rechterlijke macht, had Douglas geen boodschap. Als baljuw bezat hij alle drie. Over Douglas zijn eigenlijk geen positieve kwalificaties bekend, of het moest zijn dat hij zijn administratieve werk goed deed en zijn superieuren om die reden tevreden over hem waren. Hij stond bekend als zeer hebzuchtig, harteloos, haatdragend en meedogenloos, gevreesd door allen die met hem te maken hadden.¹¹

Het burgerleger ('vliegend legertje')

In de zomer van 1787 lopen de spanningen in Holland en daarbuiten steeds verder op. Er zijn rellen, gevechten tussen leden van patriottische vrijkorpsen en oranje-sociëteiten en plunderingen van huizen van prinsgezinde patriciërs. De patriotten zijn aan de winnende hand. De Staten van Holland, in meerderheid uit patriotten bestaande, verbieden openbare uitingen van sympathie aan de stadhouder, inclusief het zingen van Oranjeliederen.

Op voorstel van de Amsterdamse afgevaardigden besluiten de Staten van Holland op 12 juni tot de oprichting van een *Commissie van Defensie*, die verantwoordelijk wordt voor de verdediging van Holland en de stad Utrecht tegen de in Utrecht en Gelderland gelegerde troepen van stadhouder Willem V. Ook wordt besloten de militaire krachten van de lokale patriottische vrijkorpsen te bundelen en een bur-

gerleger op te richten, dat moet worden samengesteld uit leden van de plaatselijke genootschappen en dat aan de oost- en zuidgrens van Holland moet worden gelegerd. Hiertoe wordt een *Commissie der Gewapende Burger-Corpsen tot Expeditie der Militaire Zaken* ingesteld. Het burgerleger wordt in juli en augustus gevormd en komt onder commando te staan van Adam Gerard Mappa. Wie is deze Mappa? Hij is in 1754 geboren in Doornik (Tournai). Hij begint zijn loopbaan als militair en brengt het tot luitenant in het Staatse leger. In Delft wordt hij actief in het 'Genootschap van Wapenoeffening'. Vanaf 1786 raakt hij betrokken bij de plannen die in Holland worden gemaakt om de provincie te verdedigen tegen een eventuele inval van de stadhouder. Het burgerleger dat onder zijn commando komt te staan, heeft zijn kampement even buiten Woerden.

Over de omvang van het 'vliegend legertje' wordt verschillend bericht.¹² Zeker is dat de grootte en samenstelling van het legertje wisselde. Gewapende mannen van de verschillende exercitiegenootschappen in Holland trokken in de zomer van 1787 af en aan naar Woerden en werden na een tijdje weer vervangen door andere eenheden. Het waren tenslotte allemaal vrijwilligers, van wie velen thuis ook nog een gezin te onderhouden hadden.

Goejanverwellesluis

Het keerpunt in de strijd tussen patriotten en prinsgezinden in die bewogen zomermaanden van het jaar 1787 is de aanhouding op donderdag 28 juni van prinses Wilhelmina van Pruisen, de echtgenote van de erfstadhouder, bij Bonrepas aan de Vlist even buiten Schoonhoven. Wilhelmina was op weg van Nijmegen naar Amsterdam. Het prinselijk paar woonde al sinds september 1785 niet meer in Den Haag. Na rellen in de Residentie hadden de Staten van Holland de prins het commando over het Haagse garnizoen ontnomen en een diep beledigde Willem was met echtgenote uit Den Haag vertrokken om uiteindelijk zijn intrek te nemen in de Valkhof in Nijmegen. Oranjegezinden vonden echter dat de prins het gezag weer op zich moest nemen en naar Den Haag moest terugkeren. Als Willem V aarzelt, besluit de veel kordatere Wilhelmina maar te gaan. De plannen voor de reis lekken echter uit. Als de prinses 's middags om half vier langs Bonrepas rijdt, wordt zij aangehouden. Haar sjees en haar gevolg worden naar de Goejanverwellesluis in het plaatsje Hekendorp gedirigeerd. 's Avonds wordt voorgesteld de prinses in Woerden te laten overnachten, maar die weigert dat en verkiest Schoonhoven. Een paar dagen later keert Wilhelmina terug naar Nijmegen. De patriotten waren bang dat de terugkeer van het prinselijk echtpaar naar Den Haag een orangistische volksbeweging in gang zou zetten, maar de aanhouding van Wilhelmina had uiteindelijk veel ernstiger gevolgen. De koning van Pruisen kon de oproep van zijn zuster Wilhelmina om militaire hulp niet langer weigeren. Maar voor het zover was, zouden Holland - en het Westland - nog door een uiterst tumultueuze periode gaan.

De aanhouding van het rijtuig met prinses Wilhelmina van Pruisen door een exercitiegenootschap bij Goejanverwellesluis, 28 juni 1787. Collectie Rijksmuseum Amsterdam.

De gebeurtenissen van augustus en september 1787 van dag tot dag

Augustus en september waren twee van de roerigste maanden in de vaderlandse geschiedenis. Hier een 'dagboek' van de vijf weken tussen 17 augustus en 20 september. Bij de reconstructie is vooral gebruikgemaakt van berichten, zoals die gebundeld werden in de *Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken* van het jaar 1787, waarin deze maanden worden aangeduid als 'een der zeldzaamste tijdstippen, welke wij, ja zelfs onze voorouders, ooit beleefd hebben.'

Het verslag begint als het burgerlegertje van Mappa zijn tentenkamp net buiten Woerden opbreekt en te velde trekt. Op dat moment is het leger ongeveer 700 man sterk. Het was geformeerd in de weken daarvoor door gewapende burgers en leden van de genootschappen die naar Woerden waren getrokken. Voorraden worden aangelegd en op 14 augustus verschijnt het bericht dat het leger van alles is voorzien en klaar is om zijn missie ('de uiterste poging tot behoud van deze provincie') te volbrengen. De bestemming wordt vooralsnog geheimgehouden. Het 'vliegend legertje' opereert *op patent* van de *Commissie van Defensie* van de Staten van Holland. Het heeft dus een vrijbrief.

Vrijdag 17 augustus

Het burgerleger vertrekt uit Woerden en marcheert langs de Oude Rijn naar Alphen. Daar worden de troepen ingekwartierd bij burgers.

Zaterdag 18 augustus

Mappa's troepen gaan verder langs de Oude Rijn. In Leiderdorp worden enige verseringen genomen. Daarna marcheert het legertje door de stad Leiden, verlaat de stad via de Witte Poort en slaat in de namiddag zijn kamp op bij Voorschoten. Daar voegen zich meer leden van vrijkorpsen bij het leger. Geruchten gaan dat het burgerleger Den Haag zou willen binnentrekken. De Residentie wordt in de hoogste staat van paraatheid gebracht. Toegangspoorten tot Den Haag (Laan van Nieuw Oost-Indië, Geestbrug, Hoornbrug) krijgen extra bewaking. Piketten worden uitgezet. Een legermacht van cavalerie en infanterie van het Haagse garnizoen kampeert op het Malieveld. Het oranjegezinde Den Haag vreest een inval. De krijgsraad van het burgerleger schrijft die dag nog een brief aan de Staten van Holland, waarin hij protesteert tegen de acties in Den Haag. In de Staten wil Delft het leger *insinueren* niet verder te trekken.

Zondag 19 augustus

Het burgerleger trekt van Voorschoten via Voorburg richting Delft en slaat zijn kamp op in een weiland bij de Oude Tol, niet ver van de Hoornbrug.

Maandag 20 augustus

's Ochtends tussen 10 en 11 uur trekken grenadiers en musketiers van het Delfts wapengenootschap naar hun exercitieterrein aan de Haagweg, net buiten de Haagpoort aan de noordkant van de stad. Versterkingen worden gevraagd van de genootschappen in de omliggende plaatsen. 's Avonds trekken allerlei gewapende groepen naar het kamp van het burgerleger bij de Oude Tol. Om 11 uur 's avonds vergaderen de Staten van Holland om de klacht te behandelen van vier leden van de Oranjesociëteit van Voorburg. Burgers zouden zijn bedreigd door leden van het burgerleger, die met 'blote sabel' door hun dorp waren gemarcheerd en het oranje-korps hadden ontwapend.

Dinsdag 21 augustus

Het burgerleger trekt door tot voor Delft en slaat zijn kamp op bij de Haagpoort op het exercitieterrein van het Delfts wapengenootschap. Het is inmiddels 'ruim 700 man' sterk. De krijgsraad van het leger schrijft een brief aan de vroedschap van Delft: 'Het kan U Edele Groot Achtbaren niet onbekend zijn, dat hedenmorgen het Burger-legertje is voortgerukt tot in de nabijheid van uw stad. Onze intentie is niet geweld of overlast te plegen.'

Leden van het Delfts wapengenootschap overmeesteren de bewakers van de Haagpoort, trekken naar het stadhuis en eisen het vertrek van elf prinsgezinde leden van de Delftse raad. Hun vervangers, elf 'gekwalificeerde' personen staan al klaar. Na zich hierover beraden te hebben, verlaten de raadsleden de zaal. De nieuwe leden

van de raad worden aangesteld. Het genootschap roept de muzikanten die buiten voor het stadhuis staan te wachten. Er klinken vrolijke noten en een bode gaat naar het burgerleger om van de 'omwenteling' bericht te doen.

Woensdag 22 augustus

Het is druk in de stad Delft. Manschappen van het burgerleger trekken in en uit. Ze trekken veel bekijks. Ook van buiten Delft is er veel belangstelling voor de nieuwe orde. De Staten van Holland keuren in meerderheid de uitzetting van leden van de regering van Delft goed. In de nacht van 22 op 23 augustus zendt het burgerleger een detachement naar Voorburg, op zoek naar geweren. Daarbij wordt veel overlast veroorzaakt.

Donderdag 23 augustus

Marktdag in Delft. Er is veel verkeer tussen de stad en het legerkamp aan de Haagweg. In de nacht van 23 op 24 augustus trekken veertien ruiters en honderd man voetvolk uit het burgerleger naar Overschie. Doel: het ontwapenen en ontbinden van het oranjekorps aldaar. Er worden driehonderd wapens buitgemaakt.

Vrijdag 24 augustus

De Delftse raad besluit de oude schutterij op te heffen. Courantier Wybo Fijnje, uitgever van de Historische Courant, publiceert een lofzang op de 'omwenteling' in Delft:

'Maar Mappa, tot een Gideon
Voor Neerlands Israël geschapen,
Kwam met zijn leger, zag en won,
Hij zegepraalde in 't burgerwapen.'

Het zogenaamde vliegend leger of burgerleger van de patriot Adam Gerard Mappa heeft zijn kamp opgeslagen buiten de stad Delft, op de achtergrond de torens van de Nieuwe Kerk en de Oude Kerk, 21 augustus 1787. Aquarel door Isaac van Haastert. Collectie Archief Delft.

Zaterdag 25 augustus

Veel bezoek aan het kamp aan de Haagweg vanuit andere steden (Den Haag, Leiden, Amsterdam, Rotterdam).

Zondag 26 tot woensdag 29 augustus

Hevige regenval belemmert het burgerleger. De soldaten zijn genoodzaakt op klompen te gaan. Op 29 augustus plentst het. Het kamp wordt een modderpoel.

Donderdag 30 augustus

Eindelijk is het droog. Het kamp wordt opgebroken. Mappa's leger trekt van Delft naar Rijswijk en vandaar naar Wateringen. Overal worden trommels, vaandels en vooral geweren van oranjekorpsen opgehaald: 'het oogmerk is de boeren van die streek, welke meest oranjelieden zijn, te ontwapenen' (Vaderlandsche Courant, nr. 113). Van Wateringen gaat het verder naar Honselersdijk. In een weiland van Cornelis van der Pot tegenover de buitenplaats 'Endeldijk' wordt een kamp opgeslagen. Die ochtend zijn al gewapende leden van de genootschappen van Naaldwijk, Honselersdijk, Monster en Poeldijk aan de Endeldijk bij elkaar gekomen. Om 4 uur trekken de leiders van de Naaldwijkse en Honselersdijkse wapengenootschappen naar de Nederhof in Honselersdijk, waar baljuw Douglas woont. Zij wensen hem te spreken. Er wordt naar wapens gezocht maar er wordt niet veel gevonden. Als Douglas zijn bezoek naar buiten geleidt, wordt hij opgewacht door Cornelis van der Pot, die hem mededeelt dat de leiding van het burgerleger hem wil spreken. Zo wordt de

baljuw over de door de vele regen modderig geworden Dijkstraat naar de Endeldijk gevoerd. De krijgsraad van het leger besluit dat de klachten van de exercitiegenootschappen over het bewind van de baljuw aan de Staten van Holland moeten worden voorgelegd en dat Douglas in verzekerde bewaring moet blijven. Uiteindelijk wordt hij die avond gevangengezet op Endeldijk, de buitenplaats van Van der Pot, of zoals een van de 'dagpapieren' van die tijd het uitdrukt: 'de boeren hebben zich aanstonds meester gemaakt van den Bailluw Douglas, die zij nu bewaren'.¹³

Het gebied Achter de Bergen in Honselersdijk. Tekening door Isaac van Ketweg, 1785. In deze omgeving sloeg het vliegend leger op 30 augustus 1785 zijn kamp op. Collectie Archief Delft.

In de nacht van 30 op 31 augustus worden door leden van het Naaldwijkse exercitiegenootschap invallen gedaan bij boeren en tuinders aan de Maasdijk, in de Oranjepolder en het Honderdland. Zij zoeken naar wapens. De leider van de overvallers is Maggiel Wijnand, oud 28 à 29 jaar, zandschipper. De anderen zijn Pieter Hofsteede, Joris Tersmetten, Gerrit Oostendorp, Frederik Scheffer, meester timmerman in Poeldijk, en de knecht van de chirurgijn van Naaldwijk, Van Dijk. Bij Dirk Kopperd in het Honderdland worden inderdaad geweren gevonden.¹⁴ De oranjegezinde boeren die bezoek krijgen van de patriotten zijn: Ary van der Lee, Cornelis Vreugdenhil, Gerrit van Dijk, Jochem Cornelisz Vreugdenhil, Jacob Coppenol, Maarten Mostert, Cornelis Jansz Sonneveld, Cornelis Noordam, Pieter Maartenz Sonneveld, Cornelis Pas, Arend van der Lely, Dirk Koppenol, Everd van Lendrik, Adrianus van Vliet, Cornelis van Vliet, Arend Doorduyn en Jacobus van der Sar. Veel bekende Westlandse/Maasdijkse/Maaslandse namen!

Vrijdag 31 augustus

Het *Burger Observations-Corps* trekt door naar de Naaldwijkse Geest en slaat zijn kamp op, vermoedelijk ergens bij de Opstal, de Hoge Geest of de Hoogwerf. Het burgerleger zelf rapporteert hierover: 'dat vervolgens het Corps is voortgerukt tot door Naaldwijk, zig aldaar heeft nedergeslagen en vandaar zo in Naaldwijk, 's Gra-

De Nederhof, woning van baljuw Douglas. Gravure uit 'Vues et perspectives De Honslardyck', uitgegeven door Gerard Valk in 1695 naar tekeningen van Isaac de Moucheron. Collectie Historisch Archief Westland.

vesande, als verdere omliggende plaatsen de nodige Expeditien heeft gedaan, en verder daarmee zal voortvaren, overal de gewapende Oranjegenootschappen en Societeiten vernietigende, en de geweren in bewapening nemende, hetwelk alles met het beste succes in het werk gaat, zonder enige tegenstand te ontmoeten! In Monster worden wapens opgehaald bij lieden 'die de oude constitutie aankleven'.¹⁵ Als Monsterse leden van het burgerleger worden genoemd Cornelis Pieter Bruggeling, Willem Claasz Thoen, Gerrit Dirksen Tetteroo en Anthony Janknegt. De laatste was kapitein. Zij worden na de terugkeer van de prins van Oranje vervolgd, net als Frederik Scheffers, Ary Jansz Bruggeling en Willem Burger. De Poeldijkse timmerman Frederik Scheffers was ook al betrokken bij invallen bij prinsgezinden aan de Maasdijk en in de Oranjepolder.

Zondag 2 september

In het Camp der Burgers, 'hetwelk thans gelegerd is tussen Naaldwijk en 's-Gravesande', wordt in de openlucht een godsdienstoefening gehouden. Predikant is de gevluchte, uit Hellevoetsluis afkomstige patriot dominee W. Huygens, die - volgens een van de dagpapieren - 'een hartroerend gebed aan de God van Nederland' doet. De tekst is Psalm 20, vers 4.¹⁶ 'Gedurende zijn preek was er zo een algemene stilstand, dat men deze gerust bewonderenswaardig mag noemen.'

Maandag 3 september

Ruiters van het burgerleger trekken naar 's-Gravenzande om de secretaris van het college van baljuw en welgeboren mannen, Willem Dingemans, gevangen te nemen.

Het pand aan de Langestraat in 's-Gravenzande, waar secretaris en orangist Willem Dingemans woonde. Foto: Ron Nieuwenhuizen.

Deze is echter gewaarschuwd over een op handen zijnde arrestatie en besluit naar Den Haag te vluchten. Op het moment dat hij via de achtertuin van zijn huis aan de Langestraat de benen wil nemen, zijn de ruiters al gearriveerd. Dingemans verstopt zich en weet 's avonds via het strand op een boerenkar Den Haag te bereiken. Daar duikt hij onder.¹⁷

Dinsdag 4 september

Om 4 uur in de ochtend arriveert een detachement van het burgerleger, bestaande uit infanterie en cavalerie, in Loosduinen, waar de orangesociëteit wordt opgeruimd en geweren worden opgehaald. De verschijning van troepen van Mappa bij Eikenduinen leidt wederom tot paniek in Den Haag.

Donderdag 6 september

Ingezetenen van Naaldwijk en Honselersdijk dienen bij de Staten van Holland een verzoek in om de zaak tegen baljuw Douglas te onderzoeken. Hun vraag is of de baljuw niet uit zijn ambt kan worden gezet. Men gaat met dit verzoekschrift langs de deuren in Naaldwijk, Honselersdijk en 's-Gravenzande om handtekeningen te verzamelen. Veel inwoners tekenen het Request. De baljuw zit al die tijd nog gevangen op Endeldijk.

Vrijdag 7 september

Het Hof van Holland laat via een procureur een deurwaarder naar Endeldijk afreizen om met Douglas te praten. Toegang tot de baljuw wordt echter geweigerd.

Zaterdag 8 september

Frederik Willem II, koning van Pruisen, stelt de Staten van Holland een ultimatum. Stadhouder Willem V moet in zijn functies worden hersteld. De Staten krijgen vier dagen de tijd om te antwoorden.

Dinsdag 11 september

Vergadering van het Genootschap van Wapenhandel in Delft. Het Genootschap zal, zo een Pruisische aanval plaatsvindt, zich meester maken van alle vooraanstaande oranjegezinde burgers en hen meevoeren met het leger. Zij zullen hen blootstellen aan 'het heetste vuur' en de gearresteerde personen zullen de eerste slachtoffers der nederlaag worden. Het besluit wordt de volgende dag gepubliceerd. Blijkens een bericht in de *Hollandsche Historische Courant* van vrijdag 14 september vindt dit besluit veel bijval, vooral bij de patriotten in het Westland.

Donderdag 13 september

Een Pruisisch leger trekt bij Nijmegen de grens over.

Vrijdag 14 september

Het burgerleger van Mappa vertrekt van het kamp bij Naaldwijk en marcheert naar Maassluis en Vlaardingen. De manschappen nemen met gejuich kennis van het *Déclaratoir* van het Delftse wapengenootschap van afgelopen dinsdag. In Delft slaan oranjeklanten op de vlucht.

Zaterdag 15 september

Om 4 uur trekt een detachement burgerhulptroepen uit Amsterdam door Delft (de Haagpoort in, de Waterslootse poort uit) ter versterking van het 'vliegend legertje' dat nu in Maassluis en Vlaardingen is ingekwartierd. In Vlaardingen worden prinsgezinde burgemeesters en leden van de vroedschap door patriotten vervangen. In Delft trekken leden van het Genootschap erop uit om orangisten te arresteren en naar het stadhuis te brengen. 's Avonds gaat het gerucht dat Gorkum al gevallen zou zijn (dat blijkt niet waar te zijn - de Pruisische troepen zijn al wel tot Vianen genaderd).

Zondag 16 september

Patriotten bewaken de toegangen tot de stad Delft. De prins van Oranje trekt met cavalerie en infanterie de stad Utrecht binnen. De onverwachte overgave van Utrecht komt als een donderslag bij heldere hemel.

Maandag 17 september

De Pruisen bereiken Wijk bij Duurstede. Gorkum capituleert. De Delftse courantier en patriottenleider Wybo Fijnje vlucht. De voorman van het Delftse genootschap, Paape, is al naar Amsterdam vertrokken. Gegijzelde orangisten worden 's avonds vrijgelaten. Het burgerlegertje bevindt zich nog bij Vlaardingen.

Dinsdag 18 september

Om 6 uur in de ochtend trekt het burgerleger, dat die nacht uit Maassluis en Vlaar-

dingen is vertrokken, via de Waterslootse poort Delft binnen. Via de Grote Markt gaat het naar de Stadsdoelen. Om 11 uur verlaat het leger de stad weer, op weg naar Amsterdam. Carel Specht uit Honselersdijk en Jacob van Duijn de Jonge uit Naaldwijk komen naar Delft om te overleggen wat er met de baljuw moet gebeuren. Volgens de bronnen komen ze voor overleg met het vliegend legertje, maar het is mogelijk - gezien het feit dat het burgerleger slechts op doorreis was en om 11 uur al weer vertrokken was - dat ze alleen met Delftse genootschapsleden hebben kunnen overleggen. Die avond wordt er door vertegenwoordigers van de genootschappen van Naaldwijk, Honselersdijk en Maassluis vergaderd ten huize van Willem van Dam in Honselersdijk. In Delft wordt tegen de avond op het stadhuis bekendgemaakt dat de Pruisische troepen niets in de weg mag worden gelegd, mochten zij Delft binnentrekken. Burgers moeten zich 'stil en vreedzaam' gedragen.

Woensdag 19 september

Onder begeleiding van gewapende leden van de genootschappen, onder wie dr. Adrianus Pancrasz van der Hout uit Maassluis, wordt baljuw Douglas van de Endeldijk via de Dijkweg naar de Hoogwerf gebracht, waar Hendrik Engelbrecht, een van de 'officieren van het Corps van Wapenhandel', woont. Vandaar gaat de rit naar Schipluiden, Zouteveen en ten slotte Schiedam. Daar wordt de baljuw in de Doelen opgesloten, maar na een paar uur al weer vrijgelaten. Het spel van de patriotten is uit.

In Delft zijn 's ochtends om 10 uur al de oranje vlaggen van alle publieke gebouwen uitgestoken. Gevluchte orangisten keren terug naar huis. Om half twaalf wordt in Delft de noodklok geluid. Een bende Haagse oranjeklanten, groot vierhonderd man, is in aantocht. Tegen 12 uur verschaffen de Hagenaars zich met geweld toegang tot de stad, plunderen huizen van patriotten, steken woningen in brand en richten grote vernielingen aan. De burgerij kan zich niet verdedigen, want de wapens zijn een paar dagen eerder opgehaald. Er vallen verschillende doden. Om half drie is het schuim de stad uitgejaagd. De poorten van de stad worden gesloten, de valbruggen opgehaald. 's Avonds komt er militaire versterking vanuit Den Haag. In Rijswijk en Loosduinen worden de sociëteiten van de wapengenootschappen geplunderd. In de dagen daarna worden ook, met Haagse inbreng, wapens opgehaald in Monster, Poeldijk, Wateringen, Kwintsheul, Naaldwijk en Honselersdijk.¹⁸

Donderdag 20 september

In Den Haag houdt de Prins van Oranje een triomfantelijke intocht. De vreugde is 'onbeschrijflijk groot'. In Delft trekken om 11 uur 150 Pruisische huzaren de stad binnen via de Oostpoort. Om 3 uur vertrekken ze weer, op weg naar Den Haag. De elf afgezette leden van de vroedschap keren weer op hun plaats terug. Het genootschap van wapenhandel wordt vernietigd. In Naaldwijk waarschuwen baljuw en welgeboren mannen de bevolking zich rustig te houden en de orde niet te verstoren.

Het burgerleger in het Westland

Mappa's vliegend legertje verbleef negen dagen bij de poorten van Delft, één dag aan de Endeldijk en vervolgens twee weken, van 31 augustus tot 14 september, op de Naaldwijkse Geest, tussen Naaldwijk en 's-Gravenzande. Toen de Pruisen al in Nederland waren, trok het nog door naar Maassluis en Vlaardingen om via Delft uiteindelijk naar Amsterdam te marcheren, waar de patriotten nog het langst standhielden.

De vraag is: waarom lag het burgerleger zo lang in het Westland? Als het was gevormd ter verdediging van de provincie Holland, had het beter in Woerden kunnen blijven en langs de Hollandse waterlinie ingezet kunnen worden, maar het trok op 17 augustus juist uit Woerden weg. Het Delftse verblijf werd nog verlengd door vier dagen regen, maar in de eerste twee weken van september was het droog weer.¹⁹ Voor het ophalen van wapens en het ontmantelen van oranjesciëteiten in het Westland en omgeving waren geen twee weken nodig. Dat was per sciëteit in een paar uur gepiept. De aanwezigheid van het leger bij Delft bleek al voldoende te zijn om in een mum van tijd in het bestuur van die stad vertegenwoordigers van het oude regime te laten vervangen door patriotten, iets wat en passant op het laatste moment in Vlaardingen ook nog werd bewerkstelligd. Hoogstens hadden Mappa en zijn troepen hetzelfde in het oranjezinde Den Briel kunnen doen.

Twee weken in het Westland is dus een heel lange tijd. Er kan maar één strategische verklaring voor dit lange verblijf zijn en dat is dat het eigenlijke doel van de militaire missie het prinsgezinde Den Haag was. De mars vanaf Woerden voerde langs Den Haag en daar was natuurlijk een reden voor, maar de residentiestad hield op 18 augustus de toegangen dicht, terwijl het Haags garnizoen in de hoogste staat van paraatheid werd gebracht. Het patriottenleger kwam er niet in en de legerleiding schreef meteen een brief op poten naar aanleiding van deze koele ontvangst. Via Loosduinen kwamen Mappa's troepen later niet verder dan Eikenduinen. Voor de rest viel er niet veel meer te doen dan het wachten op orders van het Comité van Defensie in Woerden. Uiteindelijk trok het burgerkorps naar Amsterdam, maar tegen een Pruisisch leger van meer dan 20.000 man viel natuurlijk niets te beginnen.

De wraak van de baljuw

Binnen twee weken na de terugkeer van prins Willem V begint baljuw Douglas met het aanklagen en vervolgen van de patriotten die betrokken waren bij zijn aanhouding. Hij zal er tot ver in 1788 mee bezig zijn. De notulen van de *Regtdagen van Welgeboren Mannen van Naaldwijk*, beginnende 3 oktober 1787, zijn gebundeld en op het omslag van de map die de stukken bijeenhoudt, staat in fraai handschrift Notulen rakende het legertje der rabauwen 1787. Dit geeft meteen al aan hoeveel

kans de verdachten maakten op een eerlijk proces. De stukken beginnen met de tekst: 'Notulen in de zaken van personen betrekking hebbende op al dat gepleegde publiek en privaat geweld, gepleegd, staande het camperen van het vliegend legertje der rabauwen onder Naaldwijk, van den 30e augustus tot den 14e september 1787. Alsmede van het gewapend vervoeren van het Officie van Naaldwijk na Schiedam. En voorts tot hetgene enige relatie heeft met die *combustieuse Epoque*.' Welgeboren mannen hebben het hier dus over een burgermilitie die gevormd was op verzoek van het hoogste gezag, de Staten van Holland.²⁰

Het Officie (ofwel de baljuw) verzoekt arrestatie en in hechtenisneming van (op 3 oktober) Jacob Citters en Pieter Alsemgeest, (op 4 oktober) Isaacq Boudewijnse, Med. Dr., Griet Steurs, Maarten Specht, broodbakker, Gerret Greens, (op 8 oktober) Cornelis van der Pot, Adrianus Pancrasz van der Hout, (op 11 oktober) Dirk van Dop en (op 18 oktober) Govert Hulspas.

De grote vissen onder deze namen zijn dr. Boudewijnse (wiens vrouw het met de baljuw hield, zelf had hij een verhouding met zijn huishoudster Griet Steurs), Cornelis van der Pot en de Maassluisse patriot Van der Hout. Vermoedelijk waren de anderen betrokken bij de arrestatie van de baljuw dan wel bij het vervoer van hem naar Schiedam. Hulspas was tuinder bij Van der Pot. Van Dirk van Dop en Gerret Greens is ook zeker dat zij in Honselersdijk woonden. Van Hulspas leek het ernstigste vergrijp te zijn dat hij bij de kapper had geroepen dat de baljuw naar de bliksem kon lopen. Griet Steurs is een bijzonder geval. Zij was de huishoudster van dr. Boudewijnse, en met haar had de baljuw nog een appeltje te schillen over akkefietjes die al jaren teruggingen en onder meer zijn verhouding met de vrouw van de dokter betroffen. Nadat een eerdere zaak tegen haar geseponeerd was, liet Douglas haar in 1787 alsnog vervolgen.²¹ Later in het jaar volgen er nog arrestatiebevelen voor Maggiel Wijnand (de zandschipper die eind augustus geweld had gepleegd tegen oranjegezinden aan en rond de Maasdijk), tuindersknecht Hendrik Wessel, Gijsbert van Mourik (Zandambacht), Gerret Kooreneeff (Oranjepolder), Abraham de Bruijn (Naaldwijk) en Jan van Aalsburg, de katholieke Honselersdijkse tuinder, kapitein van het Honselse genootschap en een van de leden van het 'College van de Directie en Defensie van Hondsholredijk'. Dat hij pas in december wordt aangeklaagd is opvallend, zeker gezien zijn later uitgesproken straf.

In januari 1788 gaan er dagvaardingen uit naar Leendert Duijvesteijn, Hendrik Engelbrecht en Jacob van Duijn de Jonge (de drie voormannen van het Naaldwijks Genootschap voor de Wapenhandel), Hendrik Scheffer, Gerret en Cornelis van der Boom, Jan Olierhoek en Adolf Hulspas. Zij moeten worden gehoord. Als getuigen worden ten slotte nog opgeroepen: Engel Pietersz Korse, Jan Kaal, Frans van der Meer, Hendrik Verhaagen, Jan Greens, Dirk van der Hut en Jacob Kouwenhoven. Zij moeten getuigen en hoeven niet per se patriotten te zijn geweest.

*Huis Broekvliet aan de Dijkweg in Honselersdijk, de woning van Isaacq Boudewijnse.
Foto: Ron Nieuwenhuizen.*

Verbannen uit Holland

Sommige van de verdachten worden veroordeeld tot een geldboete, andere worden verbannen. De meeste van de verbannen patriotten wachten echter het oordeel van baljuw en welgeboren mannen niet af en vluchten naar het zuiden, meestal eindigend in het Vlaams-sprekende deel van Noord-Frankrijk. In dit gebied rond Duinkerke met als centra Gravelines (Grevelingen), St. Omer (Sint-Omaars), Béthune (Betun), Watten (Waten) en Bergues (Sint-Winoksberge) wonen duizenden patriotten, van wie er veel na de inval van de Fransen in Nederland in 1795 weer terugkeren.

Tot degenen die verbannen worden, behoren Carel en Maarten Specht, Jan van Aalsburg, Willem van Dam en Adrianus Pancrasz van der Hout. De eerste vier komen uit Honselersdijk, de laatste uit Maassluis. Maarten Specht is waarschijnlijk de zoon van broodbakker Carel. Ook Cornelis van der Pot en dr. Isaacq Boudewijnse worden verbannen. Van der Pot heeft zijn vonnis niet afgewacht. Al op 17 september, als de baljuw nog op Endeldijk gevangen zit en de Pruisen pas in Utrecht zijn, vlucht hij 's nachts naar Maassluis, waar toen nog het burgerleger vertoefde. Later trekt hij naar Brussel. Hij heeft daarom niet met eigen ogen gezien hoe zijn beide buitenplaatsen, Kraayenburg bij Delft en Endeldijk, na de omwenteling door het

oranjevolk worden geplunderd zonder dat de baljuw ingrijpt. Alles wat op Endeldijk vernield kan worden, wordt ook vernield. Begin 1788 wordt zelfs een poging gedaan de buitenplaats in brand te steken. Op 17 januari wordt Cornelis van der Pot bij verstek veroordeeld en verbannen. Ook zijn broer, Gerrit van der Pot van Groeneveld, actief in de Rotterdamse patriottenbeweging, wordt verbannen. In 1792 wordt het banvonnis ingetrokken en kan Cornelis van der Pot met eigen ogen zien welke verwoestingen op zijn buitenplaats zijn aangericht. Een jaar later begint hij al met de wederopbouw.

De buitenplaats Kraeyenburg bij Delft van Cornelis van der Pot. Detail kaartblad 14 van de Atlas van het Hoogheemraadschap van Delfland. Kruikius 1712.

Met sommige van de verbannen patriotten loopt het niet goed af. Willem van Dam, de tuinder van de Nieuwe Tuinen en secretaris van het exercitiegenootschap, wordt verbannen met achterlating van vrouw, vier kinderen en een 84-jarige vader. Zijn bezittingen worden verbeurdverklaard en verkocht. Hij belandt in Gravelines. Na zijn terugkeer bevindt hij zich in armoedige toestand. Tot drie keer toe (in 1796, 1797 en 1798) richt hij zich tot de volksvertegenwoordiging in het Nederland van na de revolutie met het verzoek om erkenning van zijn status als uitgeweken Bataaf en vraagt hij om financiële ondersteuning. Willem van Dam overlijdt in 1807 op 70-jarige leeftijd in Poeldijk.²² Jan van Aalsburg vlucht naar Petite Sainte bij Bergues. Hij keert in 1795 weer terug om in het hoveniersbedrijf van zijn ouders in Honselersdijk te gaan werken en vraagt om steun. In 1797 beklagt hij zich erover dat hij niet op de lijst van erkende uitgewekenen staat en in 1798 doet hij weer een verzoek. Na de stichting van het Koninkrijk der Nederlanden in 1815 raakt de patriot Van Aalsburg toch weer betrokken bij het openbaar bestuur.²³ Hij overlijdt in 1838 op 82-jarige leeftijd in Naaldwijk. Carel Specht, de uit Duitsland afkomstige broodbakker, verzoekt na terugkeer om middelen van bestaan. Hij overlijdt in

1814 op 80-jarige leeftijd in Wateringen. De gevluchte dominee uit Hellevoetsluis, ds. Huygens, sterft als balling in 1791 in St. Omer.

En hoe is het verder met Adam Gerard Mappa gegaan? Na de Pruisische inval geeft het burgerleger zich op 27 september bij Naarden over. Op 17 december 1790 wordt Mappa door het Hof van Holland 'wegens publiek geweld, oproer en gekwetste majesteit ten eeuwigen dage gebannen uit Holland, Zeeland, Vriesland en Utrecht'. Maar ook Mappa is dan allang uitgeweken, aanvankelijk naar Brussel. In april 1788 is hij in Parijs en maakt hij kennis met twee van de *founding fathers* van de Verenigde Staten, Thomas Jefferson en Benjamin Franklin. In mei 1788 vestigt hij zich in een onbewoond jezuïetenklooster in Watten, samen met onder anderen Daendels en zijn Delftse stadgenoot Wybo Fijnje. Vanuit Frankrijk emigreert Mappa eind 1789 met zijn gezin naar de Verenigde Staten. In New York begint hij een lettergieterij, maar dat wordt geen succes. Later vertrekt hij naar het noorden van de staat New York, van oudsher een gebied waar Nederlandse kolonisten wonen, en wordt agent van de *Holland Land Company*. Hij eindigt als burgemeester van Barneveld, NY, genoemd naar de door patriotten zo bewonderde Johan van Oldenbarnevelt. Zijn landhuis in Barneveld ('Mappa Hall') bestaat nog steeds. De hoofdstraat van Barneveld heet Mappa Avenue.

Toch een omwenteling

Hoewel Willem V in september 1787 in zijn functies wordt hersteld, is het met zijn gezag nu helemaal gedaan. De erfstadhouder had een Pruisisch leger nodig om weer op zijn stoel te komen. In 1789 breekt in Frankrijk de revolutie uit. In de strenge winter van 1794/95 trekken Franse troepen onder leiding van generaal Pichegru ('wat nu, zei Pichegru') de bevroren rivieren over met in hun kielzog terugkerende patriotten. Op 18 januari vlucht de stadhouder met zijn gezin naar Engeland en nemen de patriotten alsnog de macht over. Twee dagen later wordt de Bataafse Republiek uitgeroepen. Van de patriotten van 1787, ook de Westlandse, keert een aantal weer in de stads- en dorpsbesturen terug.

Baljuw Douglas, welgeboren mannen, schepenen en secretaris van Naaldwijk, Honselersdijk, het Honderdland en de Oranjepolder worden op 17 februari 1795 ontslagen. Tot nieuwe baljuw wordt Joannes Henricus Huygens gekozen. Cornelis Veldhoven, tuinder op de Nieuwe Tuinen en in 1787 nog een van de 'heertjes van het College van de Directie en Defensie van Hondsholredijk' en belager van de baljuw, wordt benoemd als een van de nieuwe schepenen van de heerlijkheid. Ook Hendrik Engelbrecht, de Naaldwijkse patriottenvoorman, keert terug in het plaatselijk bestuur. De zoon van Jacob van Duijn de Jonge, Eliza, is van 1820 tot 1851 achtereenvolgens gemeenteraadslid en wethouder.

De omwenteling, die in 1787 door interventie van Pruisische troepen voorkomen werd, is in 1795 door een Frans leger alsnog afgedwongen.

Bronnen

- Abels, P.H.A.M., K. Goudriaan, N.D.B. Habermehl & J.H. Kompagnie (red.), *Duizend jaar Gouda. Een stadsgeschiedenis* (Hilversum 2002).
- Barjesteh van Waalwijk van Doorn, L.A.F. & F.J. van Rooijen, 'Patriotten en Prinsgezinden op het platteland van zuidelijk Holland'. In: L.A.F. Barjesteh van Waalwijk van Doorn & F.J. van Rooijen, red., *Tussen Vrijheidsboom en Oranjewimpel: Bijdragen tot de geschiedenis van de periode 1795-1813* (Rotterdam 1995).
- Bergen, Edward van [1924], *Geschiedenis van Naaldwijk - van de vroegste tijden tot begin 20e eeuw* (Naaldwijk 1924).
- Buisman, Jan, *Duizend jaar weer, wind en water in de lage landen, deel 6 (1751-1800)* (Franeker 2015).
- Capellen tot den Pol, Joan Derk van der, *Aan het volk van Nederland* (1781).
- Dahmeijer, J., *'s-Gravenzande door de eeuwen heen. Grepen uit 750 jaar stadsgeschiedenis* ('s-Gravenzande 1996).
- Hoffmann J. Jzn, W.J., 'Endelijk in den Patriottentijd'. In: *Rotterdamsch Jaarboekje VIII* (1910) 152-175.
- Morren, Th., *Het Huis Honselaarsdijk* (Leiden 1908).
- Prins-Hoogendam, M., 'De Nieuwe Tuinen van Honselersdijk. Het ontstaan van een tuinbouwgebied in de 18e eeuw'. In: *Historisch Jaarboek Westland 2* (Leiden 1989) 77-94.
- Rek, J. de, *De Zilveren Eeuw* (Baarn 1984).
- Schama, Simon, *Patriotten en bevrijders. Revolutie in de Noordelijke Nederlanden, 1780-1813* (Amsterdam 1989). Nederlandse vertaling van *Patriots and Liberators. Revolution in The Netherlands, 1780-1813*, gepubliceerd in 1977.
- Smit, J., *Den Haag in den Patriottentijd*, Die Haghe, Kleine Geschriften, II (1916).
- Vreede, G.J.M. de, *Crimineel. Criminele archieven van Naaldwijk 1652-1810* (Delft 1991).
- Studiegroep Genealogie Westland, *Register van ingekomen en afgegeven akten van indemniteit en readmissie 1693-1798*, Historisch Archief Westland (1984).
- Vreugdenhil, P.A., *Abraham Douglas*, Scriptie studie geschiedenis, Haagse Leergangen (1985).
- Vreugdenhil, P.A., 'Baljuw Abraham Douglas. Zijn optreden als achtergrond voor opstandig gedrag in het Westland in de 18e eeuw'. In: *Historisch Jaarboek Westland 2* (Leiden 1989) 57-76.
- Vries, Jan de & Ad van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei* (Amsterdam 1995).
- Wijbenga, D., Delft. *Een verhaal van de stad en haar bewoners. Deel III. Van 1700 tot het jaar 1795* (Rijswijk 1993).

Verder werden geraadpleegd:

- *Historisch Archief Westland, Gemeentearchief Naaldwijk*, inv. nr. 152.
- *Kaartboek van het baljuwschap van Naaldwijk* (facsimile-uitgave, Alphen a/d Rijn 1985).
- *Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken*, 22ste deel, tweede t/m zesde stuk, 1787.
- *Wikipedia*.

Noten

- 1 De Vries & Van der Woude (1995) 647-650.
- 2 De namen zijn te vinden in Barjesteh van Waalwijk van Doorn & Van Rooijen (1995).
- 3 Bij de Volkstelling van 1795 had Wateringen 1108 inwoners, Kwintsheul 330, Naaldwijk 1261 en Monster plus Ter Heijde 1126.
- 4 In het Kaartboek van het Baljuwschap van Naaldwijk staat in het derde kwartier de naam 'Jacob Duijn' ingetekend bij een boerderij die bij de knik van de Opstalweg lag.
- 5 Onder andere Hoffmann (1910), Vreugdenhil (1989), Prins-Hoogendam (1989).
- 6 Dat neemt niet weg dat de vader van Cornelis van der Pot, Willem, er maar wat trots op was dat de zuster van stadhouder Willem V, Carolina, en haar man in de zomermaanden van 1762 en 1763 op het slot van Honselaarsdijk verbleven en meermalen Willem van der Pot op zijn buitenplaats bezochten. Morren (1990) 80.
- 7 De grootvader van Cornelis Theunisz Veldhoven (1736-1817) was op jonge leeftijd uit Heeze, bij Eindhoven, naar het Westland gekomen.
- 8 Prins-Hoogendam (1989).
- 9 In het Naaldwijkse 'Register van ingekomen akten van indemniteit' komt een Caarel Specht voor, die in oktober 1761 uit Merzen naar Naaldwijk is verhuisd, een dorpje gelegen in Nedersaksen, ten noordwesten van Osnabrück. Tussen 1760 en 1780 belandden nog zes andere Duitsers uit Merzen in Naaldwijk.
- 10 Vreugdenhil (1989).
- 11 Zie voor een beschrijving van de vele affaires waarbij Douglas betrokken was Vreugdenhil (1985).
- 12 In de bronnen die Schama (1989, 155) aanhaalt, gaat het om een compagnie die bestaat uit 'ongeveer 300 man, uitgerust met geweren, lichte artillerie en zo'n 200 paarden'. Maar tegen de tijd dat het burgerleger eind augustus 1787 het Westland intrekt, bestaat het uit '40 man cavalerie, benevens de officierspaarden, 500 man infanterie en enige voerlieden, voorzien van 4 stukken kanon, 22 leger- of veldwagens en een chais, en 59 voerspanpaarden'. Van Bergen (1924) 106.

- 13 Een uitvoerig verslag van de aanhouding en gevangenzetting van de baljuw, gebaseerd op de verbalen van de rechtszaken tegen de patriotten, is te vinden in Morren (1990) 84-89.
- 14 Van Bergen (1924) 108.
- 15 Zie Historisch Archief Westland, Rechterlijk archief Monster, inv.nr. 65, Criminale rol van schout en schepenen 1787-1793.
- 16 'Op wagens, paarden en op helden, Zij onze vijand stout / Wij zullen d'eer en grootheid melden, Van God die ons behoudt / Zij zijn gekromd, ter neer gestooten, Van moed beroofd en krachten / Maar wij, wij hebben 't heil genoten, Waarop ons God deed wachten.'
- 17 Dahmeijer (1996) 37-41. Dahmeijer noemt geen datum bij zijn relaas van de vlucht van secretaris Dingemans. De poging tot arrestatie kan op maandag 3 september gedaan zijn of een dag daarna en zou zelfs al op zaterdag 1 september ondernomen kunnen zijn, een dag na de arrestatie van de baljuw.
- 18 Getalsmatig was het aantal prinsgezinden onder de bevolking vele malen groter dan het aantal patriotten. Het gewone volk was op de hand van Oranje. De verwoestingen die door de oranjeklanten na de terugkeer van de stadhouder zijn aangericht, zijn dan ook vele malen omvangrijker dan wat de patriotten daarvoor aan schade aan have en goed hadden aangebracht. Prins (1916) geeft een opsomming van in Den Haag geplunderde huizen, per straat, met hun eigenaren. De lijst telt op tot 265 (!) vernielde panden. Ook in het Westland is in de nacht van zondag 28 op maandag 29 oktober flink huisgehouden. De geweldplegers zijn nimmer bestraft.
- 19 Buisman (2015) 699.
- 20 De welgeboren mannen tijdens het proces tegen de patriotten zijn Jan Monna, Klaas de Groot, Vrank van der Arend, Jan Oosterlee, Gerard Steenks, Cornelis Treus en Jan Koolen. Secretaris is Willem Dingemans.
- 21 Zie De Vreede (1991) 49-52.
- 22 Er is een Willem Willemsz van Dam, die in 1778 huwt met Jannetje Abrahamse van Marrewijk. Tussen 1779 en 1787 krijgen zij vijf kinderen. Dat zou kunnen kloppen met de verbanning van Van Dam na dat laatste jaar. In 1807 overlijdt deze Van Dam, die waarschijnlijk de Honselse patriot is.
- 23 Hij wordt bijvoorbeeld genoemd als een van de leden van een commissie tot beoordeling van geneeskundige hulp, namens Honselersdijk, bij de aanstelling van twee geneeskundigen in de gemeente Naaldwijk in 1817 (Historisch Archief Westland, Archief Gemeentebestuur Naaldwijk over de periode 1813-1928, inv. nr. 68).

De Vlaardingervaart en de Maaslandse Vlieten

De Vlaardingervaart – ook
wel Vlaardingsevaart – en de
Maaslandse Vlieten zijn voor
Westlanders bekende wateren.

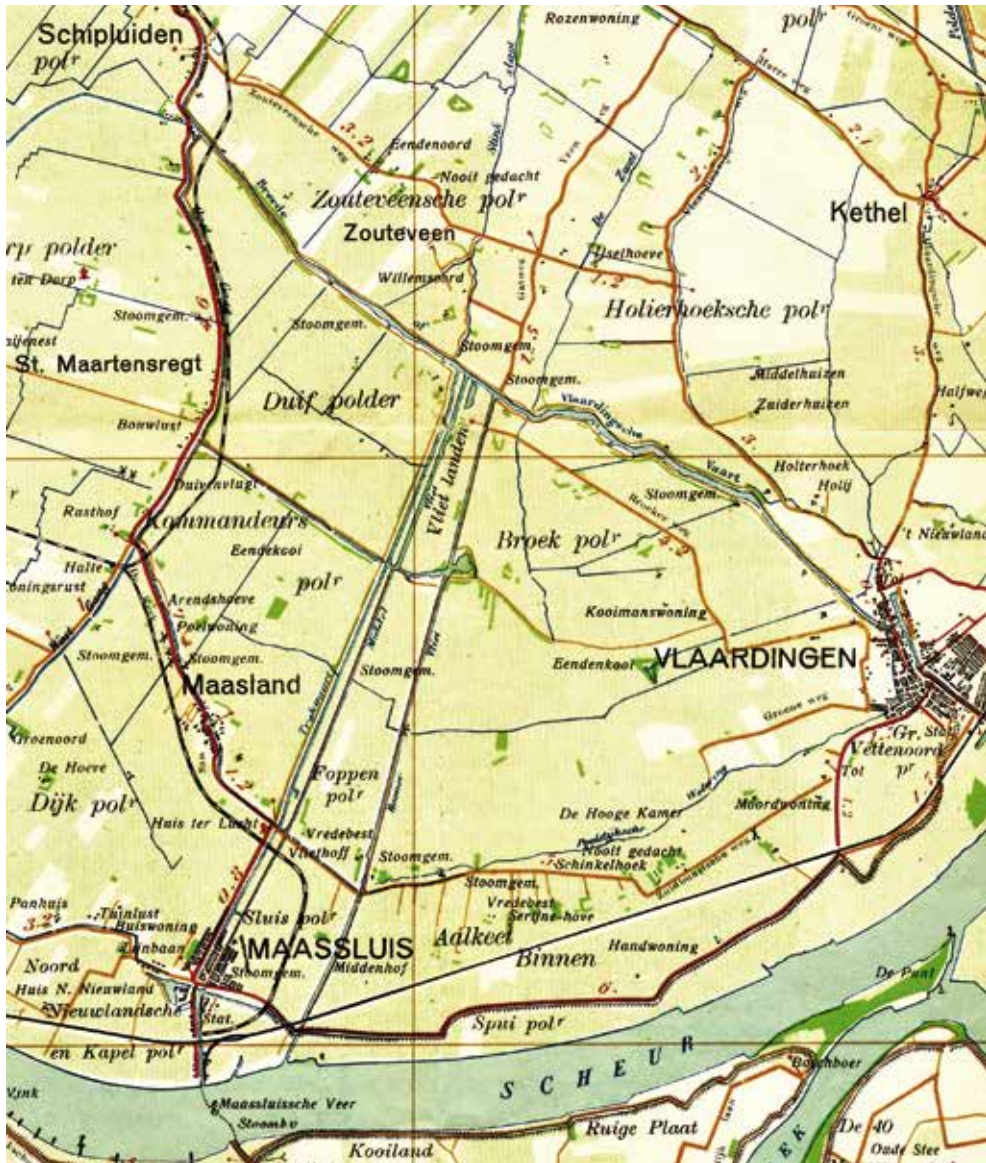
Vanaf het voorjaar tot het najaar
gebruiken veel Westlanders op
mooie dagen hun pleziervaartuig
voor een tochtje naar het open
groene gebied van Midden-
Delfland. Tijdens strenge winters
schaatsen vanouds veel inwoners
van de Westlandse dorpen naar
Vlaardingen om daar de bekende
Vlaardingse ijsmoppen te halen.

Nog belangrijker is dat de Vlaardingervaart en de Vlieten onmisbare schakels zijn voor de afvoer van het overtollige regenwater vanuit het Westland naar de Waterweg (vroeger de Maas). De Westlandse dorpen waren in het verleden rechtstreeks betrokken bij het onderhoud van de vaarten en sluizen.

Ontstaan van de Vlaardingervaart

De Vlaardingervaart tussen Vlaardingen en Schipluiden moet in de tweede helft van de twaalfde eeuw (na 1163/1164) zijn aangelegd, waarbij men in het zuidelijke deel gebruikgemaakt heeft van de Vlaarding en de Hoylede of 'Holysche Vliet'. De laatste naam staat op een kaart uit 1572 van de landmeter Jan Potter.¹ Het bochtig verloop tot de grens van de huidige gemeente Midden-Delfland herinnert aan de periode dat overstromingen vanuit de Maas zich hier lieten gelden. De breedte van het water hangt er gedeeltelijk mee samen. Een andere reden volgt hierna. Overigens is het zuidelijke (rechte) gedeelte gegraven toen het oorspronkelijke tracé langs de Holyweg door demping van het noordelijke Spuiwater niet meer gebruikt kon worden. De loop van de Vlaarding is toen ook omgeleid.

Ook nabij het dorp Schipluiden zitten in de Vlaardingervaart enkele bochten; zij lijken samen te vallen met een natuurlijke uitloper van het twaalfde-eeuwse krekenselsel van de Lee (Sciplede). De rest van de vaart – het middenstuk – loopt recht en is nieuw gegraven. Het noordelijke deel van de Vlaardingervaart werd in het verleden ook wel Breë- (Brede)

De Vlaardingervaart en de Vlieten bij Maasland. Fragment van Sleswijk's kaart van Nederland langs de Noordzee, het zuidelijke gedeelte. Kleurenlitho, circa 1920.

Vaart of Lichtvoetswating genoemd; het zuidelijke deel werd aangeduid met de naam Platvoetswating. 'Platvoet' verwijst naar platvoetvogels: zwem of watervogels; 'Lichtvoet' kan verwijzen naar steltlopers (waadvogels).

De verkaveling ten oosten van de vaart ligt op de meeste plaatsen niet in het verlengde van de verkaveling aan de westzijde. De scheidingen verspringen duidelijk.

De conclusie ligt dan ook voor de hand dat de Vlaardingervaart ouder is dan de omringende verkaveling. Het riviertje de Zweth loopt in de Broekpolder door in de Geersloot, dus dit betekent dat de Zweth ouder is dan de Vlaardingervaart. Ditzelfde geldt voor de Slinksloot, die mogelijk een vervolg heeft gehad in de latere Noordvliet (Maassluissche Trekvliet).

De Blauwe Beer, een westlander van Peter Bol en Frank Kortekaas op de Vlaardingervaart. Foto: auteur, circa 2010.

De Vlaardingervaart was grafelijk bezit. Uit de rekeningen van de grafelijkheid van Holland blijkt, dat de visserij in de Vlaardingervaart de graaf jaarlijks tweehonderd snoeken opleverde. Ze werden door de pachter bezorgd aan het grafelijke hof te Den Haag.² Nog altijd zitten er in de Vlaardingervaart opvallend veel snoeken. De graven van Holland hebben bij de ontginning van grote delen van Holland een sturende rol gespeeld. Meer belangrijke wateren, zoals de Rotte en de Vlaardingervaart, bleven om strategische redenen lange tijd in bezit van de graaf. Overigens was het ambacht Maasland, waaronder tot 1570 ook Schipluiden viel, tot 1583 grafelijk bezit.

Ontstaan van de Maaslandse Vlieten

Het hoogheemraadschap van Delfland loosde zijn boezemwater door sluisen, die alle in de Maasdijk lagen. Behalve voor de waterlozing dienden de sluisen als waterkering. Aanvankelijk had Maasland een sluis bij de buurtschap Hutjeshoek ten westen van Vlaardingen.³ Het water liep via de Middelwatering, de Bommeer en

de Zevenhonderdgaarden, via het grondgebied van Vlaardinger-Ambacht, in de Maas. Een tweede sluis, die later is vervangen door drie sluizen, bevond zich in Vlaardinger-Ambacht aan het eind van de Vlaardingervaart en de Vlaarding, ten noorden van de stad Vlaardingen (bij Emaus). De drie sluizen, de Rijswijksche, de Vlaardingsche en de Schipluidensche sluis, werden aangelegd op de locatie waar de Vlaardingervaart, na het kanaliseren van het zuidelijke gedeelte, in de haven van Vlaardingen stroomt.⁴

De Vlaardingse uitwateringssluizen konden in de veertiende eeuw onvoldoende hun uitwateringstaak voor het grote achterland (het gehele Westland) uitvoeren. In de omgeving van Vlaardingen, het zuidelijke deel van de Vlaardingervaart, waren voortdurend dijkdoorbraken en overstromingen. Nu dus veroorzaakt door het vele water vanuit het achterland. Enkele brede delen in het bochtige gedeelte van de Vlaardingervaart hangen met deze overstromingen samen. Op het punt waar minder problemen met de wateroverlast waren, nabij het Vlaardingse Schouw, de plaats waar de Vlaardingervaart in een min of meer rechte lijn naar Schipluiden loopt, werden drie vlieten gegraven.

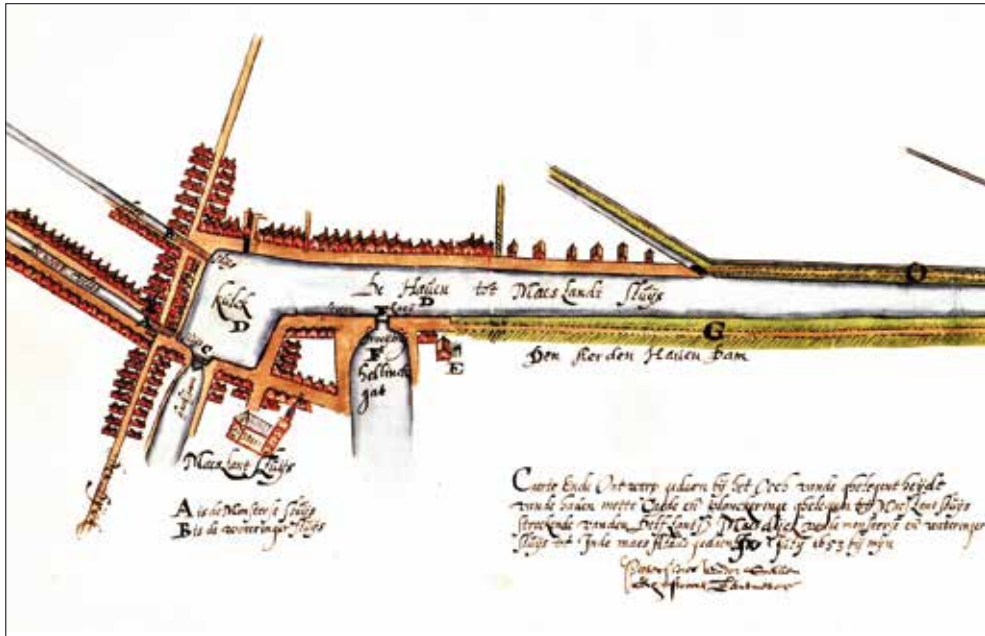
De Vlieten en de Vlietlanden met rechtsonder de Bommeer. Foto: KLM Aerocarto NV (vóór 1989).

In 1334 is er sprake van '...de visscherie van den 2 wateringhen Maeslant metten sluysen ende van Boemere' [Bommeer].⁵ Kort voor dit jaar werden vanaf de Vlaardingervaart twee kanalen naar Maaslandsluis gegraven, de Noordvliet en de Middelvliet, waarbij respectievelijk de ambachten Monster en Wateringen betrokken waren. Een smalle strook land scheidde beide vlieten. Waarom er twee kanalen met elk één sluis vlak naast elkaar werden gegraven kan samenhangen met het veiligheidsaspect.⁶ Eén breed kanaal met meerdere uitwateringssluizen brengt voor de waterafvoer risico's met zich mee. Maaslandsluis lag dicht bij de Maasmonding - en meer stroomafwaarts - dan Vlaardingen of Rotterdam. De komst van beide sluizen legde de kiem voor de opkomst van Maassluis. Uiteindelijk was er nog een derde kanaal nodig, een aantal percelen zuidelijker, om in perioden van veel regenval al het overtollige water uit het achterland op tijd naar de Maas af te voeren. Dit werd de Boonervliet, waarin behalve Maasland ook de ambachten Voorburg en Naaldwijk participeerden. In een koopakte van 1385 is er sprake van drie morgen, het 'breede weer [dat] verdolven [is] totte nyeuwe sluysvliet genaamd Boonervliet'.⁷ Het graafwerk zou in 1380 zijn verricht. De Boonervliet is breed, omdat het water drie sluizen moest voeden. De naam 'Boon' komt van Boon Copsoeten Sone, die nabij deze vliet woonde. In het consent van de hoogheemraden voor de stichting van een watermolen in de Foppenpolder, op 21 december 1457, heet de Boonervliet 'die nyeuwe vliet'.⁸

Omdat de percelen tussen de Vlaardingervaart en de Maasdijk geren, dat wil zeggen: geleidelijk breder worden in de richting van Maassluis, wijkt ook de nieuw gegraven vliet steeds verder af van de beide oudste. Het eerste stuk land nabij de Vlaardingervaart was zo smal, dat het nooit werd bedijkt en bemalen. Toch was hier nog lang bewoning mogelijk (zie hierna). Verder in de richting van Maassluis ontstonden tussen de vlieten twee smalle bedijkte polders, namelijk de Foppenpolder, ook wel Kleinpolder genoemd, en de Sluispolder. In 1992 is het oostelijke deel van de Foppenpolder onder water gezet ten behoeve van de waterrecreatie. Vanaf dat moment is de Middelvliet voor watersporters afgesloten. De vliet functioneert nu als rustgebied voor watervogels.

De sluizen

Over de bouw en het onderhoud van de Monstersche en de Wateringsche sluis is weinig bekend.⁹ Mogelijk waren er in het begin alleen maar 'luchten', gaten in de Maasdijk die met houten schuiven of sluisdeuren afgesloten konden worden. Het waren aanvankelijk dus alleen uitwateringssluizen of keersluizen. De eerste bewoners die zich bij de twee sluizen vestigden, waren sluiswachters, schippers en vissers. De vissers zetten tijdens het spuien hun netten in het uitstromende water om zo de vis uit de polders te vangen. Onder de vis bevond zich veel paling. Het

De Monstersche (A) en Wateringsche sluis (B) monden uit in de 'kulck van Maeslandt sluijs'.
Kaart van Pieter Floris van der Sallem 1653. OAD 2699.

woord aal is verbonden met de nabij gelegen Aalkeetpolders en de Aelmansdam, die bij de tegenwoordige Damstraat in Maassluis lag.¹⁰ Ook de veerdienst op Brielle, die gelijktijdig met het gereedkomen van de vlieten ontstond, zal de bedrijvigheid in Maaslandsluis hebben versterkt. Naast de Noordvliet is vanaf de Kerkweg in Maasland een weg aangelegd naar Maassluis.

In 1614 scheidde Maaslandsluis zich af van Maasland en ontstond het zelfstandige ambacht Maassluis. De handelsbelangen van een groeiende vissersgemeenschap waren anders dan die van een in grootte gelijkblijvende agrarische gemeenschap. Ook vonden de bewoners van Maassluis de afstand naar Maasland, waar het bestuur en de rechtspraak zetelden, te groot. In 1813 kreeg Maassluis de status van stad.

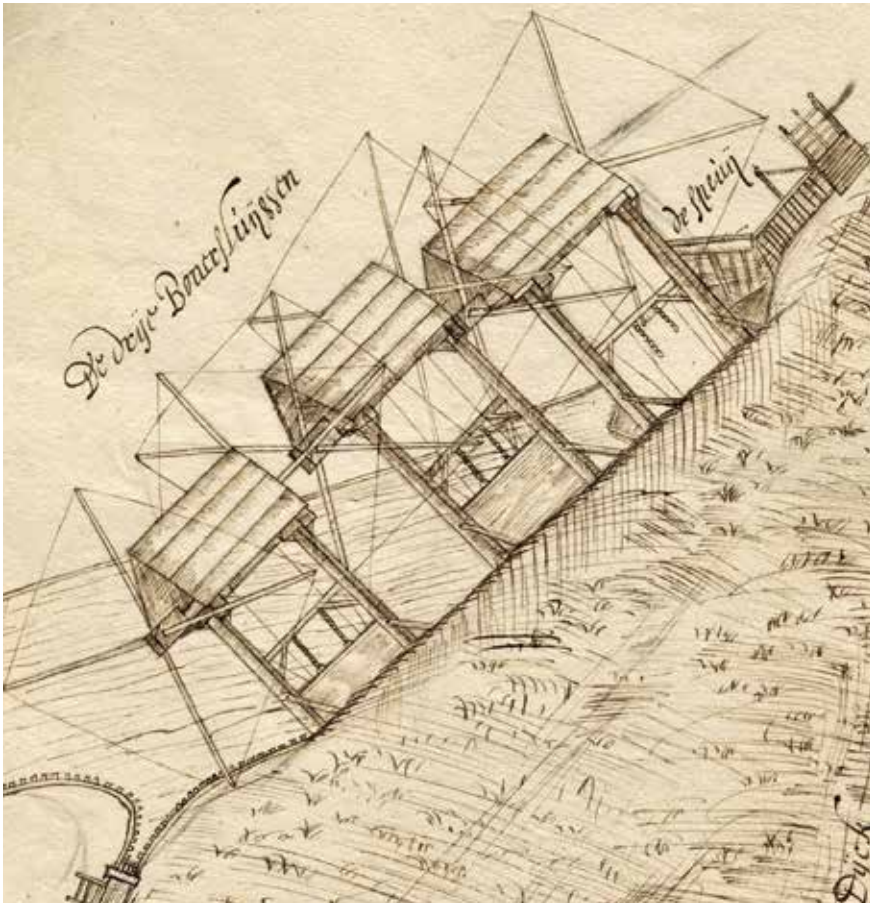
Vanaf de zestiende eeuw vermeldt het archief van het hoogheemraadschap van Delfland forse veranderingen aan de sluisen. De Monstersche sluis aan het eind van de Noordvliet werd in 1536 op kosten van het ambacht Monster vernieuwd. Er was toen sprake van een schutsluis. Uit de stukken wordt duidelijk dat de sluis 32 voeten (10 m) lang was. Zes jaar later vond een aanbesteding plaats, waaruit blijkt dat voor het metselwerk aan de kruin behalve baksteen ook 'Naemse steen' werd gebruikt. Op een gedenksteen ter plaatse staat: 'Monster an[no] 1559', een herinnering aan de vergroting van de sluis in het vermelde jaar.

De Monstersche sluis met de buitenvloeddeuren. Rechts de namen en wapens van het bestuur van het hoogheemraadschap van Delfland in 1602. Foto: auteur, 2014.

Het spui van de Wateringsche sluis aan het eind van de Middelvliet werd in 1554 aanbesteed. De stormvloed van 13/14 januari 1552 had nogal wat schade aan de sluisen van Maaslandsluis veroorzaakt. Het houtwerk en ijzerwerk voor de reparatie van het spui werden respectievelijk aan timmerman Pieter Wijnantsz. uit Maasland en smid Bortel Jansz. Clinckhamer toegewezen. Andere werklieden namen het steen- en graafwerk aan. De sluisbouw zelf, het timmer-, ijzer- en steenwerk, werd voor een groot deel weer aan andere ambachtslieden gegund. Door deze spreiding profiteerden meerdere personen van de nieuwbouw. In totaal kostten de herstelwerkzaamheden van de Wateringsche sluis zo'n 3000 pond (gulden), een groot bedrag voor het ambacht Wateringen. In 1599 en 1600 was een gehele vernieuwing van de Wateringsche sluis nodig. De begroting voor het steenwerk bedroeg f3000 en voor het houtwerk f1000.

De drie Boonersluizen - Voorburgsche, Naaldwijksche en Maaslandsche sluis - aan het eind van de Boonervliet werden gemeenschappelijk onderhouden door de verantwoordelijke ambachten. Volgens een rekening van circa 1537 hadden deze sluisen een lengte van 3 roeden en 6 voet (13,18 m).¹¹ Gedurende de zestiende eeuw werden deze sluisen tweemaal vernieuwd. De eerste keer gebeurde dit in 1525. Het waren grote werken waarbij, vanwege een tekort aan geldelijke middelen bij de drie vermelde ambachten, ook de andere vijf West-Ambachten van Delfland (Monster, Wateringen, Rijswijk, Schipluiden en Vlaardingen) werden betrokken. In

Tekening van de Boonersluizen 1631. OAD 2648.

de jaren 1547 en 1548 werden de sluisen van de Boonervliet opnieuw vernieuwd. Zoals hiervoor reeds is gemeld, lagen aan het eind van de Vlaardingervaart in de Maasdijk drie sluisen - de Rijswijksche, de Vlaardingsche en de Schipluidensche sluis - die spuiden op de haven van de stad Vlaardingen. Deze sluisen zouden er reeds in 1276 zijn geweest.¹² In 1388/1389 werden ze vernieuwd. Als verbinding met Delft en omstreken was de Vlaardingervaart zeer belangrijk. De kaden bij de sluisen dienden als opslagplaatsen van goederen. In 1539 werd de Rijswijksche sluis op de oude lengte van 20 voet (6,28 m) geheel vervangen. De middelste sluis, de sluis van Vlaardingen, werd in 1554 vernieuwd. De Schipluidensche sluis, die evenals de Rijswijksche sluis 20 voet lang was, werd in 1536 voor rekening van het ambacht Schipluiden voor 43 pond en 15 schellingen opgeknapt. Beide sluisen werden volgens een keur in 1566/1567 geheel vernieuwd.¹³ Later zijn beide sluisen tot één sluis samengevoegd.

Ontwerptekening van de Rijswijksche sluis te Vlaardingen, gelegen in de Maasdijk aan het eind van de Vlaardingervaart. Gerrit Gerritsz. Bras 1566. OAD 2624/8.

Het patroon van herstel en vernieuwing van sluisen herhaalde zich voortdurend in de eeuwen hierna. De Monstersche sluis en de Wateringsche sluis functioneren reeds lange tijd niet meer. Wel bestaat er een serieus plan om de Monstersche sluis als schutsluis open te stellen voor de pleziervaart. In 1926-1928 verving het boezemgemaal mr. dr. C.P. Zaaijer de toenmalige Boonersluizen.

In Vlaardingen verbindt sinds 1958/1959 de Vlaardinger Driesluizen (het is één sluis) de Vlaardingervaart met de Oude Haven. De naam herinnert aan het feit dat hier oorspronkelijk drie sluisen lagen. De huidige sluis, met afmetingen van 22 m x 4.80 m, heeft tegenwoordig alleen betekenis als schutsluis voor de pleziervaart. Twee gedenkstenen boven de sluis bevatten wapens, namen en jaartallen (1639 en 1653) en zijn afkomstig van vroegere sluisen.

Windwatermolens langs de Vlaardingervaart

In de eerste eeuwen na de ontginning (twaalfde tot veertiende eeuw) was er relatief weinig hoogteverschil tussen het water in de latere polders en de Vlaardingervaart. Het overtollige water uit het oostelijke gebied werd via de Slinksloot, de Zweth, de Hoylede, de Harg en de Vlaarding en sluisjes in de Vlaardingsekade naar de Vlaardingervaart afgevoerd. In de loop van de vijftiende eeuw ontstonden er echter problemen, omdat het veengebied door klink en oxidatie lager kwam te liggen. Vooral in natte perioden kon het water niet goed meer vanuit de polders in de boezemvaarten gebracht worden.

Op initiatief van Philips de Blote, dijkgraaf en baljuw van Delfland en heer van de Keenenburg, werd in 1411/1412 in Delfland voor het eerst geëxperimenteerd met een windwatermolen.¹⁴ Dit gebeurde op de locatie van de latere Kerkmolen in Schipluiden, vlakbij kasteel Keenenburg. De proef voldeed zo goed, dat in de decennia erna overal in Delfland watermolens werden gebouwd. Langs de Vlaardingervaart kwamen maar liefst acht watermolens te staan. Vanaf dat moment begon de

inklinking van met name de veenpolders serieuzer te worden, met als gevolg dat het water in de poldersloten langzaam maar zeker twee à drie meter onder het niveau van de Vlaardingervaart is komen te liggen.

In 1446 gaf het hoogheemraadschap van Delfland een keur uit, waarin gesproken wordt over het gebruik van watermolens en het onderhoud van de kaden van de Holierhoekse en Zouteveense polder.¹⁵ Een vonnis van een rechtszaak van het Hof van Holland van 11 februari 1565 vermeldt dat het overtollige water in dit gebied reeds honderd jaar met zes achtkante molens werd uitgemalen.¹⁶ In een rechtszaak tussen Zouteveen en Vlaardingen uit 1502 worden de zes molens voor het eerst met hun naam genoemd. Het zijn van zuid naar noord: de Holierhoekse of Hooglandse molen, de Nieuwe Molen, de Zwethmolen, de Schouw- of Slinkslootmolen, de Buiksloot- of Middelmolen en de Noordmolen.

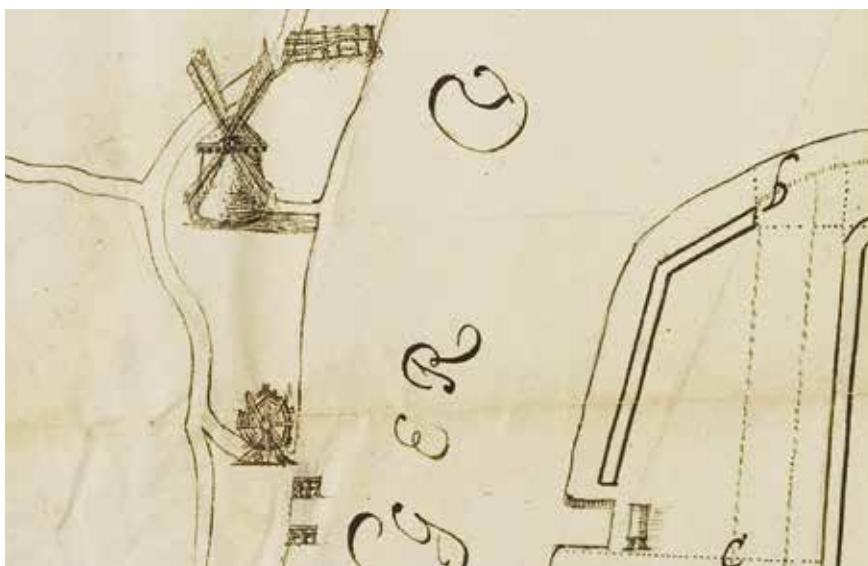
Wintergezicht van de Vlaardingervaart en de Trekkade met de Nieuwe molen. Olieverf op paneel circa 1850. Particuliere collectie.

In het gebied ten westen van de Vlaardingervaart stonden twee watermolens, namelijk de Broekmolen (van de Broekpolder) en de Duifpoldermolen (van de Duifpolder). De eerste was er in ieder geval in 1532, de tweede wordt al in 1459 vermeld.¹⁷ De zorg van de polderbestuurders voor het drooghouden van hun gebied blijkt uit het volgende: in 1526 stond het bestuur van het hoogheemraadschap van Delfland de molenmeesters van Vlaardinger-Ambacht en Zouteveen toe om alle bomen op de kade aan de oostzijde van de Vlaardingervaart om te hakken.¹⁸ Bomen konden bij zware winden omwaaien en delen van de kade meenemen, met als mogelijk gevolg

dijkbreuk en overstroming. Later werden alleen essen en wilgen aan de voet van de Vlaardingsekade toegestaan. Deze bomen moesten dan wel om de twee jaar worden geknot. Het hout konden de boeren voor afrasteringen en als brandstof gebruiken.

Windassen

De kaart van Kruikius (1712) laat zien dat er bij de molens van Zouteveen windassen stonden, waarmee de schuitjes vanuit de molensloten werden overgehaald naar de Vlaardingervaart en vice versa.¹⁹ Hiervoor was aan de polderzijde een houten helling met rollen aangelegd, waarover de scheepjes naar het boezemwater werden getrokken. Dit waren veelal eikenhouten pramen, waarmee de boter en kaas naar de Delftse markt of naar Vlaardingen werden afgevoerd. De oudst vermelde windas stond bij de Noordmolen, niet ver van Schipluiden. In 1555 kregen de bewoners van Zouteveen van het bestuur van het hoogheemraadschap van Delfland toestemming om hier een windas - soms ook wel overtocht of overtoom genoemd - op de kade te plaatsen. De bewoners waren met elkaar verantwoordelijk voor de kosten van de aanleg en het onderhoud.

Detail van een kaartje met het overzetveer bij Schouw, hoek Vlaardingervaart en Noordvliet. Links een windas en de Slinkslootmolen. J.M. Spoors 1649. GA Delft, inv. 1.1. Stadsbestuur Delft, nr. 1911.

Ook kwamen er windassen bij de Schouw- of Slinkslootmolen, de Zwethmolen, de Nieuwe molen, ten zuiden van de Holierhoekse molen en bij een boerderij ten zuiden van de Zweth. De windas bij de Schouwmolen werd in 1884 als laatste gesloopt.

Een windas en molen buiten Amsterdam. Pen in bruin en aquarel. Anthonie van Borssom (1630-1677). De afbeelding lijkt sterk op de situatie bij de Slinkslootmolen.

Door de inklinking van de polder was het niet goed meer mogelijk om het groeiende hoogteverschil met een windas te overbruggen. Vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw werden de wegen door de overheden sterk verbeterd, zodat het vervoer van zuivelproducten meer over land kon plaatsvinden. In het gebied van Midden-Delfland stonden gedurende eeuwen tientallen windassen. Het idee bestaat om een van de windassen langs de Vlaardingervaart weer terug te brengen.

Watermolens vervangen door gemalen

In maart 1829 verwoestte een brand grotendeels de Schouw- of Slinkslootmolen; in 1830 werd de molen opnieuw opgebouwd en voorzien van twee schepraderen. Dit systeem werkte niet goed, omdat er te veel water werd gelekt. In 1842 kreeg de molen weer een traditionele schepraduitvoering en aandrijving.²⁰ In 1868 werd de Zwethmolen vervangen door het Zwethgemaal. In 1871 volgde de afbraak van de Hooglandse en de Nieuwe Molen. Kort na het gereedkomen van het Slinkslootgemaal in 1883 werden de naastgelegen Schouwmolen, de Buikslootmolen en de Noordmolen gesloopt. Het Zwethgemaal was een schepradgemaal met voor die tijd moderne, gebogen schoepen. De stoommachine leverde 39 pk; het scheprad had een diameter van 8 m en een breedte van 84 cm. In 1936 werd het gemaal buiten werking gesteld; in 1980 volgde de sloop.

Het Slinkslootgemaal verrees iets ten noorden van de Schouwmolen. Op de plaats van de molen werd een machinistenwoning gebouwd. De stoommachine van het gemaal leverde 37 pk. In 1919 werd het gemaal geëlektrificeerd en het scheprad

*Het Slinkslootgemaal aan de Vlaardingervaart heeft van 1883 tot 2008 dienstgedaan.
Foto: auteur, 1985.*

vervangen door een centrifugaalpomp. In de oostgevel van het gemaal bevinden zich twee gebrandschilderde glas-in-loodramen. Het ene toont het wapen van het hoogheemraadschap van Delfland en de wapens van de vier gemeenten waarbinnen de polder gelegen was: Vlaardingen, Vlaardinger-Ambacht, Schipluiden en Kethel en Spaland. Het tweede raam toont het familiewapen van Anthonie Knottenbelt die in 1925 zijn ambtsjubileum en vertrek vierde. Gedurende zestig jaar had hij het bestuur van de Holierhoekse en Zouteveense Polder gediend als secretaris/penningmeester. Het Slinkslootgemaal heeft in 2008 zijn functie verloren; zijn taak is overgenomen door een nieuw gemaal ten zuiden van het voormalige erf van de machinistenwoning. Het is een gemaal met een eigentijdse architectuur en een dak begroeid met mos- en sedum.

De plaatsen waar de Buikslootmolen en de Noordmolen stonden, zijn nog duidelijk in het landschap herkenbaar, doordat de voetsloot van de Vlaardingsekade een bocht beschrijft rondom de voormalige molenwerven. Op de werf van de Buikslootmolen staan nu enige uitkijkstoelen. De schilder Johan Barthold Jongkind (1819-1891) heeft zowel de Noordmolen (olieverf) als de Buikslootmolen (ets) afgebeeld.

De plaats waar vroeger de Broekmolen stond, is als gevolg van de opspuiting van deze polder niet meer als zodanig herkenbaar. In de onderbouw van deze molen werd in 1882 een stoommachine geplaatst. In 1904 stopte hier de bemaling, om-

dat het gemaal op een te hoge plaats stond. De bemaling is toen overgebracht naar de tot stoomgemaal omgebouwde Kleine Broekmolen (ook wel Vlietmolen genoemd) aan de Boonervliet, de tweede watermolen van de Broekpolder.

De watermolen van de Duifpolder werd in 1872 vervangen door een iets zuidelijker gebouwd stoomgemaal, dat in 1938 overschakelde op elektriciteit. De machinistenwoning is hier afgebroken, maar het gemaal in neo-classicistische architectuur staat er nog steeds. Naast het gemaal ligt de aanlegplaats van een trekpontje. Voetgangers en fietsers kunnen hier in de periode van 1 april tot 1 oktober zelfstandig gebruik van maken.

Spaanse tijd

In 1573 zijn, vanwege de komst van de Spanjaarden, de molens van de Holierhoekse- en Zouteveense Polder moedwillig door brand verwoest. De gehele Holierhoekse en Zouteveense Polder is toen onder water gezet. Een akte vermeldt dat er geen morgengeld werd geheven (42 stuiver per morgen) vanwege deze overlast. Het tapijt met het Ontzet van Leiden in de Lakenhal te Leiden toont het ondergelopen land tussen Schipluiden en Vlaardingen. Dit was een grote ramp voor de boeren, die met hun vee moesten uitwijken naar het prinsgezinde Delft. Vlaardingen was toen geen optie, omdat deze stad tot half september 1573 in de Spaanse invloedssfeer lag. Toen de Spanjaarden op 4 november 1573 de schans in Maaslandsluis in bezit namen, dreigde Vlaardingen een uitvalsbasis voor Spaanse aanvallen op het prinsgezinde Schiedam te worden. Willem van Oranje besloot toen Vlaardingen voor de vijand onbruikbaar te maken. Een groep poorters van Schiedam plunderde de stad, die vervolgens in brand werd gestoken. In Vlaardingen zou nauwelijks een gebouw gespaard zijn gebleven.²¹

De boeren van de Holierhoekse- en Zouteveense Polder kregen van hun grondeigenaren, zoals het Oude en Nieuwe Gasthuis en Weeshuis van Delft, tot 1578 vrijstelling van betaling.²² In 1577 werd er hout ingekocht voor de wederopbouw van de molens. Pas na het gereedkomen van de molens kon de drooglegging van het poldergebied weer ter hand worden genomen. De overheid gaf de bewoners van Zouteveen op 17 mei 1577 nog een keer voor vier jaar vrijstelling van alle bijdragen en omslagen. De renten, daterende van vóór 1576, kwamen te vervallen, terwijl die van na dat jaar voor drie jaren werden uitgesteld. De Staten van Holland schoven op deze wijze de bewoners van Zouteveen een kleine schadeloosstelling toe voor het offer, dat zij ongewild voor de goede zaak hadden moeten brengen.

De Vlaardingsekade als trekpad

Lange tijd was de Vlaardingervaart minder breed dan nu. Aan de oostzijde lagen - net zoals nu nog op een aantal plaatsen aan de westzijde - brede stroken "buiten-

Fragment van een wandtapijt met het beleg en ontzet van Leiden in 1574. Lakenhal Leiden.

land' (boezem- of vlietland), die veelal met riet waren begroeid. De molenmeesters en kroosheemraden van Zouteveen kregen in 1561 toestemming om het riet voor de kade van de Brede Vaart tegenover de Maaslandse Vlieten te laten groeien. Het riet werd onder andere gebruikt voor het onderhoud van de zes molens van de Hoolierhoekse en Zouteveense Polder. De boezemlandjes voor de kaden hadden mede de taak om de golfslag te breken tijdens stevige winden.

Op 25 november 1643 adviseerde het hoogheemraadschap van Delfland de Staten van Holland en West-Friesland de wens van het Delftse stadsbestuur te honoreren om een trekpad aan te leggen tussen Delft en Maassluis.²³ Op 11 februari 1644 gaven de Staten hiervoor het vereiste 'Octrooi' af. Het bestuur van de Zouteveense Polder verleende de stad Delft vervolgens toestemming om voor het trekschuitvervoer het zandpad langs de Vlaardingervaart tot de Noordvliet te gebruiken. De vlietlandjes in de Vlaardingervaart langs dit pad werden vervolgens weggebaggerd om het vaarverkeer met behulp van trekpaard en jaaglijn mogelijk te maken. Voor de zuidkant van de Duifpolder - het tracé langs de Noordvliet tot de Kwakelweg -

Het jaagpad langs de Vlaardingervaart kan nog altijd voor de trekvaart gebruikt worden. Open Monumentendag, 13 september 2014. Foto: Henk Groenendaal.

werd een andere oplossing gekozen. Hier werd de brede strook vlietland buiten de dijk in stand gehouden en werd op de kop van deze strook een nieuw verhard pad aangelegd. In ruil voor het gebruik van de kade langs de Vlaardingervaart moest de stad Delft 'ten eeuwigden dage' het trekpad onderhouden. Dit gold overigens ook voor de rest van de verbinding, inclusief de kunstwerken, zoals bruggen, rolpalen, beschoeiingen en het overzetveer bij het Schouw tegenover de Slinkslootmolen. Het is niet verwonderlijk dat nabij deze plaats korte tijd later het rechthuis van Zouteveen werd gesticht.

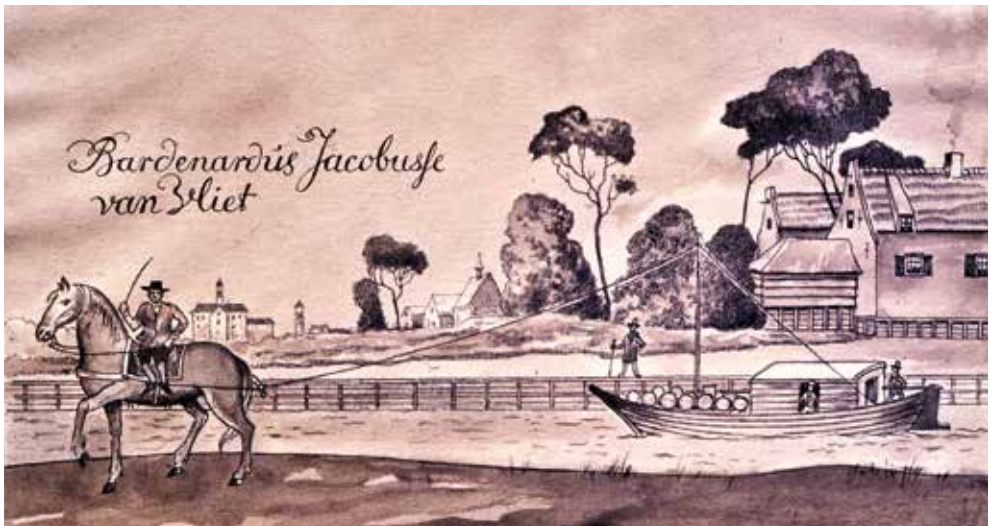
Hierdoor kwam het bestuurlijk centrum van Zouteveen op het kruispunt van de belangrijkste vaarwegen, Slinksloot, Noordvliet en Vlaardingervaart, te liggen. Het rechthuis, dat nog altijd bestaat, was lange tijd tevens herberg en veerhuis. De jaagpaarden van de trekschuiten naar en van Maassluis werden hier met een platte schuit (een schouw) overgezet. Deze locatie wordt nog altijd aangeduid met de naam Schouw (ook wel Vlaardingse Schouw). In het rechthuis en enkele bijgebouwen is nu een bed & breakfast gevestigd, zodat er op deze oude en fraai gelegen locatie weer gelogeed kan worden. Van het rechthuis zijn afbeeldingen van de kunstenaar Jongkind (tekening, ets en olieverfschilderij) bewaard gebleven.

De aanleg van de trekvaartroute van Delft naar Maassluis kostte uiteindelijk ruim f30.000, waarvan de stad Delft twee derde voor zijn rekening nam en Otto Frederik van Zeventer, ambachtsheer van Maassluis, één derde. Maar liefst 1912 schepen met

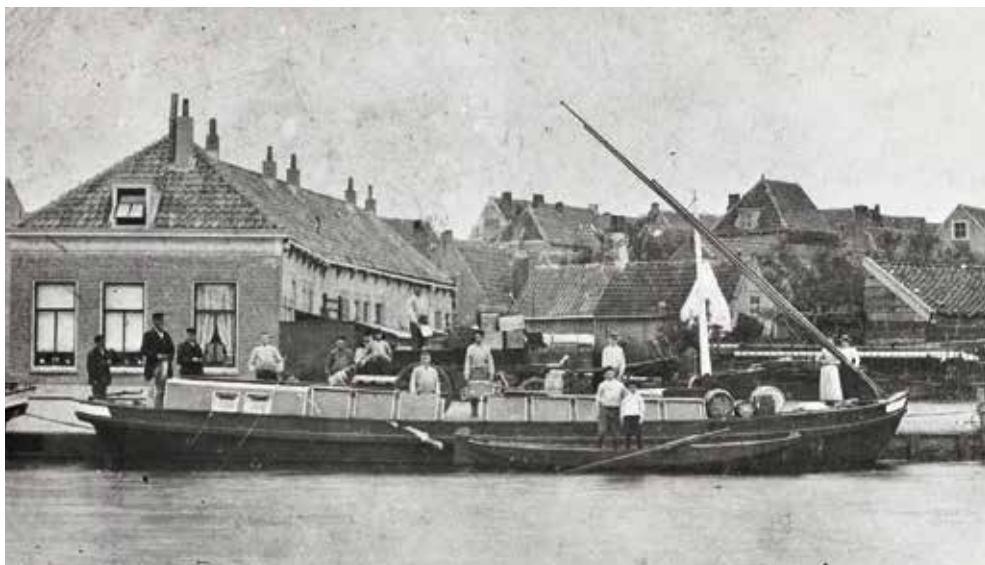
Les deux barques à voile. Tekening van J.B. Jongkind, circa 1862. Dit is een afbeelding van het rechthuis van Zouteveen en de Vlaardingervaart.

klei, zand en puin waren nodig voor de versterking van het jaagpad. Er kwamen drie trekschuiten, waarmee zes schippers tweemaal per dag op vaste tijden de route aflegden. Op donderdag voer er een extra marktschuit vanuit Maasland op Delft.

Marktschuit van Bardenardus van Vliet van Vlaardingen op Delft. Tekening van Octave de Coning, naar een voorbeeld uit 1700. Collectie Stadsarchief Vlaardingen.

Op 7 december 1654 sloot de stad Vlaardingen met de molenmeesters en kroosheemraden van de Holierhoekse en Zouteveense polder een overeenkomst, waarin was vastgelegd dat de kade van Vlaardingen tot de Noordvliet als trekpad voor paarden gebruikt mocht worden 'ten gerieve van de inwoners van Vlaardingen en de ambachten en andere passagieren, teneinde hun goederen, waren en koopmanschappen te kunnen venten'. Vlaardingen moest vanwege het gebruik van de kade jaarlijks twintig schepen puin en dertig schepen klei leveren voor de verzwareing van de kade. De polderbestuurders wezen de plaatsen aan, waar het een en ander naartoe gebracht moest worden. De klei en het puin werden door stadslieden op de kade verwerkt. Het contract ademt dezelfde geest als de overeenkomst die de polderbestuurders van de Zouteveense polder tien jaar eerder met de stad Delft hadden gesloten. Op 26 december 1654 sloten Delft en Vlaardingen een contract, waarin stond dat zij over en weer de trekpaden zouden mogen gebruiken. Eén- en later tweemaal per dag legde een trekschuit de vaarroute tussen Vlaardingen en Delft af. Op donderdag werd er een extra marktschuit ingezet. Ook voer er dagelijks een trekschuit tussen Vlaardingen en Maassluis. Tot de jaren twintig van de vorige eeuw hebben beurtschippers van Vlaardingen op Delft gevaren. Vanuit Maassluis onderhield Dirk van der Lee zelfs tot na de Tweede Wereldoorlog een vaardienst op Delft.²⁴ De onderhoudsplicht van de stad Delft aan delen van de Vlaardingsekade, de zogenoemde 'Stadska', is pas aan het eind van de vorige eeuw opgeheven bij de uitvoering van de reconstructie van Midden-Delfland.

*Het beurtschip van de familie De Willigen bij de Wedde in Vlaardingen circa 1900.
Foto: Stadsarchief Vlaardingen.*

Het hoogheemraadschap van Delfland is nu verantwoordelijk voor het onderhoud. In de afgelopen decennia is de kade langs de Vlaardingervaart diverse malen versterkt. Door de aanleg van een fietspad aan de voet van de kade tussen Schipluiden en de Willemoordseweg is het karakter van het jaagpad in een groot deel van het traject tussen Schipluiden en Vlaardingen behouden gebleven. Op het jaagtracé langs de Noordvliet ligt een geasfalteerd fietspad. Een jaagbruggetje met aan de waterkant een verlaagde leuning voor de jaaglijn en de vaarboom herinnert hier nog aan de trekvaartperiode. Ook bij de Kwakelweg ligt in de jaagroute nog een bruggetje met een aflopende leuning aan de waterzijde. De baggerstort tussen het fietspad en de dijk van de Duifpolder is recentelijk door het hoogheemraadschap van Delfland verwijderd en het gebiedje is weer ingericht als natte moerasstrook. Ook langs de Boonervliet is een brede waterstrook aangelegd tussen de kade van de Broekpolder en het daar lopende fietspad.

Een bruggetje in het voormalige tracé van het jaagpad langs de Noordvliet. De verlaagde leuning aan de waterkant was er voor de passage van de jaaglijn en vaarboom. Foto: auteur, 2017.

Vlaardingervaart, schakel in het vervoer

Vanaf het vierde kwart van de negentiende eeuw stopten steeds meer boeren in Delfland met de productie van boter en kaas. In de omliggende steden zoals Den Haag, Delft en Vlaardingen werden melkfabrieken opgericht. In Vlaardingen bestonden er op een bepaald ogenblik zelfs zeven, waaronder de melkfabriek

Hollandia aan de Oosthavenkade. Deze fabriek werd in 1882 gesticht. Een andere bekende melkfabriek in Vlaardingen was de CMC, Coöperatieve Melk Centrale, die aan de Asterstraat was gevestigd.²⁵ Beide fabrieken betrokken onder meer melk van boeren langs de Vlaardingervaart en uit de omgeving van de Maaslandse Vlieten. De boeren in deze regio zetten twee keer per dag de melkbussen aan de vaart of de vliet, waar ze werden opgehaald door trekschuiten en later motorschuiten van de melkfabrieken. Alleen op zondagavond kwamen de melkschuiten niet langs. De melk die zondagmiddag verkregen werd, werd gekoeld in een welput. Maandagochtend was er dan extra melk. In de winter werd de melk ook maar één keer per dag opgehaald. De schuit kwam op vaste tijden, zodat de boeren wisten wanneer de bussen gereed moesten staan. Zij brachten met een karretje de melk naar de kade. Maximaal drie melkbussen konden door twee personen - het hoogteverschil was groot - op de kade worden getrokken. Op de kade bevonden zich op verschillende plekken houten aanlegplaatsen, waarop de bussen voor de melkschuit werden geplaatst. Elke melkbus had een eigen nummer, zodat de schipper wist waar ze vandaan kwamen en naar wie ze terug moesten.

Melkschuit van Jan van Leeuwen bij het gemaal van de Duifpolder. Foto: A.J. van Druten, circa 1962.

Jan van Leeuwen was schipper op zo'n schuit. Hij kwam uit Schipluiden en haalde langs de Vlaardingervaart de melkbussen op van de boerderijen langs de Vlaardingsekade, de Trekkade en uit de Duifpolder. Soms nam hij ook mensen mee, bij-

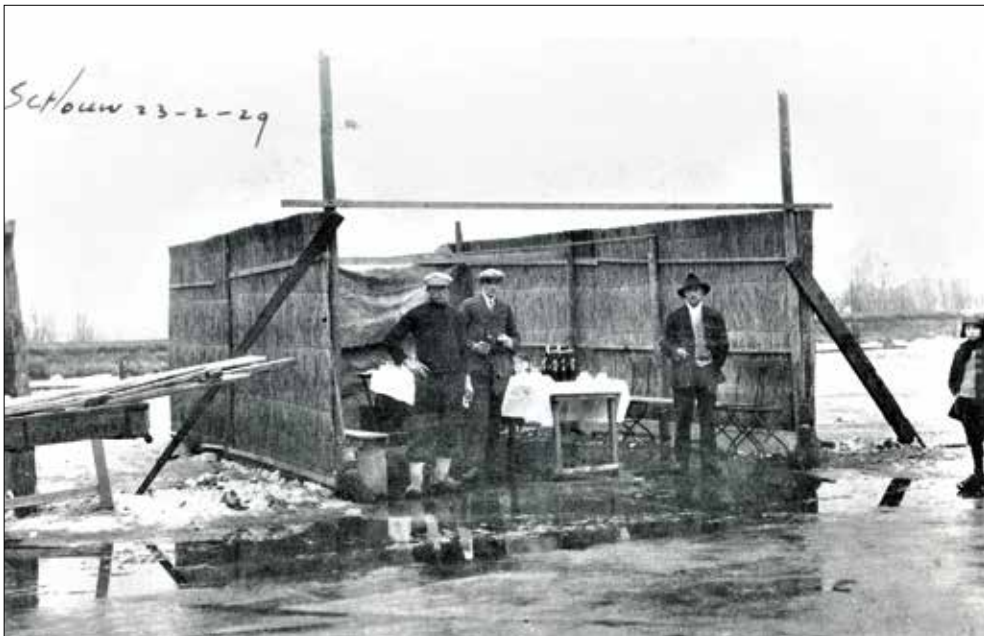
voorbeeld kinderen die in Vlaardingen naar school gingen. De schippers leverden de melk voor de CMC en Hollandia af aan de Wedde, aan het eind van de Vlaardingervaart, vanwaar de bussen met wagens naar de melkfabrieken werden vervoerd. In maanden dat het lange tijd achter elkaar droog was, raakte het regenwater op en konden de boeren aan de schippers doorgeven dat zij water voor persoonlijk gebruik nodig hadden. De melkfabrieken vulden dan een of twee bussen met leidingwater en stuurden deze bij de volgende afvaart mee terug. Hiervoor werden geen kosten in rekening gebracht.

In dezelfde tijd dat de melkschuiten op de vaarwegen van Midden-Delfland gingen varen, kwam het vervoer van spoeling op. In 1869 werd de Gist- en Spiritusfabriek in Delft opgericht. Een restproduct was spoeling, dat 'De Gist' als veevoer verkocht. Vóór die tijd kwam er ook spoeling uit Schiedam, een afvalproduct van de jeneverstokerijen. Speciale spoelingschouwen zorgden voor het transport van de spoeling naar de boerderijen die nabij de boezemwateren lagen. De hete brei werd vanuit de schuit in houten goten gepompt, die op palen naar de stal leidden. Binnen kwam de spoeling in de 'slobberwagen' terecht. Deze lorrie liep over rails door de stal, waar het product in de voergoot werd geschept voor de koeien. Als de koeien in de wei stonden, werd de spoeling in bakken gepompt. Tijdens de oorlogsjaren van 1940-1945 werden de melkschuiten en de spoelingschuiten door jagers getrokken, omdat er geen brandstof was.

De Vlaardingervaart richting het zuiden met het veerpontje 'De trekschuit'. Foto: auteur, 2014.

Ten slotte voeren er mestschuiten op de Vlaardingervaart en Maaslandse Vlieten. Overtollige mest werd aan de tuinders van het Westland verkocht. Dit vervoer vond tot de jaren zestig van de vorige eeuw plaats. Vanaf die tijd is de recreatievaart opgekomen. Het einde van de groei hiervan is nog niet in zicht. Steeds meer stedelingen, maar ook Westlanders ontdekken de Vlaardingervaart en de Vlieten. Het aantal horecagelegenheden langs het water is de laatste jaren sterk uitgebreid. Soms is enige sturing nodig om al het vaarverkeer goed - zonder al te veel geluid en snelheid - door het gebied te leiden. De stille momenten in het voor- en najaar zijn de beste perioden om het gebied over water te bezoeken. In het voorjaar bloeien de echte koekoeksbloemen, de gele ratelaar, het moeraskartelblad en de orchis op de Vlietlanden. Het najaar laat weer heel andere kleuren in het gebied zien, waaronder het geel van het riet.

'Koek-en-zopie' op de Vlaardingervaart bij Schouw op 23 februari 1929. Foto: Streekmuseum Jan Anderson.

Vlaardingse ijsmoppen

Een bijzonder middel van vervoer is de schaats. Generaties Westlanders ondernamen in het verleden een schaatstocht naar Vlaarding. Bij korenmolen Korpershoek in Schipluiden, het Vlaardingse Schouw en het eindpunt in Vlaarding stonden vaak 'koek-en-zopietenten' op het ijs, kraampjes waar warme dranken te koop waren, zoals chocolademelk, anijsmelk en punch. Het laatste drankje bestond

uit water, gemengd met een flinke scheut brandewijn of rum en kruiden, zoals kaneel, nootmuskaat, kruidnagel en citroensap. Het eindpunt van een schaatstocht was de sluis bij de Hoogstraat in Vlaardingen. Hier werden bij bakker Hazenberg Vlaardingse ijsmoppen gekocht.

In het Westland sprak men overigens over Vlaardingse moppen. Het waren ambachtelijke koekjes met smaakstoffen als kaneel, anijs, nootmuskaat of foelie. Ze werden in een boerenzakdoek aan de broekriem geknoopt en dan was het de kunst om de koekjes zonder te vallen heel thuis te brengen. Als na een stevige vorstperiode de dooi naderde en het ijs voldoende dik was, kwamen er arrensleeën op de Vlaardingervaart en werden er ringsteekwedstrijden gehouden. Na de komst van de paarden was het ijs gewoonlijk zo vertrapt, dat schaatsen niet goed meer mogelijk was. In het boek 'Ijsmoppen uit Vlaardingen' staat een schatting van de ijsmoppendagen van 1902 tot 2009.²⁶ In totaal betrof het 886 dagen in 107 jaar, met als topjaren 1909 (60 dagen), 1912 (62 dagen), 1929 (51 dagen), 1942 (43 dagen), 1963 (46 dagen), 1979 (50 dagen) en 1985 (41 dagen). De laatste jaren zijn er nauwelijks ijsmoppendagen geweest. De bruggen bij Vlaardingen - het zijn er inmiddels zes - vormen in korte winters een obstakel, omdat het ijs hier niet goed befrist. Hopelijk kan de traditie van een schaatstocht van het Westland naar Vlaardingen in de toekomst worden voortgezet.

Bewoning en gebruik van de Vlietlanden

De natuurwaarden van de Vlietlanden zijn algemeen bekend en regelmatig beschreven. Het boezemgebied wordt begrensd door de Vlaardingervaart, de Noordvliet, de Middelwating en de Boonervliet. Ook de strook tussen de Noordvliet en de Middelvliet tot voorbij het dorp Maasland wordt tot de Vlietlanden gerekend. Hier ligt de bodem nog op de oorspronkelijke hoogte. Nergens in Delfland is het hoogteverschil met de huidige polders zo zichtbaar.

Minder bekend is dat het natuurgebied ook hoge cultuurhistorische waarden heeft. Vanaf het begin heeft de mens de hand gehad in de ontwikkeling van de Vlietlanden. Alle sloten en greppels zijn gegraven en ook het menselijk ingrijpen in de natuur is noodzakelijk om de variatie in het gebied in stand te houden. Om een verdere afkalving van het moerasland te voorkomen zijn er langs de oevers van de vlieten beschoeiingen van palen en takkenbossen aangebracht. De Vlieten zijn oorspronkelijk dus minder breed geweest.

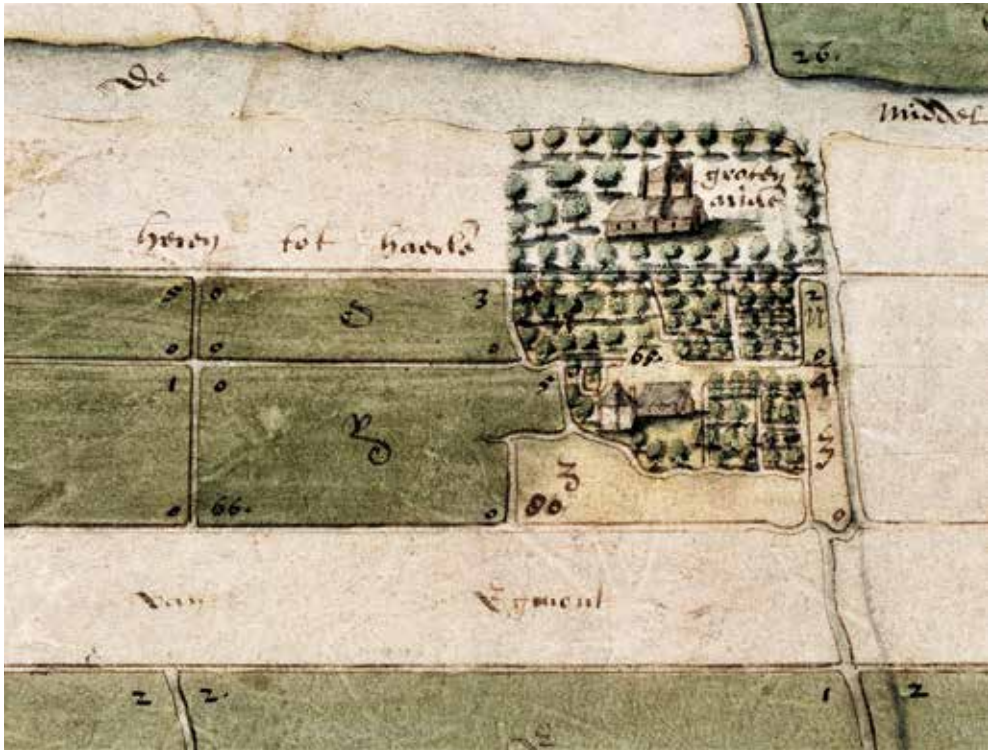
Op de Vlietlanden bevonden zich ten minste vier woonplaatsen.²⁷ De eerste ligt niet ver van de Vlaardingervaart op de smalle strook vlietland tussen de Noordvliet en de Middelvliet. Op het breedste deel van deze landstrook heeft tot het graven van de twee vlieten op een terp een boerderij gestaan. Deze woonplaats wordt zowel door Jan Potter (in 1568) als door Kruikius (in 1712) als een ronding op

het land aangeduid. Grondboringen leverden op deze plaats aardewerk op uit de dertiende en het eerste deel van de veertiende eeuw (de periode voor het graven van de vlieten). Omdat de basis om hier te overleven wel erg smal was geworden, werd deze woonplaats kort voor 1334 verlaten. De ligging was aanvankelijk uitstekend, namelijk op een laag veen, gelegen op een dichtgeslibde kreek. Op dezelfde kleibaan staan nog enige boerderijen in de aangrenzende, noordelijker gelegen Duifpolder. De kleibaan zet zich voort in zuidelijke richting op het vlietland tussen de Middelvliet en de Boonervliet. Hier is kort voor het midden van de zeventiende eeuw klei afgegraven ten behoeve van de versterking van de kaden in de jaagrouten tussen Delft en Maassluis/Vlaardingen. Het ontstane meertje wordt hier nog steeds aangeduid met de term 'Kleiput'. Ook dit is dus een door de mens gecreëerd landschappelijk element.

Op diverse kaarten van de landmeter Jan Potter uit de periode voor 1572, bewaard in het archief van het hoogheemraadschap van Delfland en de gemeentearchieven van Delft en Schiedam, staan nog drie boerderijen op de Vlietlanden. Dit betekent dat hier zo'n 250 jaar na het graven van de Vlieten nog werd gewoond. Eén woonplaats bevond zich aan de Boonervliet tegenover de Kleine Broekmolen. Deze boerderij was in 1561 van Andries Claesz., die ook een boerderij bezat in de Duifpolder.

Twee andere boerderijen stonden nabij de Middelvliet. Ze lagen aan de weg die oorspronkelijk het verlengde vormde van de Broekpolderweg. Potter laat nog duidelijk de verhoging van deze weg op de Vlietlanden zien. Het meest zuidelijke erf werd in 1561 bewoond door Claes Jansz., een voormalige geestelijke. Achter zijn naam staat de toevoeging Jammer, een aanduiding die iets lijkt te zeggen over zijn toestand. Op het erf ten noorden van zijn woning woonde Ariaen Cornelisz., die ook wel Groten Ariaen of de Voghelaer werd genoemd. Over de laatste persoon is bekend dat hij tijdens de eerste moeilijke jaren van de Tachtigjarige Oorlog, de periode 1572-1574, is overleden. Zijn weduwe en kinderen bleven met een desolate boedel achter en moesten de Vlietlanden als woonplaats verlaten. Ook de andere twee erven werden kort na 1574 ontruimd.

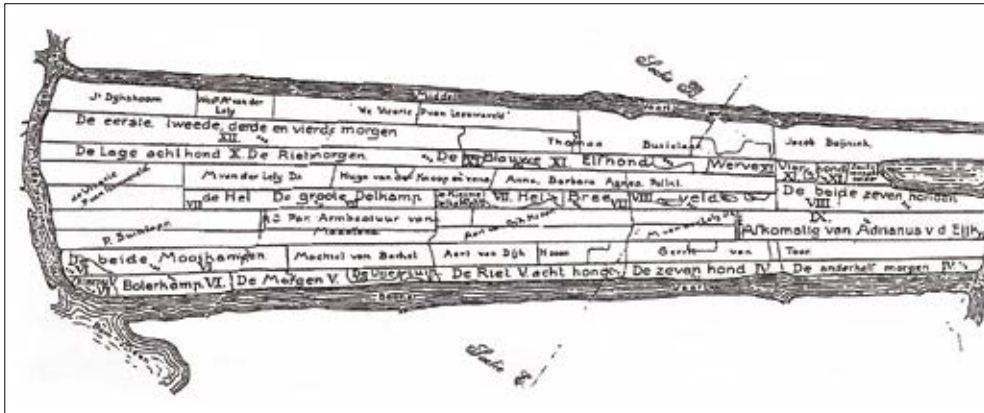
De belangrijkste reden van het vertrek van de bewoners van de Vlietlanden was, dat als gevolg van de inundatie van delen van Delfland, waaronder de Holierhoekse en Zouteveense Polder, de boezemwateren en dus ook de Vlieten geruime tijd onvoldoende water bevatten. In die periode klonk het vlietland enige centimeters in, met als gevolg dat na het herstel van de dijken en het waterniveau in de boezemwateren het land tussen de Vlieten te moerassig was geworden om te bewonen. De erven van de boerderijen vervielen langzamerhand. Het is opmerkelijk dat op een kaart van de Vlietlanden uit 1920 op twee oorspronkelijke boerderijplaatsen nog veldnamen worden genoemd, die verwijzen naar het vroegere gebruik van de grond zo'n 350 jaar eerder.

Detail van een kaart van de Vlietlanden met de boerderijen van Grote Ariaen (boven) en Claes Jammer. Jan Potter 1568.

Op de plaats van de voormalige boerderij van Andries Claesz. staat Uijertuin, een verwijzing naar moestuin; op de locatie van de boerderij van Claes Jammer staat Werve. Grondboringen op deze voormalige boerderijerven leverden vondstmateriaal op uit de Late Middeleeuwen tot de periode van het begin van de Tachtigjarige Oorlog. Opmerkelijk is de aanwezigheid van vruchtbomenhout (mogelijk van peren) langs een sloot tussen de 'Werve' en de latere 'Kleiput'. Andere opvallende veldnamen op de kaart uit 1920 zijn: De lage acht hond, De Blauwe Elf hond, de Hel (gewoonlijk slecht land), De groote Delcamp (een del is laag gelegen land), Het Breeveld, De beide Mooikampen, Boterkamp en Otterput. In het begin van de negentiende eeuw kwamen op de Vlietlanden nog otters voor.

De veldnamen zijn in de zeventiende en achttiende eeuw gegeven door de gebruikers van de Vlietlanden. Nadat de bewoners vertrokken waren, bleef het drassige gebied als hooiland in trek bij de boeren in de naaste omgeving. De samenstelling van het hooi varieerde sterk vanwege de aanwezigheid van allerlei kruiden. Tot in de jaren vijftig van de vorige eeuw waren er boeren, die hooi van het vlietland in de

Kaartje van de Vlietlanden met veldnamen in 1920. Rechts ligt de 'Kleiput'. Foto: Historische Vereniging Maasland.

zomer op de stalzolder of in de hooiberg een aparte plaats gaven om het 's winters aan eventueel zieke koeien te voeren. Het hoogheemraadschap van Delfland werkte mee door in de hooiperiode het peil van het boezemwater enkele centimeters te laten zakken. Toen de mechanisatie in de landbouw in de loop van de twintigste eeuw voortschreed en de knechten van de boerderijen verdwenen, verminderde de animo voor het arbeidsintensieve werk op de Vlietlanden. De Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten verwierf vanaf 1949 steeds meer percelen vlietland. Het oorspronkelijke karakter van de Vlietlanden is in de laatste jaren weer teruggebracht. Het areaal riet, dat in de afgelopen decennia sterk was toegenomen, is weer teruggedrongen. De rietdekkersfamilie Voogt uit Schipluiden, die vele jaren het riet op de Vlietlanden in de winter heeft geoogst, betreft dit product nu uit Oost-Europa. Door de afname van de rietopstand en het herstel van veel oude kavelsloten zien de Vlietlanden er nu weer ongeveer uit als in de tijd van Grote Ariaen. Het enige verschil met toen is dat er nu geen koeien meer grazen. Wel lopen er op de drassige bodem in de zomer schapen om opschot van bomen tegen te gaan.. Vanaf de horecagelegenheid Vlietzicht aan de Vlaardingervaart en de kruising met de Boonervliet heeft men een fraai zicht op de Vlietlanden. Hier kan men nog steeds heel ver kijken. De openheid is een van de belangrijkste kenmerken van dit waterrijke gebied.

Noten en literatuur

- 1 GA Schiedam, Jan Potter, *Kaartboek van het Oude Gasthuis Schiedam* (1572) f. 9vs.
- 2 H.G. Hamaker, *De rekeningen van de grafelijkheid van Holland van het Henegouwsche Huis*, deel I (Utrecht 1875) 39.
- 3 Oorspronkelijk 'Huytgenshoeck', hoek van 'Huite' (een Friese voornaam), ter

- hoogte van de 'Zuyt Buertse Afrol', zie kaartblad 22 van de Atlas van Delfland van Kruikius (1712).
- 4 C. Postma, *Het hoogheemraadschap van Delfland in de middeleeuwen 1289-1589* (Hilversum 1989) 259 e.v.
 - 5 Hamaker, *Rekeningen I*, 205. Het (op oude kaarten veelal de) Bommeer wordt in 1258 aangeduid als 'Boummare' (Th.F.J.A. Dolk, *Geschiedenis van het hoogheemraadschap Delfland* ('s-Gravenhage 1939) 534). 'Bou' kan verwijzen naar 'bouman', de oude benaming voor boer. Een boerderij was een 'bounering'. De naam Bommeer kan afgeleid zijn van boer(en)meer. Oorspronkelijk was de plas een stuk kleiner.
 - 6 Epko Bult, Henk Groenendaal, Jacques Moerman, Pia van Oord en Frits van Ooststroom, *Historie en landschap van de Aalkeet-Binnenpolder, Aalkeet-Buitenpolder, Broekpolder, Foppenpolder en Vlietlanden* (Schipluiden 2013) 25 e.v. N.B. De waterstaatkundige onderwerpen zijn door de auteur beschreven. Het boekje is digitaal beschikbaar via de website van de Stichting Midden-Delfland is Mensenwerk.
 - 7 O(ud) A(rchief) D(elfland) 4623.
 - 8 Dolk, *Delfland* 533.
 - 9 De informatie over de sluzen is uitgezocht door C. Postma. Zie zijn boek over het hoogheemraadschap van Delfland, 263 e.v. Hij vermeldt ook alle archiefnummers.
 - 10 M. van Ree, e.a., *Kroniek van Maassluis* (Maassluis 2008) 13.
 - 11 OAD 1421/2.
 - 12 Dolk, *Delfland* 541.
 - 13 OAD 2624.
 - 14 G. Ottevanger, e.a., *Molens, gemalen en andere waterstaatkundige elementen in Midden-Delfland. Een inventarisatie van hun cultuurhistorische waarden* (Den Haag 1985) 49-51.
 - 15 Epko Bult, Henk Groenendaal, Jacques Moerman, Pia van Oord en Frits van Ooststroom, *Historie en landschap van de Holierhoekse en Zouteveense Polder en de Noord-Kethelpolder* (Schipluiden 2010) 21 e.v. N.B. De waterstaatkundige onderwerpen zijn door de auteur beschreven. Het boekje is digitaal beschikbaar via de website van de Stichting Midden-Delfland is Mensenwerk.
 - 16 NA, Hof van Holland, inv. 3.03.01.01, nr. 540, sententie 253, d.d. 11-2-1565.
 - 17 Ottevanger e.a., *Molens, gemalen* 131 en 151.
 - 18 Postma, *Delfland* 20.
 - 19 Jacques Moerman en Hans Koot, 'Windassen in Midden-Delfland en omgeving'. In: *Historisch Jaarboek Schipluiden 2011* (Schipluiden 2012) 83-105 (zie specifiek 96-97).
 - 20 Moerman, e.a. *Holierhoekse en Zouteveense Polder* 21-23.

- 21 Albert Brouwer, *Spaans benauwd, strijdende Geuzen en Spanjaarden in het Maasmondgebied 1568-1575* (Vlaardingen 1984) 45 en 51. Jacques Moerman en Frits van Oostroom, *Op een uur gaans. Historische aspecten van de ambachtsheerlijkheid Zouteveen*. Overdruk uit het Historische Jaarboek Vlaardingen 2007 (Schipluiden 2009) 9-10. Het aantal lokale rechtszittingen was in de periode van de wateroverlast zeer beperkt.
- 22 Jacques Moerman, 'Otto van Egmond, Heer van Kenenburg, ca. 1522-1586'. In: *Historisch Jaarboek Schipluiden 2009* (Schipluiden 2010) 15.
- 23 Jacques Moerman, 'De trekschuitdiensten Delft-Maassluis/Vlaardingen'. In: *Historisch Jaarboek Schipluiden 2010* (Schipluiden 2011) 103-125.
- 24 Jacques Moerman en Henk Groenendaal, *Cultuurhistorische inventarisatie van de trekvaartroute tussen Delft en Maassluis/Vlaardingen* (Schipluiden 2015). Digitaal beschikbaar via de website van de Historische Vereniging Oud-Schipluiden.
- 25 Lianne van den Bulk, *Uit den tijd der trekschuit. Onderzoek naar de trekschuit in Vlaardingen* (Vlaardingen 2016). In deze publicatie wordt onder meer aandacht besteed aan de melkschuiten van de melkfabrieken in Vlaardingen.
- 26 Gertrud en Frank Hazenberg, *IJsmoppen uit Vlaardingen, traditie in een zakdoek* (Vlaardingen 2009).
- 27 Jacques Moerman, 'Groten Ariaen, een zestiende-eeuwse bewoner van de Vlietlanden'. In: *Jaarboek Historische Vereniging Maasland 2009* (Maasland 2010) 33-50.

De Reformatie in het Westland (1525–1580)

Op 31 oktober 2017 is het vijfhonderd jaar geleden dat Luther zijn 95 stellingen tegen aflaat publiceerde. Die gebeurtenis wordt traditioneel gezien als het begin van de Reformatie, waar in dit jubileumjaar veel aandacht aan wordt besteed. Het is een goede aanleiding om een overzicht te geven van de Reformatie in het Westland.¹

Achtergronden

Het Westland, dat is ruwweg het platteland ten westen van Delft, telde in de zestiende eeuw ongeveer zesduizend inwoners. Dat aantal bleef vrij constant, al zien we in de loop van de eeuw wel een lichte verschuiving optreden. De meer westelijk gelegen dorpen en ambachten zagen hun inwoneraantal dalen, de dorpen dichterbij Delft groeiden. Dat heeft ongetwijfeld te maken met de economische dynamiek. De bevolking groeide waar de grond geschikt was voor de winstgevende veeteelt en waar de nabijheid van de stad voor werkgelegenheid zorgde, maar elders nam het aantal inwoners af. De boeren woonden verspreid op hun hoeven. In de dorpen woonden vooral ambachtlieden en armen.² Het Westland was in de zestiende eeuw bestuurlijk een lappendeken. De baljuw van Rijnland oefende gezag uit in Monster, Ter Heijde, Poeldijk en Wateringen, de baljuw van Delfland had zeggenschap in Maasland. Naaldwijk en Honselersdijk waren hoge heerlijkheden met een eigen baljuw. De Lier was geen hoge heerlijkheid, maar had wel een eigen baljuw. 's-Gravenzande had stadsrechten en dus een stadsbestuur met burgemeesters en schepenen. Het platteland was verdeeld in ambachten, die werden bestuurd door een schout en enkele schepenen. Een schout werd benoemd door de ambachtsheer. De ambachten waren bijna allemaal in handen van adellijke families. De graven van AreMBERG bezaten Naaldwijk, Honselersdijk en Wateringen. Op het slot Honselaarsdijk resideerde een kastelein, die tevens

baljuw en rentmeester was. Het ambacht Monster was eigendom van de Nassaus, De Lier kwam in handen van de graaf van Culemborg. Maasland, met Maassluis en Schipluiden, behoorde tot het domein van de graaf van Holland. Deze bestuurlijke verbrokkeling maakte krachtig optreden bijzonder lastig. De enkele keren dat we een gecoördineerde actie zien, kwam het initiatief van het Hof van Holland. Dat trad vanuit 's-Gravenhage soms op in het Westland om ketters op te sporen of om de rust te herstellen.

De kerk

In de steden nam de kerk in de zestiende eeuw een prominente plaats in. Kerken en kloosters domineerden het stadsbeeld en er leefden veel geestelijken. Op het platteland was de kerk iets minder nadrukkelijk aanwezig. In een dorp stond meestal maar één kerk of kapel en het aantal geestelijken was beperkt. Elk dorp van enige omvang had wel een pastoor en vaak nog een kapelaan. Het recht om de pastoor te benoemen, het patronaatsrecht, was per parochie verschillend geregeld. In Naaldwijk bezaten de graven van AreMBERG het recht om de pastoor te benoemen. De pastoor van Monster werd benoemd door de abt van de Premonstratenzer Onze-Lieve-Vrouwe-abdij in Middelburg. De Duitse Orde bezat het patronaatsrecht van Maasland. In 't Woudt hadden de parochianen zelf benoemingsrecht.

Naast de pastoors en kapelaans telde het Westland in de zestiende eeuw een beperkt aantal geestelijken. In de kerk van Naaldwijk fungeerde een kapittel met twaalf kanunniken. Het Regulierenklooster in 's-Gravenzande telde in 1562 zeven monniken. In dit dorp lag tussen kerk en klooster ook een begijnhof met een eigen kapel en priester. In Wateringen stond een Cisterciënzerklooster, dat in 1538 twee monniken en één lekenbroeder telde. De commanderij van de Duitse Orde in Maasland werd door slechts enkele priesters bewoond. Het grootste klooster in deze regio was de Cisterciënzer vrouwenabdij in Loosduinen. In 1563 telde het vijftien adellijke koorzusters, achttien lekenzusters en tien novices. De omvangrijke kloosterboerderij werd gerund door negen lekenbroeders.³

De kerk was vanouds betrokken bij twee facetten van het dorpsleven: de armenzorg en het onderwijs. In de zestiende eeuw werd de armenzorg in de meeste dorpen uitgeoefend door de 'heilige-geestmeesters'. Dit ambt werd bekleed door de 'rijcxsten, notabelsten ende bequaemste vande geheele gemeente', zoals het in Naaldwijk heette.⁴ Zij inden de pacht van de heilige-geestgoederen en deelden de opbrengst uit onder de armen. Die waren er genoeg. In veel dorpen behoorde meer dan de helft van de bevolking tot de 'schamele gemeente', die zulke hulp hard nodig had. In enkele dorpen konden de armen ook aankloppen bij het plaatselijke klooster. Zoals bij de poort van de abdij van Loosduinen, waar rogge, kleren en aalmoezen werden uitgedeeld.⁵ De meeste parochies hadden in de zestiende eeuw een eigen school voor een-

's Gravenzande in 1566 met rechts het klooster. Er staan drie kerken op een rij: de grote kerk in het dorp met rechts daarvan de kapel van het bagijnhof en daarachter de kerk van het klooster. Kaartfragment uit het kaartboek van het Regulierenklooster te 's-Gravenzande, vervaardigd door Coenraet Oelenzoon. Nationaal Archief, Collectie Hingman, toegang 4. VTH, inv. nr. S.

voudig onderwijs in lezen, schrijven en rekenen. De bronnen vermelden een onderwijzer of school in De Lier, Maasland, Naaldwijk, 's-Gravenzande, Monster en Loosduinen. Dorpsonderwijzers konden moeilijk rondkomen, zij moesten een inkomen bij elkaar sprokkelen. We komen dan ook combinaties tegen zoals koster-schoolmeester en kapelaan-schoolmeester. Dat in de meeste dorpen de gelegenheid bestond om naar school te gaan betekende overigens nog niet dat iedereen leerde lezen en schrijven. Bij een gerechtelijk onderzoek in 1569 in Honselersdijk konden bijvoorbeeld maar tien van de 24 getuigen een handtekening zetten. Daarbij werden sociale verschillen zichtbaar: een boerenknecht en twee meiden konden geen handtekening zetten, maar twee timmerlieden en een smid wel.⁶ Voortgezet onderwijs was slechts voor een enkeling weggelegd. Zonen uit welgestelde families konden naar een Latijnse school in Delft of 's-Gravenhage of naar de kapittelschool in Naaldwijk, waar ook Latijn werd onderwezen. We weten heel weinig over de opleiding en het functioneren van de geestelijkheid. In de bronnen vonden we twee dorpspastoors (van Naaldwijk en De Lier) die een universitaire opleiding genoten hadden. Soms horen we iets over het gedrag

van een geestelijke. De pastoor van Monster zei in 1539 van zijn kapelaan dat hij in het dorp 'veel deugd' deed. De kapelaan van 's-Gravenzande kreeg in 1560 van het dorpsbestuur het getuigenis dat hij 'van goeden leeven' was. Van de pastoor werd toen echter gezegd dat hij twist en tweedracht zaaide en zijn taken niet vervulde zoals het behoorde, kortom geheel naar eigen goeddunken leefde.⁷ Het beeld van de kerk vertoont al met al een zekere matheid. De bewoners van het platteland zagen een meest middelmatige dorpsgeestelijkheid en kwijnende kloosters. Het is moeilijk te achterhalen wat geloof en kerk voor hen betekenden. Een goed katholiek ging regelmatig te biecht en ter communie, maar velen kwamen alleen op hoogtijdagen in de kerk. Op zondag mocht de drank pas vloeien na de ochtendmis, maar als de schout die regel niet handhaafde, verkozen velen de herberg boven de kerk. De kerkelijke rituelen rond doop, huwelijk en begrafenissen markeerden de hoogte- en dieptepunten in het leven. De bedevaarten naar het wonderdoende Mariabeeld in 's-Gravenzande en de jaarlijkse processie met het beeld van St. Joris in De Lier trokken deelnemers en toeschouwers uit de eigen parochie en de wijde omgeving. Armenzorg en onderwijs functioneerden grotendeels onafhankelijk van de kerk, maar hadden wel een kerkelijke kleur. We vermoeden dat veel boeren en dorpsbewoners een vanzelfsprekende, wat oppervlakkige relatie met de kerk hadden.⁸

Vroege Reformatie

Luthers opvattingen raakten vooral dankzij de drukpers verrassend snel bekend in heel Europa. Ook in Nederland was 'lutherij' al snel een bekend begrip. Bijna alle kritiek op de kerk en de leer van de kerk kreeg dat stempel, al waren lang niet alle denkbeelden aan Luther ontleend. Onder het volk kwamen radicale denkbeelden voor die ver afweken van Luthers gedachtegoed.⁹

Martin Luther als Augustijner monnik, 1520. Gravure door Lucas Cranach de Oudere. Collectie National Gallery of Denmark.

De eerste verwijzing naar Luther in bronnen over het Westland dateert uit 1527. In dat jaar speelde in 's-Gravenzande een conflict rond de koster-schoolmeester dat te maken had met de 'secte luterianen'.¹⁰ Verdere gegevens ontbreken. We weten wel meer over Jan de Smet en Euwout

Jansz. uit Wateringen. Van hen werd in 1528 gezegd, dat zij 'qualick gevoelende ende sprekende vande heylige sacramenten' waren.¹¹ Wat daarmee bedoeld werd, komt duidelijk tot uiting in een opmerking die Dieuwer Reyersdr. uit Ter Heijde in datzelfde jaar maakte. Toen in gezelschap het altaarsacrament ter sprake kwam, ontkende zij heftig dat in de hostie 'tlichaem Godts is', dus dat Christus daarin lichamelijk aanwezig is. Daarom was zij van mening dat zij even goed als een priester de mis zou mogen bedienen. Zij schokte verder haar dorpsgenoten met uitlatingen over Maria en de heiligen. De heiligendagen vierde ze niet meer, ze hield zich niet meer aan de vasten en ze spotte met mensen die naar de kerk gingen. Zij werd veroordeeld tot het doorpriemen van haar tong en ballingschap.¹² Het Hof van Holland spande zich in om in heel Holland, dus ook in het Westland, de verspreiding van de nieuwe leer tegen te gaan. In 1525 werd een algemeen onderzoek ingesteld, waarbij ook 's-Gravenzande en Monster werden bezocht. In datzelfde jaar kreeg de abdij van Loosduinen bezoek, omdat de van ketterij verdachte Haagse rector Willem de Volder daar enige tijd gelogeed had. In 1530 werd aan de pastoor van Monster gevraagd een onderzoek in te stellen naar 'seeckere bouxkens' in het bezit van enige van zijn parochianen. Een jaar later werden de pastoors van 's-Gravenzande en Monster in Den Haag ontboden om de situatie te bespreken. Al met al kwamen in de jaren 1528 tot en met 1533 tien inwoners van het Westland om hun geloof in aanraking met justitie: drie uit Ter Heijde, twee uit Wateringen en vijf uit 's-Gravenzande. De hoogste straf was verbanning met verbeurdverklaring van alle bezit.¹³

Dopers

Eind 1534 kreeg het Westland te maken met een nieuwe ketterse stroming: de dopers. In hun geloof nam de volwassendoop een belangrijke plaats in. Tegenstanders noemden hen wederdopers of anabaptisten omdat zij voor de tweede keer in hun leven gedoopt werden. De dopers moesten niets hebben van de bestaande kerk. Zij verwachtten dat het Godsrijk spoedig op aarde zou komen en ze wilden er graag aan meewerken om die komst te bespoedigen. Hun optreden veroorzaakte grote spanning. In maart 1534 gingen vanuit Holland en andere gewesten duizenden mensen op weg naar de stad Münster. Daar hadden dopers de macht gegrepen met als doel het Godsrijk op aarde te realiseren. De Münstergangers werden tegengehouden, maar daarna bleef het nog lang onrustig. De autoriteiten hadden dus genoeg redenen om bezorgd te zijn en zo nodig hard op te treden.¹⁴ Het vroegste spoor van doperse activiteit in het Westland is het optreden van de doperse voorganger Jan de Cock in Ter Heijde, in de winter van 1534 op 1535. Hij doopte onder andere Jan Buys en zijn echtgenote. Deze Jan had al lange tijd 'die dwalinge van Luther ende zijn complicen' aangehangen en in zijn huis waren samenkomsten gehouden. Later voelde hij zich aangesproken door de doperse denkbeelden en had hij zich, samen met zijn vrouw en anderen, laten herdopen.

Hij werd opgepakt, maar wist te ontsnappen. In maart 1535 werd hij bij verstek veroordeeld tot verbanning en confiscatie van zijn goederen. Lenaert Willemsz. en zijn vrouw Beatrix Jansdr. uit Ter Heijde hadden zich ook laten herdopen. Nadat ze waren opgepakt weigerden zij hun opvattingen te herroepen. Ze werden veroordeeld tot de dood door verdrinking. In juni 1535 werd Pieter van den Binchorst uit 's-Gravenzande door het Hof van Holland gedagvaard. Eind december 1535 werd hij in Hazerswoude gearresteerd bij een bijeenkomst van dopers.¹⁵

Op oudejaarsdag 1535 maakte in Hazerswoude een zestigtal opgejaagde dopers een begin met de zuivering die aan het komende wereldeinde vooraf moest gaan. Enkele vrouwen en jonge kinderen werden gedood. Het Hof van Holland trad hard op en stond daarna op scherp om herhaling te voorkomen. Enkele deelnemers aan de bijeenkomst bij Hazerswoude konden vluchten en zwierven daarna rond. Adriaen Adriaensz. was een van hen. Midden februari klopte hij aan bij Jutte Euwoutsdr., die in een hoeve even buiten Poeldijk woonde. Hij vertelde haar dat hij een 'man Godts' was en dat hij nergens terecht kon. Twee dagen logeerde hij bij haar. Twee weken later kwam hij terug, samen met enkele vluchtelingen die ook aan de overval in Hazerswoude ontsnapt waren. Hij noemde zich toen koning van Israël en waarschuwde dat hij de wereld zou straffen. Toen dit in de omgeving bekend werd, kwam een groot aantal mensen naar het huis toe, deels uit angst voor het komende gericht en deels uit nieuwsgierigheid. Men sprak met elkaar over het laatste oordeel, belijdenis van zonden en levensverbetering. Adriaen had daarbij de rol van bijbeluitlegger. Zijn uitleg werd steeds concreter. Hij, de koning, zou uit de hemel een paard, een zwaard en een kroon ontvangen om de onrechtvaardige mensen te straffen. Zijn helper Claes Jansz. zou het zwaard mogen hanteren en iedereen doodslaan die niet door God uitverkoren was. De gelovigen in het huis van Jutte Euwoutsdr. behoorden uiteraard tot de uitverkorenen. Na enige tijd vertrokken sommige aanwezigen teleurgesteld, maar anderen bleven 'omme gesalveert te worden', dat wil zeggen om gered te worden uit het aanstaande gericht.¹⁶

Op 7 maart 1536 bereikte het gerucht 's-Gravenhage dat in het Westland een vergadering van 'quaetwillige annabaptisten' plaatsvond. Er werden direct twee ruiters gestuurd om de situatie te verkennen. Daarna kreeg een 'substituut' opdracht om met negen mannen een nader onderzoek in te stellen. Ondertussen nam het Hof verdere maatregelen: in 's-Gravenhage werden tweehonderd mannen gereed gehouden voor een overval en vanuit Delft werden nog eens zestig manschappen gezonden. Maar zoveel mannen waren niet nodig. In de morgen van 9 maart bestormde de substituut met zijn mannen, bijgestaan door vier dienaren van de baljuw, de boerderij van Jutte Euwoutsdr. Tijdens een kort gevecht werden drie dopers gedood en vier zwaar gewond. De gewonden werden met 33 andere gevangenen naar de Haagse Voorpoort gebracht. Later werden nog meer mensen gearresteerd. Het Hof gaf aan bewoners van de dorpen aan de kust de opdracht om

langs het strand de wacht te houden, zodat niet ongemerkt schepen met dopers aan land konden komen. De pastoors en dorpsbestuurders kregen opdracht om onregelmatigheden onmiddellijk te melden aan het Hof.¹⁷

In totaal werden in maart 1536 in Poeldijk en omgeving 28 vrouwen en 26 mannen gevangen genomen. Vier mannen overleden aan hun verwondingen, zeven mannen en vier vrouwen werden ter dood veroordeeld en geëxecuteerd. De overige gevangenen werden, deels na boetedoening, weer vrijgelaten. Van de arrestanten kwamen er twaalf van buiten het Westland, twintig uit Poeldijk, tien uit Ter Heijde en de rest uit Naaldwijk, 's-Gravenzande of Monster.¹⁸ In de maanden daarna werd nog een zevental inwoners van Ter Heijde, Naaldwijk en 's-Gravenzande opgepakt, 'ter cause van haerdoperie'. Met dit harde optreden van het Hof werd voorlopig een eind gemaakt aan doperse activiteit in het Westland. Pas dertig jaar later horen we weer iets over dopers in deze regio.

Tussentijd

Na 1536 was het in het Westland drie decennia betrekkelijk rustig op religieus gebied. We vonden in de archieven slechts enkele sporen van invloed van de Reformatie. In 1539 werden bij de kapelaan van Monster, Claes Claesz., verboden boeken aangetroffen. Hij werd tijdelijk geschorst. Daarna kon de (nieuwe) pastoor van hem getuigen dat hij zich sinds de straf 'eerlijk' had gedragen en dat hij 'nu es van goeder conversatie'. Uit de formulering blijkt dat de kapelaan de denkbeelden die hij in de verboden boeken vond niet alleen voor zichzelf had gehouden.¹⁹

In 1552 werden de boeken van Arent Dircxz. Vos, pastoor van De Lier, gecontroleerd door de inquisiteur Sonnius. Deze inspectie en de kritiek van pastoor Vos op de wijze waarop het zilveren beeld van St. Joris werd vereerd leverden hem een terechtwijzing op. Zijn vriend Herman Pietersz., kapelaan in 's-Gravenhage, moest vluchten voor de inquisitie en werd predikant in Wezel. Bij bezoeken aan zijn vriend in Duitsland kwam Arent Vos in aanraking met de 'nieuwe ceremonieën'. Die kon hij wel waarderen, maar hij wilde niet breken met de gevestigde kerk en bleef pastoor in De Lier. Hij ging zelfs in op een verzoek van het Hof van Holland om te proberen gevangen 'anabaptisten ende sacramentaryssen' te bekeren. In 1566 bleek dat hij bezwaren had tegen diverse kerkelijke tradities. Desondanks bleef hij pastoor.²⁰ In de jaren '60 was Hartman Ariaensz. van Capenborgh kapelaan in Honselersdijk. In oktober 1572 werd hij lidmaat van de jonge gereformeerde gemeente in Naaldwijk. Bij die gelegenheid werd in het notulenboek van de kerkenraad genoteerd dat hij vanaf 1559 met grote gemoedsbezwaren en gewetensproblemen zijn werk als priester had gedaan. Na zijn overgang naar de gereformeerde kerk kon hij eindelijk de vrouw trouwen met wie hij samenleefde.²¹ Tussen 1563 en 1565 stelde de inquisiteur Lindanus in deze omgeving een uitgebreid onderzoek in naar sporen van ketterij. Hij vond in het Westland maar heel

weinig: de chirurgijn van Monster, mr. Pieter, werd verdacht van ketterse denkbeelden en het vermoeden bestond dat in Ter Heijde dopers woonden.²² Maar toen in de laatste maanden van 1566 de vrijheid groter werd, waren er opeens op diverse plaatsen bijeenkomsten van dopers of gereformeerden. Er moeten daarvoor dus mensen geweest zijn die innerlijk afstand hadden genomen van de kerk en heimelijk de nieuwe leer aanhingen. In 1566 woonden in Maassluis veel 'mennonisten' (vreedzame dopers). Ze kwamen bijeen ten huize van een zekere Jan, een viskoopman. In Maasland ging Jan Thielsz. voor in samenkomsten die 's avonds of 's nachts werden gehouden in het huis van de chirurgijn mr. Willem Jacobsz.²³

Beeldenstorm en vervolg

In de loop van 1566 was de religieuze en politieke ontwikkeling in de zuidelijke Nederlanden in een stroomversnelling geraakt, die uitmondde in de beeldenstorm. Die begon op 10 augustus in Vlaanderen en bereikte op zaterdag 24 augustus Delft. Die dag en de volgende morgen werden in twee Delftse kerken beelden vernield. Vervolgens trok een groep beeldenstormers naar 's-Gravenhage, waar onder meer de Grote Kerk van beelden werd gezuiverd. In de dorpen rondom Delft schrok men van het gebeurde. In Berkel, Pijnacker en Schipluiden werden beelden en andere kostbaarheden zorgvuldig opgeborgen om te voorkomen dat ze vernield zouden worden.²⁴ In de parochiekerk van De Lier werd op zondagmorgen 25 augustus de mis opgedragen volgens het gebruikelijke ritueel. Totdat pastoor Arent Vos het offertorium bereikte, het gedeelte van de mis waarin brood en wijn aan God worden geofferd. Toen verliet hij het altaar en beklom de preekstoel. Vervolgens maakte hij bekend dat hij voortaan 'tofficie van de misse' achterwege zou laten en aan de gemeente slechts het Woord Gods zou verkondigen. Na de preek vroeg heer Arent aan de kerkmeesters om de hostiekelk goed op te bergen, zodat die niet geschonden zou worden door vreemde handen.²⁵

Intussen werd zowel binnen als buiten de kerk druk overlegd. Men was bang dat de Delftse beeldenstormers ook naar De Lier zouden komen. Pastoor Vos was van mening dat men het met zilver beslagen ruitbeeld van St. Joris, dat in een zijkapel van de kerk stond, van zijn kostbare harnas moest ontdoen. Na een woordenwisseling liep hij naar de St. Joriskapel, waar hij met hamer en beitel het St. Jorisbeeld te lijf ging. Voor het hek van de kapel verdrongen zich nieuwsgierige parochianen. Niemand deed iets om de pastoor tegen te houden. Na de ontmanteling van het beeld werd het zilver op verzoek van de kerkmeesters door heer Arent zelf ergens opgeborgen. Wat er met het houten beeld gebeurde, is niet helemaal duidelijk. Men vertelde later dat het als vogelverschrikker had gediend en dat het door de pastoor was opgestookt onder zijn brouwketel.²⁶ De directe invloed van de beeldenstorm bleef in het Westland beperkt tot De Lier. In de andere dorpen werden geen beelden vernield. Na die bijzondere zondag veranderde er veel in de kerk van De Lier. Lange preken

vormden voortaan het belangrijkste element van de kerkdiensten. Na enige tijd gingen een gezongen Onzevader en psalmzingen voor en na de preek tot de liturgie behoren. Bij het dopen liet de pastoor nu 'exorcismes ofte andere ceremoniën' achterwege. Deze veranderingen weerspiegelen protestantse opvattingen, maar dit betekent niet dat pastoor Arent Vos protestant werd. Hij droeg niet langer de mis op, maar vierde ook geen avondmaal. Hij wilde priester blijven en droeg nog het koorkleed. De gereformeerde kerkenraden bestempelde hij als 'nieuwe monnickerye'. In de maanden daarna werd Arent Vos echter gedwongen om duidelijker positie te kiezen. Hij negeerde bevelen van het Hof van Holland in december 1566 en januari 1567 om de 'ceremoniën van de oude Catholijcke religie' weer in ere te herstellen. Daarop werd hij geschorst en in februari 1567 werd de streng-katholieke Huybrecht Adriaensz. geïnstitueerd als pastoor van De Lier. In de maanden daarna bezocht Arent Vos het 'geuzenhuis' bij Delft om de gereformeerde prediking te horen en ging hij op bezoek bij zijn vriend in Wezel. In de nacht van 17 juli 1567 werd hij gearresteerd en op 30 mei 1570 vond hij in 's-Gravenhage de dood op de brandstapel.²⁷

De eerste gereformeerden

De gebeurtenissen in De Lier laten zien dat na de beeldenstorm een tijd lang meer vrijheid bestond op godsdienstig gebied. Die grotere vrijheid werd ook elders in het Westland benut.

Een hagepreek bij de Hoornbrug bij Rijswijk, augustus 1566. Schoolplaat door J.H. Isings uit 1946.

Korte tijd na de beeldenstorm werd op het kerkhof van Poeldijk de eerste hagepreek in dit gebied gehouden. De voorganger was Wouter Simonsz., voormalig pastoor in Poortugaal op het eiland Putten. Door de bemoeienis van inquisiteur Lindanus was hij gedwongen geweest om zijn ambt op te geven. Daarna was hij in Leiden gaan wonen, waar hij werkte als droogscheerder. Een aantal inwoners van Naaldwijk en Honselersdijk had hem uitgenodigd om te komen preken.²⁸

In de maanden daarna werden door een kleine, ondernemende groep mannen op wisselende plaatsen bijeenkomsten georganiseerd, waarin Wouter Simonsz. preekte. Tot deze groep behoorden de broers Cors en Pieter Steffensz., welgestelde boeren in Naaldwijk en Honselersdijk, Mathijs Jacobsz., timmerman in Naaldwijk, de timmerlieden Huybrecht Huybrechtsz. en Hendrik Dircksz. uit Monster en schoenmaker Claes Cornelisz. uit 's-Gravenzande.²⁹ Het optreden van deze mannen was zelfbewust en beslist. Enkele voorbeelden kunnen dit illustreren. Eind oktober zou op een weiland in Zandambacht, eigendom van Cors Steffensz., een hagepreek worden gehouden. Maar nog voor de preek begon, kwam de baljuw van 's-Gravenzande de bijeenkomst persoonlijk verbieden. De reactie van Cors Steffensz. op dit verbod was: u hoeft geen moeite te doen; we zullen de preek wel op mijn werf houden, die is buiten de jurisdictie van 's-Gravenzande. Cors Steffensz. stond ook de baljuw van Naaldwijk te woord, toen die op een ander moment het preken op zijn erf kwam verbieden. Hij nodigde de baljuw uit om ook eens een preek bij te wonen. Toen in Monster een bijeenkomst verhinderd dreigde te worden, merkte Hendrik Dirckz. op: 'wij en staen onder geen Overheyt anders dan onder God!'³⁰

De Galgewoning in Naaldwijk waar Cors Steffensz. woonde. Fragment uit het kaartboek van het Delftse Oude en Nieuwe Gasthuis door Jan Jansz. Potter, 1589-1590, Archief Delft, inv. nr. 774, f. 41v.

Deze groep zelfbewuste en ondernemende mannen vormde al snel de kern van een kleine gereformeerde gemeente. Wouter Simonsz. was de vaste voorganger. Hij doopte enkele kinderen en verbond een voormalige monnik in de echt. De

schaarse gegevens wijzen op het bestaan van een kerkenraad: Mathijs Jacobsz. was waarschijnlijk ouderling en de gebroeders Steffenz. traden op als diaken. In de samenkomsten werd gecollecteerd. Een klein deel van de opbrengst was bestemd voor de predikant, het grootste deel voor de armen. Bij het uitdelen van de gaven werd geen onderscheid gemaakt tussen aanhangers van de 'nieuwe religie' en anderen. De jonge gemeente bestond voornamelijk uit ambachtslieden. Van de 25 mannen die later veroordeeld werden of vluchtten, oefenden zeventien een ambacht uit. Er waren slechts twee (welgestelde) boeren lid van de gemeente. Het calvinisme had dus vooral aanhang in beroepsgroepen waarvan een relatief hoog percentage kon lezen en schrijven. Dat de diakenen ook niet-gereformeerden konden ondersteunen betekent dat de gemeente relatief weinig echte armen telde. Iets meer dan de helft van de bij naam bekende gemeenteleden woonde in Naaldwijk of Honselersdijk, de anderen woonden in de omringende dorpen.³¹ Langzamerhand verslechterde de situatie voor de gereformeerden. Het is niet bekend hoe lang ze nog ongehinderd samenkomsten konden houden. Er is een mededeling dat in augustus 1567 in het huis van Cors Steffenz. een kind is gedoopt 'buyten tijde van predicatie'. Waarschijnlijk was openlijke prediking toen niet meer mogelijk. De toenemende druk blijkt ook uit een verhoor door de Naaldwijkse schepenenbank in juli van dat jaar. In februari 1568 stelde het Hof van Holland een uitgebreid onderzoek in naar de gebeurtenissen in het Westland. Op 4 april 1568 werd de eerste gereformeerde uit dit gebied gearresteerd. Cors Steffenz. werd opgepakt en in de Voorpoort in 's-Gravenhage gevangen gezet. Deze aanpak had de steun van de gravin van Aremborg, die in deze tijd haar slot Honselaarsdijk bezocht. Zij vaardigde tijdens haar verblijf het bevel uit dat de inwoners van haar heerlijkheden zich weer moesten 'reguleren naeden ouden catholicqse religie'.³²

Margaretha van der Mark, gravin van Aremborg. Krijttekening door François Clouet, circa 1570. Collectie British Museum.

In totaal werden zeven gereformeerden vroeger of later gevangen genomen. Onder hen was de predikant Wouter Simonsz., die vanaf januari 1569 in 's-Gravenhage gevangen zat. Drie gevangenen wisten met hulp van buitenaf in de nacht van 15 op 16 maart 1569 hun kerker in het slot

Honselaarsdijk te ontvluchten. Vier mannen: Cors Steffensz., Huybrecht Huybrechtsz., Claes Cornelisz. en Wouter Simonsz. werden (in deze volgorde, op verschillende tijdstippen) geëxecuteerd. Van twintig mannen is bekend dat zij gevlucht zijn. Eén gemeentelid, Jan Holysloot, vestigde zich met zijn vrouw in Heenvliet, in de hoop dat de inquisitie hen daar niet zou opmerken. De meeste vluchtelingen gingen waarschijnlijk naar Emden. Vier gemeenteleden stonden daar met hun gezin ingeschreven bij de vreemdelingendiaconie. Van een vijfde gemeentelid, Mahtijs Jacobsz., is ook bekend dat hij naar Emden trok. De gedwongen ballingschap betekende voorlopig het einde van deze gemeente.³³

Executie op 30 mei 1570 in Den Haag van onder anderen Arent Vos en Wouter Simonsz. Arent Vos was pastoor in De Lier en ging in 1566 over tot het protestantisme. Wouter Simonsz., voormalig priester, hield in 1566 de eerste hagepreek in het Westland. Op de achtergrond links het Binnenhof en rechts de Gevangenpoort. Uit: A.C. van Haemstede, Geschiedenis der martelaren.

In de maanden van 'ruimte en vrijheid' kregen niet alleen de gereformeerden de wind in de zeilen, maar ook doperse groepen. De groep die in Maasland en Maasland samenkwam groeide, maar werd later gedecimeerd door een pestepidemie. De overlevenden gedroegen zich daarna volgens getuigen weer als 'catholicke personen', die hun kinderen lieten dopen, regelmatig biechtten en naar de kerk gingen.³⁴

Tussen geuzen en Spanjaarden

De inname van Den Briel door de watergeuzen op 1 april 1572 was een keerpunt. Vanaf die dag heeft 'Godt almachtich wonderlickerwijs zijne arme christenen... beginnen te verlossen van de tijrannelicke inquisitie van Spaingen ende des Antechrists rijk'.³⁵ Zo begint het eerste notulenboek van de kerkenraad van Naaldwijk. Het geeft de visie weer van de ballingen die nu naar huis konden terugkeren en een gereformeerde kerk konden gaan opbouwen. Maar dat ging niet zonder slag of stoot. Er stonden moeilijke jaren voor de deur, waarin het Westland zwaar te lijden had onder het geweld van geuzen en Spanjaarden.

Omslag van het eerste notulenboek van de kerkenraad van Naaldwijk 1572-1709. Collectie Historisch Archief Westland.

De kustgewesten hadden al enkele jaren te kampen met landgangen door watergeuzen. Om het Westland te beschermen tegen zulke invallen waren in april 1571 in 's-Gravenzande, Naaldwijk en Maasland garnizoenen gelegd. Die waren echter in de herfst weer teruggetrokken, zodat er begin april 1572 in dit gebied geen troepen gelegerd waren. Het Westland lag open voor de geuzen. Die deden

wat ze gewoon waren te doen bij een landgang: kerken, geestelijken en welgestelde boeren en burgers moesten het ontgelden. In de kerken van onder andere Maasland, De Lier, Naaldwijk en 's Gravenzande werd veel vernield. Een aantal rijke boeren werd gebrandschat. De pastoor en de kapelaan van Monster werden van hun bed gelicht en naar Den Briel gebracht. Daar werden ze samen met andere

geestelijken uit de wijde omgeving opgehangen. Later werden ze door rooms-katholieken vereerd als de Gorcumse martelaren. Op het bericht van de gevangenneming van de pastoor en kapelaan van Monster vluchtten de leden van het Naaldwijkse kapittel naar Delft. Hun huizen werden geplunderd. Een paar maanden konden de geuzen zo het platteland onveilig maken, maar de situatie was onzeker doordat er Spaanse troepen in de buurt waren. Eind juli veranderde de situatie: de Spanjaarden trokken weg en Delft opende de poorten voor de geuzen. Enkele weken later kwam er onder andere in Naaldwijk en 's-Gravenzande een geregelde bezetting door geuzentropen.³⁶

Ophanging op 9 juli 1572 van negentien katholieke geestelijken in Den Briel, onder wie de Monsterse kapelaan Jacobus Lacops en pastoor Adrianus van Hilvarenbeek. Schilderij door Cesare Fracassini (1838-1868). Collectie Vaticaanse Museum.

Het overwicht van de geuzen schiep mogelijkheden voor de inmiddels uit ballingschap teruggekeerde calvinisten. Op 9 augustus 1572 verzochten zij openstelling van de kerk van Naaldwijk voor de gereformeerde eredienst. Hun woordvoerder Mathijs Jacobsz. bracht naar voren dat sinds 19 juli de kerk toch niet meer door de 'mispaepe[n]' gebruikt werd. Willem van Hooff, de rentmeester van de graaf van Aremberg die oude rechten had op de kerk, reageerde afwijzend op het verzoek. De gereformeerden trokken zich hier niets van aan en namen het kerkgebouw toch in gebruik. Korte tijd later werd de kerk 'gesuijvert gans ende all van alle affgoderie'.³⁷

Glas-in-loodraam in de Oude Kerk van Naaldwijk, geplaatst in 1922 ter herinnering aan de eerste hervormde predicatie op 9 augustus 1572. Foto: Arnold Knoppert.

Opbouw van een gereformeerde gemeente

Twee mannen namen in deze tijd het voortouw bij het organiseren van de gereformeerde gemeente: Mathijs Jacobsz. en Pieter Mathijsz., beiden timmerman van beroep en woonachtig in Naaldwijk. Zij waren in 1566 en 1567 al actief geweest in de jonge gereformeerde gemeente en de jaren daarna hadden ze in ballingschap doorgebracht. Op 19 september 1572 kregen zij van Petrus Datheen, die door Willem van Oranje was belast

met godsdienstkaken, toestemming om een predikant te beroepen. Een maand later vroegen de beide voormannen aan Willem van Hooff om de inkomsten van het kapittel van Naaldwijk te bestemmen voor het onderhoud van een gereformeerde predikant. Bovendien wensten ze het huis van de deken van het kapittel in gebruik te nemen als pastorie en vroegen ze de rentmeester om in Naaldwijk een 'godsaligen schoelmeester' aan te stellen 'omme die jonchheyt aldaer in alle Godsalicheyt op te trecken'. Toen de rentmeester ontwijkend reageerde, namen de gereformeerden het huis van de deken zonder toestemming in gebruik.

*Portret van rentmeester
Willem van Hooff. Maker
en verblijfplaats onbekend.
Foto: Collectie Historisch
Archief Westland.*

De predikant Thomas Gerardus Morus nam er zijn intrek. De weigering van de rentmeester om de inkomsten van het kapittel af te staan was moeilijker te negeren. Pas na maandenlang getouwtrek kregen de gereformeerden daarover de beschikking.³⁸

Ondanks de financiële problemen werd de organisatie van de gemeente doorgezet. Op 25 november 1572 werden twee ouderlingen gekozen: Mathijs Jacobsz. en Pieter Mathijsz. Tegelijkertijd koos men vier diakenen. Op 24 mei 1573 werd in de kerk van Naaldwijk voor de eerste keer het avondmaal gevierd. Daaraan namen 37 personen deel 'nae voirgaende belijdenisse haers geloeffs ende beproevinge hairs selffs'. Van alle deelnemers werd de naam en de woonplaats genoteerd. Daardoor weten we dat 28 van de 37 deelnemers aan het avondmaal in Naaldwijk of Honselersdijk woonden. De overige negen avondmaalgangers woonden in Monster, 's-Gravenzande of Poeldijk. Onder hen was Cornelis Pietersz., predikant te 's-Gravenzande. Hieruit kunnen we afleiden dat de gemeente in 's-Gravenzande nog te jong was om zelf het avondmaal te vieren. In Monster en Poeldijk was waarschijnlijk nog geen begin van een gereformeerde gemeente. Uit de namenlijst blijkt dat 24 mannen en dertien vrouwen aanzaten aan dit eerste avondmaal. We tellen acht echtparen; van zeven mannen deed de vrouw later belijdenis van het geloof. Bij de tweede avondmaalsviering, op 20 september 1573, kwam er meer evenwicht tussen het aantal mannen en vrouwen: toen namen vijf mannen en veertien vrouwen voor het eerst deel aan het avondmaal.³⁹ De gemeente groeide dus wel, maar was nog klein. Daarbij moeten we bedenken dat het aantal kerkgangers groter was dan het aantal deelnemers aan het avondmaal. Van rooms-katholiek naar gereformeerd was een grote stap, die velen niet zomaar konden of wilden maken. De

stap naar belijdenis doen, deelname aan het avondmaal en zich onder de kerkelijke tucht stellen was nog veel groter. De gereformeerde kerk kende nog heel lang kerkgangers die werden aangeduid als 'liefhebbers'. Zij bezochten wel kerkdiensten, maar kozen om diverse redenen niet voor het volle lidmaatschap.⁴⁰

De kern van de gereformeerde gemeente bestond uit vroegere ballingen. Van de beide ouderlingen en een van de diakenen weten we dat ze in vorige jaren uitgeweken waren. Van de 24 mannen die deelnamen aan het eerste avondmaal hadden zeker tien eerder moeten vluchten. Maar de jonge gemeente telde ook mensen die zich tot dan afzijdig hadden gehouden. Kanunnik Adam van Malsen nam op 15 oktober in het openbaar 'den waeren goedsdienst' aan en trad in het huwelijk. Ruim een maand later werd hij tot diaken gekozen. Een van de deelnemers aan het eerste avondmaal was Herman Ariaensz. van Capenborch, die tot oktober 1572 kapelaan van Honselersdijk was geweest. In 1574 maakte hij deel uit van de kerkenraad van Naaldwijk. De gemeente had een wervend karakter. Dat blijkt onder andere uit het verzoek dat de predikant en beide ouderlingen op 31 januari 1573 aan Willem van Hooff richtten. De rentmeester van de gravin van Aremberg en kastelein van het slot Honselaarsdijk was een machtig man in Naaldwijk en omgeving. De gereformeerde delegatie vroeg hem om voortaan hun kerkdiensten bij te wonen. Dat hij daaruit wegbleef, had namelijk als gevolg dat 'de principaele rijckdommen, wethouders ende gemeente van Naeldwijck' ook niet naar de kerk kwamen, waardoor de predikant 'zulcke vruchten ende opbouwinge des woerdes Goeds' niet bereikte als hij gehoopt had. De sociale bovenlaag van het dorp kwam dus niet naar de gereformeerde kerkdiensten, wat de status en daardoor de groei van de gemeente nadelig beïnvloedde. Evenals in 1566 bestond de gemeente in deze tijd voornamelijk uit ambachtslieden. Dat gaf de nodige spanning toen de gereformeerden meer invloed kregen. Een voorbeeld daarvan is de weigering van de welgeboren mannen van Naaldwijk om zitting te houden met Mathijs Jacobsz. nadat deze in april 1573 door Willem van Oranje was benoemd tot baljuw en schout van het dorp.⁴¹

Opnieuw tussen geuzen en Spanjaarden

De gereformeerden maakten dankbaar gebruik van de mogelijkheden die het geuzenbewind bood, maar anderen kwamen daardoor in moeilijkheden. Begin januari werd de prior van Wateringen in 's-Gravenhage gevangengenomen. De deken van Naaldwijk kon ternauwernood ontsnappen. Enige tijd later moesten de bewoners van het Regulierenconvent te 's-Gravenzande vluchten en werd hun gebouw verwoest. De abdij van Loosduinen, door de nonnen verlaten, werd gaandeweg afgebroken. Willem van Hooff, de kastelein van Honselaarsdijk, werd door de gereformeerden beschuldigd van vroegere vervolging en tegenwerking. Omdat hij bovendien weigerde om het nieuwe bewind tegemoet te komen, werd hij in mei 1573 vervangen door de militair bevelhebber van

's-Gravenhage, Lodewijk van den Binkhorst. De schout en baljuw van Naaldwijk, Jan Anthonisz. Brasser, werd in april 1573 vervangen door Mathijs Jacobsz. De voormalige kapelaan van Honselersdijk, Herman van Capenborch, zag zijn overgang naar de gereformeerde kerk beloofd met nieuwe functies: hij werd benoemd tot secretaris en notaris in Honselersdijk en later tot secretaris van Naaldwijk.⁴²

Abdij van Loosduinen in 1572. Kaartfragment uit het kaartboek van de landen toebehoord hebbende aan het klooster van Loosduinen, vervaardigd door Jan Potter, Floris Jacobsz. en Jacob Coenraets. Nationaal Archief, Collectie Hingman, toegang 4.VTH, inv. nr. T.

In november 1573 kantelde de militaire situatie. Het Westland werd door Spaanse troepen bezet. De operatie was bedoeld om het beleg van Leiden te dekken. De geuzen antwoordden met verdedigingsmaatregelen, zoals inundatie van een deel van Delfland. Veel bewoners van het platteland vluchtten weg. Voor de gereformeerden was de situatie extra hachelijk. Voor hen lag een vlucht naar het relatief veilige Delft voor de hand. Begin januari 1574 besloot de gereformeerde kerkenraad van Delft om de Westlandse predikanten die naar de stad gevlucht waren

materieel te ondersteunen. In het notulenboek van de kerkenraad van Naaldwijk is tussen november 1573 en mei 1574 niets genoteerd. Het avondmaal moest worden uitgesteld.⁴³

Begin maart 1574 vertrokken de Spaanse troepen uit het Westland. Ze waren nodig bij Leiden. Nu konden de gereformeerden van Naaldwijk weer naar huis. Op 10 april 1574 legden dertien mannen en vrouwen belijdenis van hun geloof af. Maar eind mei verschenen de Spaanse troepen weer. Zij bezetten opnieuw het hele Westland. Veel inwoners van het Westland vluchtten opnieuw naar de stad. Onder hen de predikant van Naaldwijk, Franciscus Francken. Op 4 juli 1574 vergaderde de kerkenraad van Naaldwijk in Delft. Het belangrijkste agendapunt was de verzorging van armen en zieken. De uitkomst van het overleg was dat ouderling en baljuw Mathijs Jacobsz. daarvoor voorlopig zou zorgdragen uit de algemene middelen. In betere tijden zou de gereformeerde gemeente die last weer op zich nemen.⁴⁴ In de weken en maanden daarna werd schrijnend duidelijk dat de belangen van het moeilijk te verdedigen platteland ondergeschikt waren aan het belang van de steden. Begin juni werd Vlaardingen door geuzentropen in brand gestoken. Eind juli werd besloten om ten bate van het belegerde Leiden de hoogheemraadschappen Rijnland, Delfland en Schieland te inunderen. Daardoor kwam het oostelijke deel van het Westland onder water te staan. Nadat de geuzen Leiden waren binnengetrokken, had het Westland nog te maken met plunderende Spaanse soldaten. Pas in november 1574 trokken ze weg en niet eerder dan in april 1575 kon men beginnen met het herstel van de totaal verstoorde waterhuishouding.⁴⁵

De opbouw van een gereformeerde kerk

Na het vertrek van de Spaanse troepen kon de opbouw van de gereformeerde gemeente in Naaldwijk weer worden opgepakt. Begin februari 1575 werd de 'ordinaire predicatie des woort Gods' hervat. Op 15 februari werd een bid-dag gehouden om van God een 'godsaligne vrede' te vragen. De desorganisatie van de gemeente maakte het nodig dat de kerkenraad vroeger genomen besluiten over het kerkelijk leven opnieuw bekrachtigde. Voorlopig beperkte men zich tot procedures rond doop en huwelijk. Andere kerkorde-lijke zaken moesten maar wachten totdat er langer regelmatig gepreekt was.⁴⁶ Bij de (her)opbouw van de gemeente misten de Naaldwijkse gereformeerden de leiding van vroegere voormannen. De predikant Franciscus Francken en de ouderlingen Pieter Mathijsz. en Adam van Malsen leefden niet meer. Het overlijden van ouderling en baljuw Mathijs Jacobsz. op 23 februari 1575 was een gevoelig verlies. Er moest een nieuwe kerkenraad worden gekozen. De nieuwe raad, bestaande uit drie ouderlingen en vier diakenen, werd op 13 maart 1575 bevestigd. De leden hadden allen aan het eerste avondmaal in 1573 deelgenomen. De drie nog levende leden van de eerste kerkenraad waren opnieuw gekozen. Tot aan hun dood (in

1607 leefden ze alle drie nog) zouden ze een positie houden in de gemeente.⁴⁷ In de eerste moeilijke jaren van de opbouw van de gereformeerde kerk nam de gereformeerde gemeente van Naaldwijk in het Westland een unieke positie in. Door de voorgeschiedenis van 1566 en het energieke optreden van enkele leiders had de gemeente een voorsprong, die in 1573 en 1575 duidelijk zichtbaar werd. Ook in andere dorpen werd een gereformeerde gemeente gevormd. Helaas hebben we daarover maar weinig informatie. In 1573 had 's-Gravenzande een eigen predikant, maar het aantal gemeenteleden was toen nog zo klein, dat zij het avondmaal vierden met de gemeente van Naaldwijk. Deze predikant, Cornelis Pietersz., overleed in 1574. Ook Monster en Schipluiden hadden al voor 1574 een predikant, maar beide mannen vertrokken in dat roerige jaar naar een andere plaats. De algehele toestand was na 1574 zo slecht, dat het nog ruim een jaar duurde voordat er weer predikanten naar dorpen in het Westland kwamen. In 1576 kregen Maasland, Wateringen en Loosduinen een eigen predikant, in 1577 's-Gravenzande, Monster en De Lier. Naaldwijk, dat vanaf 1572 vrijwel doorlopend een eigen predikant had, was dus ook in dit opzicht bevoorrecht.⁴⁸ De dorpspredikanten hadden in de begintijd van de gereformeerde kerk een heel diverse achtergrond. Albertus van Schoonhoven, van 1576 tot 1596 predikant in Wateringen, was in Valkenburg altaris (kapelaan) geweest. Jacob Cornelis Meursius, een voormalige kloosterling, was van 1576 tot 1616 predikant in Loosduinen. Petrus Louwijck, een gevluchte Vlaamse predikant die van 1583 tot zijn dood in 1624 predikant was in Naaldwijk, kende nauwelijks Latijn. Adam Billichius, een Duitser van geboorte, was van 1578 tot 1593 predikant in 's-Gravenzande. Hij kreeg moeilijkheden, omdat hij boeken schreef 'wt een fluctueerende ende nae die Roomsche religie hangende gemoet'. Uiteindelijk werd hij om een zedenschandaal uit zijn ambt gezet. Er zijn ook andere voorbeelden te noemen. Henricus Geestermanus, in 1580 en 1581 predikant in Naaldwijk, had in Leiden theologie gestudeerd. De jonge predikant Evert Hermansz. bijvoorbeeld werd in 1582 uit Maasland naar Amsterdam beroepen om te preken in de Gasthuiskerk. Men verwachtte dat hij zoveel volk zou trekken dat de opbrengst van de collecten zou stijgen. Het valt op dat goede predikanten vaak maar kort in een dorp bleven. Zij kregen al snel een beroep uit een stad. Bij alle verschillen hadden de dorpspredikanten met elkaar gemeen dat ze zich qua kennis en invloed niet konden meten met de stadspredikanten.⁴⁹

Het tekort aan goede predikanten was een ernstige handicap bij de opbouw van de gereformeerde kerk op het platteland. Daarnaast waren er nog heel wat meer moeilijkheden te overwinnen. Het gebrek aan kennis van de kerkgangers werd bestreden met onderwijs en preken over de catechismus. In 1584 besloot de kerkenraad van Naaldwijk nog tot enkele aanvullende maatregelen. De predikant zou naast de twee zondagse preken ook op woensdag een preek gaan houden. In de

kerkdiensten zou voortaan de bijbel in gedeelten van voor naar achter geheel worden voorgelezen. De gemeente ging alle psalmen oefenen, elke kerkdienst een paar. Maar ondanks alle inspanningen bleven oude denkbeelden en gebruiken nog lang voortleven in de dorpen. Met behulp van prediking en kerkelijke tucht probeerde de kerk iets te doen aan de 'ghebreecken, feylen ende groove sonden' zoals openbare dronkenschap, vechten en dansen. Het bleek een moeilijk te winnen strijd.⁵⁰ De gemeenten groeiden langzaam. De gereformeerde gemeente van Naaldwijk telde in 1573 slechts 28 lidmaten. In 1619 waren het er 95. In 1572 werden twee ouderlingen gekozen, in 1575 drie en in 1579 besloot men voortaan vier ouderlingen te kiezen.⁵¹ Zulke getallen duiden wel op groei, maar niet op een triomfale ontwikkeling en dan vormde Naaldwijk nog een gunstige uitzondering. In de omringende dorpen verliep de opbouw van het kerkelijk leven nog langzamer en moeizamer. Ook rond 1580 werd de Reformatie nog gedragen door een betrekkelijk kleine groep mensen. Deze kleine groep was nu echter wel de nieuwe officiële kerk geworden.

Protestantse kerkdienst op het platteland. Olieverf op paneel door Joachim van den Heuvel, circa 1640. Collectie Museum Catharijneconvent, Utrecht.

Gebruikte afkortingen

Acta Naaldwijk = Acta Kerkenraad, in Kerkelijk Archief, Naaldwijk, inventaris nr. 8

Audience = Archief Audience, in Algemeen Rijksarchief, Brussel

BBH = Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem

GrafRek = Archief Grafelijkheidsrekenkamer, in Nationaal Archief, Den Haag

Staten = Archief Staten van Holland voor 1572, in Nationaal Archief, Den Haag

Hof = Archief Hof van Holland, in Nationaal Archief, Den Haag

RvB = Archief Raad van Beroerten, in Algemeen Rijksarchief, Brussel

Noten

1 Dit artikel is voornamelijk gebaseerd op archiefonderzoek dat ik lang geleden heb gedaan in het kader van mijn studie geschiedenis aan de Leidse universiteit. Daarbij werd ik begeleid door prof. dr. J.J. Woltjer. Dit onderzoek resulteerde in mijn doctoraalscriptie *De Hervorming in het Westland* (1977). Deze scriptie is niet gepubliceerd, maar het typoscript is wel door diverse auteurs benut. H.J. Selderhuis (red.), *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis* (Kampen 2006) geeft een goed algemeen overzicht met relevante literatuur. C. Rooze-Stouthamer, *Hervorming in Zeeland (ca. 1520-1572)* (Goes 1996) is een gedegen studie waarin veel parallellen met de geschiedenis van de Reformatie in het Westland te vinden zijn. Het boek van J.G. de Ridder, *De kerkhistorie van het Westland. 400 jaren protestantisme in het Westland 1566-1966* (Zaltbommel 1966) is voor de zestiende eeuw onbetrouwbaar.

2 In R.J. Fruin (uitg.), *Informacie up den Staet, Facultheyt ende Gelegentheyit van de Steden ende Dorpen van Hollant ende Vrieslant om daerna te reguleren de nyeuwe Schildtaele, gedaen in den jaere 1514* (Leiden 1866) vond ik de volgende aantallen haardsteden: Monster met Ter Heijde 250, 's-Gravenzande met Zandambacht 157, Naaldwijk 200, Wateringen 74, De Lier 54, Maasland 250. Samen 985. Enkele kleine ambachten ontbreken in deze opsomming. Ik schat het totaal aantal haardsteden op maximaal 1200. In de literatuur wordt aangehouden dat deze aantallen ongeveer met 5 vermenigvuldigd moeten worden om het aantal inwoners te berekenen. Zo kom ik op een aantal van circa 6000 inwoners.

In 1562 telde ik in de eerder genoemde dorpen en ambachten de volgende aantallen huizen: Monster met Ter Heijde 118, 's-Gravenzande met Zandambacht 134, Naaldwijk 137, Wateringen 82, De Lier 83, Maasland 374, samen 928 (*Staten*, Cohieren van de 10e penning, nrs. 1265, 1334, 1343, 1355, 1358, 1460, 1461, 1473, 1494).

Een boeiende, hoewel ook wat omstreden studie over de economische ontwikkeling van het Hollandse platteland in de zestiende (en zeventiende) eeuw: J. de Vries, *The Dutch Rural Economy in the Golden Age, 1500-1700* (New Haven 1974).

- 3 's-Gravenzande: J.F. Vregt, 'Oorkonden'. In: *BBH* 12 (1884) 153-157 en F.W.J. Koorn, *Begijnhoven in Holland en Zeeland gedurende de middeleeuwen* (Assen 1981) 165; Wateringen: J.H. Hofman, 'Keuze van een prior in het klooster te Wateringen'. In: *BBH* 17 (1891) 29-30; Maasland: J.C. Visser, 'De commanderie van de Duitsche Orde Balije van Utrecht te Maasland'. In: *Historisch Tijdschrift Holland* 7 (1975) 443-463; Loosduinen: A. van Lommel, 'Keuze eener abdis te Loosduinen bij 's-Gravenhage'. In: *BBH* 19 (1894) 28-44; W.E. den Hertog, *De Abdij van Loosduinen. Cisterciënzerinnenklooster van 1229-1572* ('s-Gravenhage 1997) o.a. 190-191, 220, 222, 227, 435-436.
- 4 P.J. Goetschalkx, 'Invoering van de Hervorming te Naaldwijk, Honsholredijk en andere plaatsen rond de stad Delft'. In: *BBH* 27 (1903) 355.
- 5 Den Hertog, *De Abdij van Loosduinen* 236-238.
- 6 *RvB*, nr. 119.
- 7 J.G. de Hoop Scheffer, 'Geestelijken van ketterij verdacht, in verhoor voor het Hof van Holland, 1530-1540'. In: *Kerkhistorisch Archief*, IV (1866) 208; J. Smit, 'Een conflict tusschen pastoor Nicolaas Spierinck te 's Gravenzande en zijn kapelaan Cornelis van Wijck, 1560'. In: *BBH* 54 (1937) 98.
- 8 Drinken tijdens de mis: *Audience* 1177 f 15; A. Janse, 'De verering van Onze Lieve Vrouwe van 's-Gravenzande in de late middeleeuwen'. In: J.C. Okkema e.a., *Heidenen, papen, libertijnen en fijnen. Artikelen over de kerkgeschiedenis van het zuid-westelijk gedeelte van Zuid-Holland van de voorchristelijke tijd tot heden* (Delft 1994) 43-58; De Lier: zie verwijzingen in noten 20 en 24 t/m 27 over pastoor Vos in De Lier; in kerkelijke acta van na 1572 talloze verwijzingen naar voortbestaan van oude gewoonten, zie Acta Naaldwijk en P.H.A.M. Abels en A.Ph.F. Wouters (ed.), *Classicale Acta 1573-1620 VII Provinciale synode Zuid-Holland, Classis Delft en Delfland 1572-1620* (Den Haag 2001).
- 9 Zie A. Duke, *Reformation and Revolt in the Low Countries* (London/ New York 2003) 1-124.
- 10 *GrafRek*, nr. 4450, f 55.
- 11 *GrafRek*, nr. 4451, f 46.
- 12 J.G. de Hoop Scheffer, *Geschiedenis der Kerkhervorming in Nederland* (Amsterdam 1873) 546.
- 13 Een overzicht van de vervolging in deze tijd: J.J. Woltjer, *Op weg naar tachtig jaar oorlog* (Amsterdam 2011) 147-162 en J.D. Tracy, *Holland under Habsburg Rule, 1506-1566. The Formation of a Body Politic* (Berkeley 1990) 152-175; onderzoek 1525: *GrafRek*, nr. 4448, f 76vo; Loosduinen: *GrafRek*, nr. 4448, f 76; verzoek 1530: *GrafRek*, nr. 4453, f 100vo; ontbieding 1531: *GrafRek*, nr. 4454, f 109; namen van 'kettters': De Hoop Scheffer, *Geschiedenis Kerkhervorming*, 546 en *GrafRek*, nr. 4451 f 46, nr. 4452 f 54vo, nr. 4456 f 60-61vo.

- 14 S. Zijlstra, *Om de ware gemeente en de oude gronden. Geschiedenis van de doopers in de Nederlanden 1531-1675* (Hilversum/Leeuwarden 2000) 98-147.
- 15 Doop door Jan de Cock: *Hof*, nr. 5653 f 230; zijn arrestatie: *GrafRek*, nr. 4457 f 95vo; Jan Buys: *Hof*, nr. 5653 f 229vo-231; Lenart en Beatris: *Hof*, nr. 5653 f 186vo, *GrafRek*, nr. 4457 f 42vo; dagvaarding Pieter vd Binchorst: *GrafRek*, nr. 4457 f 115; arrestatie Pieter v.d. Binchorst: W.J. Kühler, *Geschiedenis der Nederlandsche doopsgezinden in de zestiende eeuw* (Haarlem 1932) 187.
- 16 E. van Bergen, 'De Wederdoopers in het Westland'. In: *BBH* 28 (1904) 269-288 geeft de vonnissen, waar deze samenvatting van de gebeurtenissen op is gebaseerd. Zie ook *Hof*, nr. 5653, f 231-250. Voor de bezittingen van Jutte Euwoutsdr. zie *GrafRek*, nr. 4458 f 30vo, 89vo, 92vo, 106vo: ze was welvarend, bezat o.a. 21 koeien en acht paarden.
- 17 *GrafRek*, nr. 4458 f 61vo-67, 71vo-73vo, 83, 96vo-97vo; Kühler, *Geschiedenis doopsgezinden*, 189.
- 18 E. van Bergen, 'De Wederdopers in het Westland', 269-288; *GrafRek*, nr. 4458 f 63vo, 96vo-97vo.
- 19 De Hoop Scheffer, *Geschiedenis Kerkhervorming*, 546 noot 1.
- 20 J.J. van Vloten, 'Kerkelijke herinneringen uit het jaar 1566 en volgende'. In: *Kerkhistorisch archief*, 3 (1862) 133, 134, 137, 240; RvB, nr. 109 f 142-152; contact met inquisitie: *GrafRek*, nr. 4472 f 49, nr. 4473 f 7; verzoek Hof: *GrafRek*, nr. 4477, f 130.
- 21 *Acta Naaldwijk* f 3.
- 22 *GrafRek*, nr. 4483 f 163-164vo, 4484 f 128 -129. Zie ook P.Th. van Beuningen, *Wilhelmus Lindanus als inquisiteur en bisschop* (Assen 1966).
- 23 RvB, nr. 115 f 161vo, 162, 164vo.
- 24 Over de (aanloop naar) de beeldenstorm: J. Scheerder, *De beeldenstorm* (Bussum 1974); Woltjer, *Op weg naar tachtig jaar oorlog*, 361-398; over de gebeurtenissen in Holland: Duke, *Reformation and Revolt*, 125-151; een beknopt overzicht van de beeldenstorm in Delft en Den Haag: Scheerder, *Beeldenstorm*, 74-78; over de omliggende dorpen: RvB, nr. 109 f 152vo, 155vo.
- 25 RvB, nr. 109 f 144; Van Vloten, 'Kerkelijke herinneringen', 241.
- 26 RvB, nr. 109 f 142-150vo; Van Vloten, 'Kerkelijke herinneringen', 242-246.
- 27 RvB, nr. 109 f 142, 145vo-146, 150-152; Van Vloten, 'Kerkelijke herinneringen', 135-138, 239-240, 247-249; arrestatie: *GrafRek*, nr. 4485 B f 34; vonnis: J. Marcus, *Sententiën en indagingen van den hertog van Alva* (Amsterdam 1735) 385-87; A. van Haemstede, *Historien ofte gheschiedenissen der vromer martelaren tot 1579* (Dordrecht 1579) 578 - 594.
- 28 Van Vloten, 'Kerkelijke herinneringen', 268 - 269; Van Beuningen, *Lindanus*, 133.
- 29 Over het bezit van de gebroeders Steffenz.: H.A. Enno van Gelder, *Gegevens betreffende roerend en onroerend bezit in de Nederlanden in de 16e eeuw* (2

- delen, 's-Gravenhage 1972-73) 340-42 en H.A. Enno van Gelder, 'Nederlandse dorpen in de 16e eeuw', in: *Verhandelingen der Kon. Nederlandse Akademie van Wetenschappen, afdeling Letterkunde*, n.s., 59 (1953) 83-85; voor de diverse voorvallen: Van Vloten, 'Kerkelijke herinneringen', 268; RvB, nr. 109 f 155vo, Hof, nr. 5654 f 456-457vo, 462vo-463; Marcus, Sententiën, 198-200, 365; C.B.CH. van der Feen, 'Archiefsprokkels'. In: *De Wapenheraut*, 20 (1916) 80; *GrafRek*, nr. 4858 f 1117vo, 1201.
- 30 Hof, nr. 5654 f 456-456vo; Marcus, *Sententiën*, 365.
- 31 Marcus, *Sententiën*, 198-200; Hof, nr. 5654 f 456-457vo, 462vo-463; *GrafRek*, nr. 4858 f 1117vo-1118; Van Vloten, 'Kerkelijke herinneringen', 269.
- 32 Hof van Holland, nr. 5654 f457; Van der Feen, 'Archiefsprokkels', 79-80; *GrafRek*, nr. 4487 f 112vo-113, 128 -129vo; RvB, nr. 115 f 149; RvB, nr. 119 f 40.
- 33 Van Vloten, 'Kerkelijke herinneringen' 267-270; RvB, nr. 119; Marcus, *Sententiën*, 388-389; J.J. van Toorenbergen (uitg.), *Stukken betreffende de diaconie der vreemdelingen te Emden, 1560-1576* (Utrecht 1876) , 64 (4 mannen, 4 vrouwen en 12 kinderen); Goetschalkx, 'Invoering Hervorming', 342; RvB, nr. 115 f 149.
- 34 RvB, nr. 115 f 151vo, 164vo-165.
- 35 *Acta Naaldwijk*, f 1.
- 36 J.C.A. de Meij, *De Watergeuzen en de Nederlanden 1568 - 1572* (Amsterdam 1572) 250-252, 257; Goetschalkx, 'Invoering Hervorming', 342-343, 350.
- 37 *Acta Naaldwijk*, f 2; Goetschalkx, 'Invoering Hervorming', 343-344.
- 38 H. ter Haar, *Specimen Historico-theologicum Petri Datheni vitam exhibens...* (Utrecht 1858) 58; J.J. van Vloten, 'Eerste aanstalten tot vestiging der Hervormde Kerk te Naaldwijk in 1572'. In: *Kerkhistorisch Archief*, 2 (1859) 130-133; Goetschalkx, 'Invoering Hervorming', 345-346, 352- 383; *Acta Naaldwijk*, f 4.
- 39 *Acta Naaldwijk*, f 5-8.
- 40 A.Th. van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen. Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt* (Assen 1974) 128-135.
- 41 *Acta Naaldwijk*, f 3-4; RvB, nr. 119 f 12vo, 17vo, 23; F.L. Rutgers, *Acta van de Nederlandse synoden der zestiende eeuw* (Utrecht 1889) 179; Goetschalkx, 'Invoering Hervorming', 359, 372. Zie ook F. de Hoog, 'De Reformatie in een plattelandsgemeente. De opkomst en vestiging van de gereformeerde gemeente te Naaldwijk (1572-1575). In: *Historisch Jaarboek Westland 2013*, 105-122.
- 42 A. Brouwer en I. Vellekoop, *Spaans benauwd. Strijdende Geuzen en Spanjaarden in het Maasmondgebied 1568-1575* (Vlaardingen 1984); J.H. van Eeghen (uitg.), *Dagboek van Broeder Wouter Jacobsz.* (2 delen, Groningen 1959-1960) I, 137, 195, 276, II 460, 462; Goetschalkx, 'Invoering Hervorming', 357, 362, 364-366, 371-372, 386, 389-91; J. Smit, *Den Haag in den Geuzentijd* ('s-Gravenhage 1922) 188, 201, 228.

- 43 Smit, *Den Haag*, 209, 212; Van Eeghen, *Dagboek*, I 347; *Kerkelijk Archief Delft*, nr. 1 f 4; *Acta Naaldwijk*, f 6-7, 9.
- 44 Smit, *Den Haag*, 227, 228; *Acta Naaldwijk*, f 7, 10.
- 45 Van Eeghen, *Dagboek*, I 410; Smit, *Den Haag*, 242, 244, 247, 249, 251; Th.F.J.A. Dolk, *De geschiedenis van het hoogheemraadschap Delfland* ('s-Gravenhage 1939) 174, 176.
- 46 *Acta Naaldwijk*, f 10-11. Zie voor meer algemene overzichten van de opbouw van de gereformeerde kerk: Van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen*, en A.Ph.F. Wouters en P.H.A.M. Abels, *Nieuw en ongezien. Kerk en samenleving in de classis Delft en Delfland 1572-1621* (2 delen, Delft 1994).
- 47 *Acta Naaldwijk*, f 10, 12, verspreide gegevens in f 13-112.
- 48 O.a. Rutgers, *Acta*, 131, 170, 181-182, 298; Wouters en Abels, *Nieuw en ongezien*, 602 e.v.; de predikanten in Naaldwijk vanaf 1572: 1572-1573 Thomas Gerardus Morus (*Acta Naaldwijk*, f 4,5); 1574 Franciscus Francken (*Acta Naaldwijk*, f 10); 1575 - ? Claes Jansz. Verstroot (Nationaal Archief, *DTB Naaldwijk* 2 f 220); 1580 - 1581 Henricus Geesteranus (Nationaal Archief, *DTB Naaldwijk* 1, II f6); 1581 - 1583 Pieter Hasaert (*Acta Naaldwijk*, f 14); 1583-1624 Petrus Louwijck (*Acta Naaldwijk*, f 14, 239).
- 49 P.M. Grijpink e.a., *Register op de parochiën, altaren, vicariën en de bedienaars, zoals die voorkomen in de Middeleeuwsche rekeningen van den officiaal des aartsdiakens van den Utrechtschen Dom* (Amsterdam 1914 -1937) IV 108; E. van Bergen, *Geschiedenis van Loosduinen* (Loosduinen 1927) 40; *Acta Naaldwijk*, f 238; J. Loosjes, 'Adam Billichius'. In: *Nederlands Archief voor de kerkgeschiedenis*, nieuwe serie 17 (1924) 271-294; H.J. Jaanus, *Hervormd Delft ten tijde van Arent Cornelisz. (1573-1605)* (Amsterdam 1950) 160; R.B. Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam*, I (Amsterdam 1965) 156.
- 50 *Acta Naaldwijk*, f 14, 18; Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 204.
- 51 Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 132; *Acta Naaldwijk*, 8, f 11-13.

Middeleeuwse boeken uit Naaldwijk

Recent onderzoek heeft
heel wat 'Naaldwijkse'
boeken aan het licht
gebracht uit het tijdvak
voor en vlak na de uitvinding
van de boekdrukkunst.

Bij 'middeleeuwse boeken uit Naaldwijk' gaan onze gedachten in de eerste plaats uit naar Jan van Naaldwijk (circa 1462-1540). Hij was een geboren Naaldwijker, uit het geslacht van de heren van Naaldwijk: zijn grootvader was Willem III, heer van Naaldwijk (circa 1397-1444).¹ Jan van Naaldwijk staat bekend als de auteur van twee belangrijke kronieken over de geschiedenis van Holland. Van beide kronieken is door een gelukkig toeval de autograaf bewaard gebleven. Die door Jan zelf met de hand geschreven boeken liggen nu al meer dan vier eeuwen in Londen, maar hebben hun oorsprong in Zuid-Holland, zo niet in Naaldwijk zelf.² De boeken hebben de tand des tijds niet ongeschonden doorstaan. Vooral de oudste van de twee heeft veel te lijden gehad, voornamelijk door brand- en waterschade opgelopen in 1731.

De Hollandse kronieken van Jan van Naaldwijk vormen het vertrekpunt voor een zoektocht naar andere middeleeuwse boeken die met Naaldwijk in verband zijn te brengen. De oogst van die ontdekkingsreis is zowel karig als rijk. Karig, omdat er maar heel weinig 'echte boeken', fysiek tastbare objecten, uit middeleeuws Naaldwijk zijn overgeleverd, en tegelijkertijd rijk, omdat er wel heel wat bekend is over boeken die er ooit zijn geweest maar die nu verloren zijn geraakt. Eerder heb ik daarvan verslag gedaan in een vrij technisch artikel met veel Latijnse citaten en weinig afbeeldingen.³ Deze bijdrage biedt de gelegenheid om de zoektocht wat uit te breiden en de resultaten ervan aan een breder publiek te presenteren.

Detail van een gehavende bladzijde uit de eerste kroniek van Jan van Naaldwijk, voltooid in 1514 of korte tijd later. De schrijvende persoon is mogelijk Jan van Naaldwijk, gelet ook op het wapen van de Van Naaldwijks op de zijkant van de schrijftafel. British Library, Londen, Cotton Vitellius F. XV, f. 19v.

Rondom de heren van Naaldwijk

Jan van Naaldwijk gebruikte voor zijn geschiedverhalen een indrukwekkend aantal bronnen, maar hij raadpleegde niet de thans bekendste Hollandse kroniek, de *Rijmkroniek van Holland*, die (gedeeltelijk) op naam staat van de grafelijke klerk Melis Stoke (circa 1235 - circa 1305). Dat is een tekst uit omstreeks 1300, waarvan drie complete handschriften zijn bewaard gebleven en die alle drie worden bewaard in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag. Eén daarvan verdient hier onze belangstelling. Het gaat om een boek waarvan we bij uitzondering weten wanneer het precies is

geschreven. Dat is bij middeleeuwse boeken meestal niet het geval. Op een onopvallende plek helemaal achterin vermeldde de kopiist zijn naam, de plaats waar hij werkte en de datum waarop hij zijn schrijfwerk voltooide:⁴

*Per manus Mathei Gerardi rectoris in Naeldwic
anno Mo CCC et XCo feria VIa post Pentecosten*

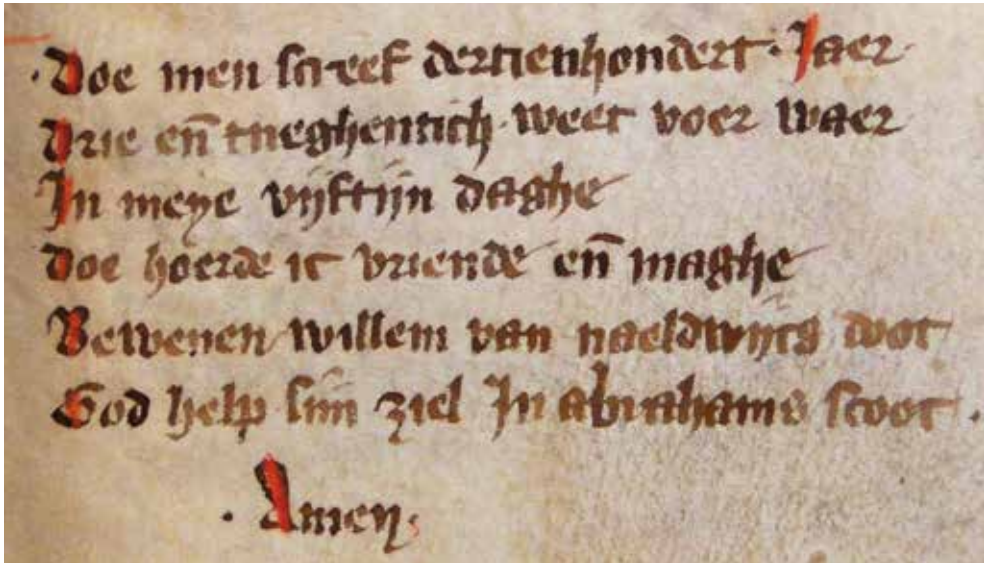
Dat betekent "Door de hand van Matheus Gerards, rector in Naaldwijk" en deze legde zijn pen neer in 1390 op de zesde dag - dat is voor middeleeuwers de vrijdag - na Pinksteren. Herleid naar onze moderne kalender komt dat neer op 27 mei 1390. Over die kopiist, Matheus Gerardsz. of Mathijs Gerritsz., weten we verder niets. En ook de school waarvan hij rector was, blijft nogal in de mist hangen. Een 'rector scholarium in Naeldwijk' is al bekend uit 1346, een 'schoolmeester' en 'twee scholiertgens' worden genoemd in 1487 en verder wordt de 'scholasterye' vermeld in 1572, maar dat is het dan ook wel.⁵ Het moet een schooltje zijn geweest dat was verbonden aan het kapittel van Sint Adriaan, in 1307 gesticht door Willem I, heer van Naaldwijk (circa 1274-1345), die ook het collatierecht van de kerk bezat. Dat betekent dat hij de pastoor ter benoeming voordroeg aan de bisschop. De aan het kapittel verbonden school was feitelijk eveneens een stichting van de heer van Naaldwijk en deze zal ook de rector voor zijn school hebben aangesteld. Het is heel goed mogelijk dat de rector de Rijmkroniek in 1390 in opdracht van de toenmalige heer van Naaldwijk heeft gekopieerd. Die heer was Willem II (circa 1340-1393).

*Portret van Willem II van Naaldwijk.
Collectie Historisch Archief Westland.*

Hij vervulde een heleboel hoge functies in dienst van de graaf van Holland. Zo was hij onder meer erfmaarschalk van Holland, baljuw van Rijnland, rentmeester van Voorne en raadslid van Albrecht van Beieren. Willem was zeer actief in het graafschap, in en om Woerden maar ook in Leiden, waar hij het grafelijke hof verwierf. Ook was hij zeer bezig met zijn grootvaders stichting,

het kapittel in Naaldwijk, dat hij in 1369 liet uitbreiden. Die aanhankelijkheid was wederzijds. De deken van het kapittel herdacht de dood van Willem op 15 mei 1393 in aandoenlijke verzen:⁶

Vers ter gedachtenis van de dood van Willem II van Naaldwijk in 1393. Koninklijke Bibliotheek, Den Haag, 73 E 38, los blaadje tussen f. 94 en f. 95.

*Doe men screef dertienhondert jaer
Drie ende tneghentich, weet voer waer
In meye vijftijn daghe
Doe hoerde ic vriende ende maghe
Bewenen Willem van Naeldwijcs doot
God help sijn ziel in Abrahams scoot.
Amen.*

Twee dochters van de volgende heer van Naaldwijk, Hendrik III (circa 1367-1419), traden als pubermeisjes in in het klooster Diepenveen bij Deventer. Hun levens staan beschreven in het zogenaamde 'Zusterboek van Diepenveen' als lichtende voorbeelden van deugdzaam kloosterleven.⁷ Daardoor weten we heel wat over deze dames. De jongste van de twee, Griete (1398-1424), ook wel Van Opstal genoemd, schijnt een nogal fragiel meisje te zijn geweest. Ze kon goed handwerken, had een mooie heldere stem en stierf jong. Haar drie jaar oudere zus Katherina (1395-1443), alias Van Honsel, was uit ander hout gesneden en schopte het in 1420 tot subpriorin. Zij had ook iets met boeken:

Het begin van 'dat leven ende starven der eerlicker ghebuertigher jonfer Katherina van Naldewick ende hore suster jonfer Grieten' in het Zusterboek van Diepenveen; 1524. Stads- en Athenaeumbibliotheek, Deventer, 101 E 26 KL, f. 225v-226r.

Augustinus met biddende zuster in kleding van reguliere kanunnikes, zoals Katharina van Naaldwijk. Detail uit een handschrift dat wordt bewaard in de Premonstratenzer Parkabdij in Heverlee, België.

Naar middeleeuwse maatstaven was Katherina van Naaldwijk een belezen vrouw. Ze kende zelfs Latijn, hoewel zij aanvankelijk niet voorbestemd was voor het kloosterleven. Als klein meisje had zij leren lezen in de abdijschool in Rijnsburg. Op haar twaalfde keerde zij terug naar haar ouderlijk huis, waar zij opgroeide tot een vrolijke, vreedzame, wijze en vriendelijke jonge vrouw. Machtige en rijke lieden dongen naar haar hand, maar Katherina wilde slechts de bruid van Christus zijn; als zeventienjarige werd zij ingekleed in Diepenveen.

Katherina was de bibliothecaresse van het klooster. Zij zorgde ervoor dat haar kloosterzusters genoeg perkament om te schrijven en boeken om te lezen hadden. Daartoe beschikte zij over de gemeenschappelijke boeken uit de librije, de kloosterbibliotheek, maar ook haar eigen boeken en die van haar zusje deelde Katherina naar believen met haar lotgenoten. Zelf las (en zong) ze dag en nacht. Ze had een voorkeur voor de werken van kerkvader Augustinus, wiens kloosterregel zij in haar 'rapiarius' of aantekenboekje noteerde, en bestudeerde de heilige schriften naar hartenlust. Om aan haar onverzadigbare leeshonger tegemoet te komen, zo lezen wij in het Zusterboek:⁸

plach sie ghemenlicken twie of drie boke na toe draghen, of sie enighe tijt hadde dat sie daer dan insien mochte. Ende dese boecke weren hoer zeer cummerlick toe draghen, daer om beden sie onser eerwerdigher mater dat sie hoer een cleyn corfken gaf daer sie hoer bocke in droech. Ende dat droch sie mede ten choer, ten spyghuus, ter cellen ende waer sie ghenck.

Katherina van Naaldwijk droeg dus gewoonlijk twee of drie boeken bij zich, zodat zij die kon inzien wanneer zij daarvoor tijd had. Omdat het gesjouw met die boeken haar zwaar viel, had zij van de mater van het klooster een mandje gekregen, dat zij overal mee naartoe nam. Het Zusterboek vervolgt:

Ende hoe vol Godes hoer dat harte was, mochmen sien an horen rapiarius ende hoer Vrouwen tijde bock, daermen nauwe soe volle spacien an winden en conde daermen enen duem of vingher op legghen en mochte, als ic selven mit verwonderen vake ghesien hebbe.

Katherina's notitieboekje raakte snel vol en ook haar getijdenboek bevatte nauwelijks nog onbeschreven ruimte, zoals haar biograaf zelf vaak met verwondering had vastgesteld. Helaas zijn beide boeken van deze edele Naaldwijkse dame niet bewaard gebleven.

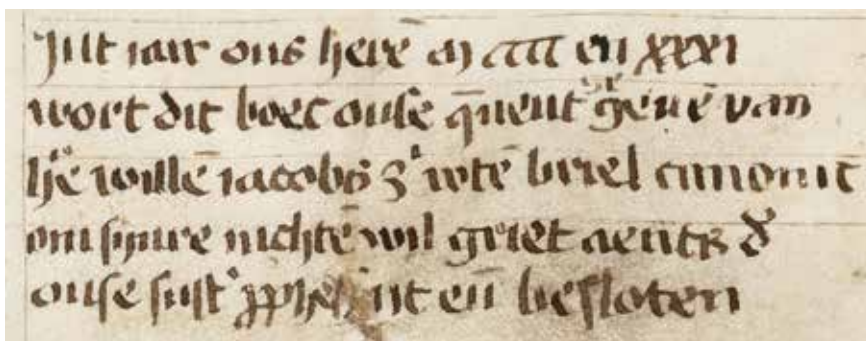
Dat is gelukkig wel het geval met een ander boek dat iets met Naaldwijk heeft te maken. Het draagt de toepasselijke titel Een *nuttelijc boec den kerstenen menschen* ('Een nuttig boek voor christenen') en bevat in het Nederlands een vrije bewerking

van Latijnse preken uit de dertiende eeuw. Bij gebrek aan beter schrijven we die bewerking toe aan een zekere Willem de Biechtvader. Te oordelen naar de twee miniaturen die het boek rijk is, werd het rond 1405 in Utrecht geschreven.

Gehistorieerde initiaal in Een nuttelijc boec den kerstenen menschen; circa 1405. Koninklijke Bibliotheek, Den Haag, 135 F 7, f. 4r.

Voor wie het boek is gemaakt, is niet met zekerheid bekend; wel weten we wat er een kwarteeuw later mee gebeurde. Dat is aangetekend op de laatste bladzijde:⁹

Bezittersaantekening uit 1431 in Een nuttelijc boec den kerstenen menschen; circa 1405. Koninklijke Bibliotheek, Den Haag, 135 F 7, f. 183v.

Int jair ons Heren M CCCC en XXXI wort dit boec onse convent gegeven van here Willem Jacobs z. uutten Briel canonic om sijre nichten wil Griet Aents d. onse suster propheseijt ende besloten.

Het boek werd dus in 1431 geschonken door de kanunnik Willem Jacobsz. uit Brielle aan zijn nicht Griet Aentsdr., een non in een niet nader genoemd klooster. De Brielse priester-kanunnik Willem Jacobsz. (†1431) was in Naaldwijk geboren; in zijn testament gedacht hij het kapittel aldaar.¹⁰ Hij was verder onder meer kapelaan van Hugo van Heenvliet – naaste familie van de heren van Naaldwijk – die een vicarie had in de kloosterkerk in Rugge, vlakbij Brielle, en in het regulierenklooster aldaar is dat meisje Griet waarschijnlijk thuis geweest. Mogelijk is het *Nuttelijc boec* ook voor priester Willem geschreven, zeker is dat hij het heeft bezeten en dat het na zijn dood in handen van zijn nicht belandde.

Die boekenlijst is in fasen tot stand gekomen.¹² De lijst is begonnen in 1409-1410 door Jan Aarndsz. (†1422), deken van het kapittel van 1384 tot aan zijn dood. Deken Jan schreef de eerste twaalf titels en voegde er later nog twee aan toe. Rond 1450 werd de lijst in twee stappen voortgezet door Jans opvolger, deken Hendrik Robbrechtsz. (†1460). Verder valt op, dat in de boekenlijst op drie plekken wordt verwezen naar een testament van een schenker: naar het testament van de *cureit dominus Nycolaus de Poel*, naar dat van de kanunnik *dominus Kerstantius* en naar dat van de deken *dominus Johannes Arnoldi*. Die drie heren en hun testamenten zijn ook uit andere bronnen bekend.

Nycolaus de Poel, of Klaas van den Poel, was priester en kanunnik van het kapittel en ook *cureit* van de kerk, belast met de pastorale zorg in de parochie. Hij stierf in 1409 en we weten uit het testament dat hij in 1408 liet opstellen dat hij het kapittel een boek schonk met *sermones*, preken, van de dertiende-eeuwse dominicaan Jacobus de Voragine (†1298). Dat boek staat ook vermeld in de boekenlijst. Van De Voragine sermoenen bestaan nog altijd meer dan duizend middeleeuwse handschriften, dus we mogen wel stellen dat zijn prekenbundels destijds bestsellers waren. Het andere boek van Klaas in de lijst, de *Gemma anime* ('Juweel van de Ziel'), komt niet voor in zijn testament uit 1408, dus dat heeft hij waarschijnlijk later, in de vijf maanden die hem nog restten voor zijn dood, aangeschaft. Het is een werk van een auteur uit de eerste helft van de twaalfde eeuw, Honorius Augustodunensis genaamd. Het biedt een allegorische blik op de liturgie en de kerkelijke praktijk. Het misstaat dus niet op de boekenplank van een priester. Er zijn meer dan tweehonderd handschriften van bekend.

Die heer *Kerstantius* uit de boekenlijst heette voluit Kerstant Hendriksz. Ook hij was priester en kanunnik van het kapittel van Sint Adriaan. Kerstant stierf in 1406 en vermaakte het kapittel bij testament in 1404 twee boeken: een *Summa Johannis Monachi* en een *Passionale*. Het eerstgenoemde boek staat op de lijst als *Breviloquium casuum confessorum*. Dat is een werk van de Duitse monnik Johann von Freiburg uit 1298 en staat meestal bekend als *Summa confessorum*. Het was een populair handboek voor biechtvaders. Ook het *Passionaal* van heer Kerstant staat op de boekenlijst. Daarmee is een verzameling heiligenlegendes bedoeld, vermoedelijk de *Legenda aurea* van Jacobus de Voragine; een van de meest populaire werken in de Middeleeuwen - en nog lange tijd daarna - met een zo schrikbarend groot aantal overgeleverde handschriften, dat het niet meevalt om op basis daarvan een goede moderne editie van de tekst te bezorgen. Er staan nog meer *Passionalen* op de boekenlijst.

Het derde testament waarnaar de boekenlijst verwijst, is dat van de eerder genoemde deken *Johannes Arnoldi* alias Jan Aarndsz. (†1422), de man die de lijst rond 1410 heeft aangelegd. Jan liet verscheidene keren een testament opstellen.

Zo vermaakte hij in 1414 zes boeken aan het kapittel, waarvan we er vijf op de lijst in het cartularium terugvinden: een *Compendium sentenciarum*, een *Summa Gwidonis Fabe*, een *Horologium eterne sapientie*, zekere *Questiones de diversis casibus circa penitentiam* en een boek met allerlei teksten, waaronder meditaties van Bernardus, diens kloosterregel en de kloosterregel van Augustinus. De meeste titels zijn wel te identificeren. Die *Summa* is een tekst van een Italiaan uit Bologna, Guido Fava (†1240), die handelt over de kunst van het brieven schrijven. Dat was een centraal onderdeel van de middeleeuwse rhetorica, zoals die aan de universiteiten van Bologna en Parijs werd onderwezen. Het *Horologium* is een overbekend werk van de Rijnlandse mysticus Heinrich Seuse (†1366). Te oordelen naar het aantal bewaard gebleven handschriften met deze tekst deed dat boek in de Middeleeuwen in populariteit alleen onder voor de *Imitacione Christi* ('Navolging van Christus') van Thomas van Kempen - maar die tekst kan de deken van Naaldwijk niet hebben gelezen, want die werd pas twintig jaar na Jans dood geschreven. Jans testament uit 1414 bevat tot slot een *Compendium* theologie die niet in het cartularium staat, waarschijnlijk omdat het als dubbel exemplaar van de hand is gedaan. Boeken waren immers toen ook al veel geld waard. In ieder geval gaat het ook hier om een van de meest wijdverbreide theologische werken uit de late Middeleeuwen in Europa. Het wordt vaak toegeschreven aan Albertus Magnus, Thomas van Aquino of aan Bonaventura, maar vermoedelijk is het van de hand van een mindere grootheid uit de dertiende eeuw, Hugo Ripelin van Straatsburg (†1270).

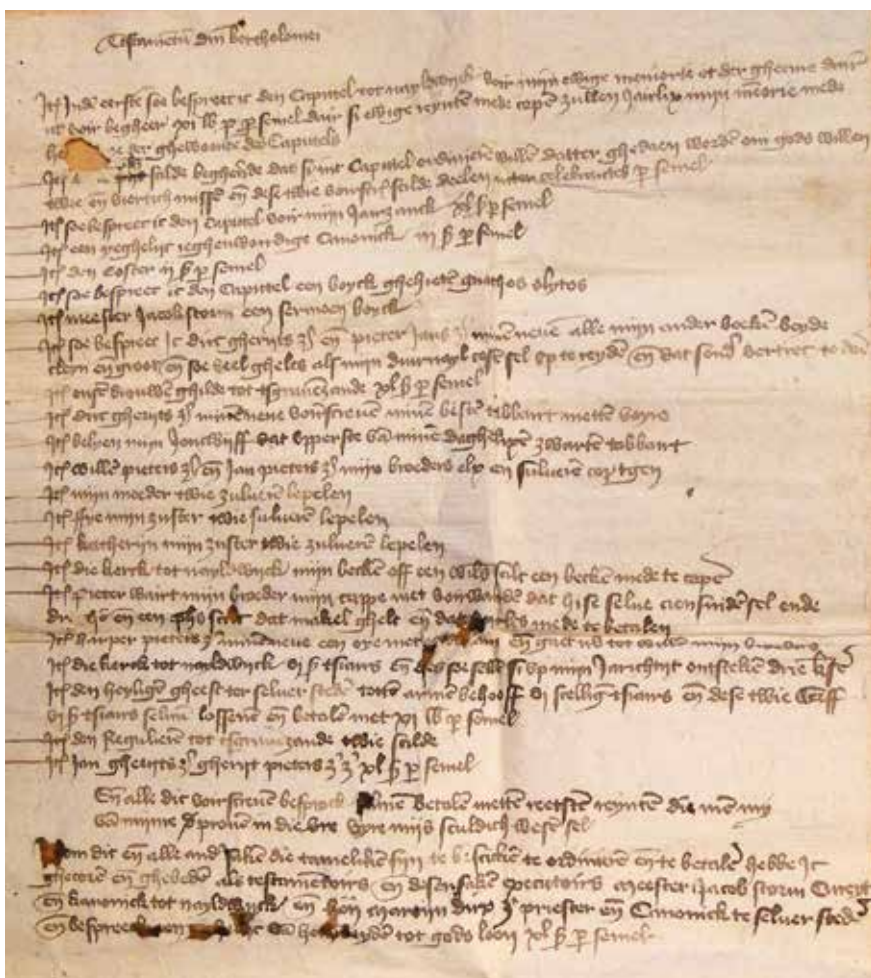
Samengevat komt het erop neer, dat in de bibliotheek van het kapittel van Naaldwijk over het algemeen heel bekende, populaire werken stonden op het gebied van de praktische theologie en de pastorale zorg - precies wat je zou verwachten op de boekenplank van een kanunnik of een priester. Sommige meer specialistische werken zullen zijn meegebracht na een studie in het buitenland.

Maar een van de boeken lichten we nog graag even van de lijst, namelijk een *boec in Duutsch et vocatur bestiarius*, genaamd 'Bestiarius', uit het legaat van deken Jan Aarndsz. Het is het enige boek van het kapittel dat in het Nederlands is geschreven, de rest is in het Latijn. *Bestiaria* of 'Beestenboeken' zijn handschriften met didactisch-moralistische uiteenzettingen over dieren, vooral over hun naam, hun natuur en hun gedrag. Ze komen voor in het Latijn, maar ook vertaald in diverse volkstalen. Jacob van Maerlant noemde zijn *Der naturen bloeme* bijvoorbeeld zelf een bestiarius. Vaak zijn dat soort boeken uitzonderlijk rijk versierd met miniaturen van beesten, die de schilders soms nooit in het echt kunnen hebben gezien. Het staat natuurlijk allerminst vast dat de deken, en na diens dood zijn kapittel, een boek van Jacob van Maerlant heeft bezeten, maar dat we zo'n Nederlandstalige *Bestiarius* in Naaldwijk aantreffen is op zijn minst heel spannend. Het zou ook om een heel andere tekst kunnen gaan. Bijvoorbeeld het anonieme werk dat bekend

staat als Die *beestearis* en waarvan niet meer dan twee zwaar gehavende bladen uit het eind van de dertiende eeuw bewaard zijn gebleven.¹³ Die fragmenten hebben al heel wat geleerde pennen in beweging gebracht, maar de Naaldwijkse 'bestiarius' is daarbij tot nu toe over het hoofd gezien.

Kort na het midden van de vijftiende eeuw is de lijst in het cartularium niet verder bijgewerkt. We kunnen er daarom veilig van uitgaan dat er geen gedrukte werken op de lijst staan, maar louter handgeschreven boeken. Een schenking van boeken uit 1454 is er niet meer in opgenomen.

In genoemd jaar, kort voor zijn dood, schreef de Naaldwijkse priester-kanunnik Bartholomeus Pietersz. eigenhandig zijn testament.¹⁴

Eigenhandig testament van Bartholomeus Pietersz.; 1454. Historisch Archief Westland, archief van het kapittel van Sint Adriaan, inv.nr. 26.

Daarin bestemde hij een boek met preken voor zijn medekanunnik meester Jacob Storm (†1474), die tevens executeur van het testament was. Al zijn overige boeken, *beyde cleyne ende groot*, liet Mees na aan twee neven, tezamen met de opbrengst van zijn te verkopen *Diurnale*. Een *Diurnale* is een boek met de teksten voor het korgebed gedurende de dag. Een uitzondering maakte de erflater slechts voor een *boyck gheheten Gnothos olytos*: dat boek was kennelijk zo mooi, dat moest naar het kapittel! De *Gnotosolitos of Speculum conscientiae* ('Spiegel van het geweten') van de jurist Arnold Geilhoven van Rotterdam (†1442) is een massief werk over kanoniek recht en over moraal. Het werd voor het eerst in 1476 gedrukt.

Gedrukte boeken

Latere schenkingen aan het kapittel van Naaldwijk kunnen zowel handgeschreven als gedrukte boeken betreffen. Soms is dat niet uit te maken. Ook lang na de introductie van de drukpers werden veel boeken nog met de hand geschreven. Er zijn evenwel aanwijzingen dat de belangstelling voor handgeschreven boeken al in de jaren zeventig van de vijftiende eeuw onder druk kwam te staan.¹⁵ De boeken vermeld in de testamenten van twee leden van het kapittel uit 1480 en 1494 zijn vermoedelijk allemaal incunabelen (vijftiende-eeuwse gedrukte boeken) geweest. In ieder geval waren de titels destijds in gedrukte vorm voorhanden.

Het ene testament uit de incunabeltijd is dat van meester Frank Willemsz. de Bruin (†1480), een geschoold jurist uit Leiden. Twintig jaar lang is hij deken van het Adrianuskapittel geweest. Frank had kanoniek recht gestudeerd in Keulen, Parijs en Bologna, maar aan de boeken die hij aan zijn kapittel naliet, is dat niet af te lezen: *tot die liberarie dess capittels heeft hy gegeven Nycolaum de Lyra supra totam bibliam et secundam secunde beati Thome de Aquino*.¹⁶ Dat zijn geen juridische, maar theologische boeken.

De *Postilla super totam Bibliam* is het grote werk – letterlijk en figuurlijk – van de Franciscaanse geleerde Nicolaas van Lyra (†1349) uit Normandië. Het is een enorm commentaar op de gehele bijbel, doorgaans in meerdere grote foliodelen. Tot diep in de zestiende eeuw was het het meestgebruikte naslagwerk voor de bijbelegese. Het heeft grote invloed gehad op generaties theologen, inclusief Maarten Luther. Er ging een gezegde: "Si Lyra non lyrasset, Lutherus non saltasset" – 'Als Lyra niet op zijn lier had gespeeld, zou Luther niet hebben gedanst' – wat mooi uitdrukt hoe schatplichtig de Reformatie is aan het werk van Lyra. De *Postilla* bestond in twee versies: de grote *Postilla litteralis*, Lyra's 'magnum opus', die gaat over de interpretatie van de letterlijke betekenis van de bijbelteksten, en de kortere, minder ambitieuze *Postilla mystica* of *Postilla moralis*, die de mystieke of morele betekenis verkent. Beide versies bedienden een verschillend publiek: de ene was gericht op professionele theologen, de andere meer bestemd voor pastoors. Deken De Bruin

heeft denkkelijk het grote werk in druk bezeten. Althans, onder de titel die ook in het testament staat, *Postilla super totam Bibliam*, werd het werk in 1472 in vijf delen gedrukt. Museum Meermanno heeft er een prachtige complete set van.

Nicolaas van Lyra's *Postilla super totam Bibliam*; Rome, 1471-1472. Museum Meermanno, Den Haag, 4 A 15, dl. 5.

Het andere boek dat De Bruin schonk, was de *Secunda secundae* van Thomas van Aquino (†1274). De Latijnse titel betekent 'het tweede tweede' - het boek is een onderdeel van de beroemde *Summa theologiae*, een van de meest invloedrijke werken in de westerse literatuur. Het legt het christelijke geloof uit voor beginnende theologiestudenten. Het tweede deel gaat over moraliteit in het algemeen en het tweede deel van het tweede deel gaat over moraliteit in het bijzonder, ook over deugden en ondeugden. Als *Secunda secundae* circuleerde dat deel zelfstandig in brede kringen en het werd ook als zodanig al voor 1464 gedrukt.

Wat Frank de Bruin heeft gedaan met zijn juridische boeken - die hij ongetwijfeld heeft bezeten - is niet bekend. Uit zijn bibliotheek kennen we slechts de twee genoemde theologische titels.

Met de boeken uit het andere testament, dat van de kanunnik Martijn Jansz. van Delft (†1494), is het precies andersom. Deze magister Martinus was *bacalarius* in de theologie, maar hij schonk zijn kapittel vooral juridische boeken:¹⁷

Decretum, Decretales, Sextum, Clementinas et Instituta in uno volumine.

Quinque volumina Panormitani.

Tres partes cronice Anthonini.

Et quatuor volumina Johannis Gerson.

In één band verenigd zijn de belangrijkste teksten uit het *Corpus iuris canonici*, de grote collectie bronnen van het kerkelijk recht: het *Decretum* van Gratianus uit het midden van de twaalfde eeuw, de *Decretales* van paus Gregorius IX uit de dertiende eeuw, het *Liber sextus decretalium* van paus Bonifatius VIII uit rond 1300 en de *Clementinas* of *Constitutiones* van paus Clemens V uit het begin van de veertiende eeuw. Daar achteraan volgen nog de *Institutiones*, die niet kanoniekrechtelijk zijn maar behoren tot het *Corpus iuris civilis*, de verzameling Romeinsrechtelijke teksten bijeengebracht door keizer Justinianus in de zesde eeuw.

De omschrijving *quinque volumina Panormitani* ('vijf delen van Panormitanus') slaat op een vijfdelige *Lectura super libros decretalium* van de kanonist Nicolò de' Tudeschi (†1445), beter bekend als Panormitanus. De auteur becommentarieert hierin de *Decretales* van Gregorius IX en andere delen van het *Corpus iuris canonici*. Panormitanus' commentaar was gezaghebbend in kanoniekrechtelijke kringen. Het is veelvuldig gedrukt, ook al in de vijftiende eeuw. Uit Italië zijn verscheidene edities in vijf delen bekend, onder meer uit Venetië, Rome en Pinerolo.

Ten derde beschikte magister Martinus over een algemene wereldgeschiedenis, het *Chronicon sive Summa historialis* van Antoninus Florentinus (†1459), aartsbischop van Florence. Het kapittel kreeg deze in een driedelige uitgave, bekend uit Nürnberg en Basel.

De vier delen van Gerson ten slotte bevatten het verzamelde werk van de kanselier van de universiteit van Parijs, de theoloog Jean Gerson (†1429), zoals dat was gedrukt in Straatsburg, Basel en Nürnberg.

De boeken van Martijn Jansz. mogen allemaal drukwerken zijn geweest, maar dat betekent niet dat de rol van het handgeschreven boek was uitgespeeld. De executeurs van zijn testament reserveerden voor het Adrianuskapittel bijvoorbeeld ook een fors bedrag van 60 pond *ad usum antiphonarium novorum scribendorum* om nieuwe antifonaria (liturgische boeken met de tekst en de muziek van de gezongen delen van het koorgebed) te laten schrijven.

Van de bibliotheek van het kapittel van Sint Adriaan bleef helaas geen enkel boek bewaard. Alles belandde op de protestantse brandstapel. Tijdgenoot Willem van Hooff (†1583) verhaalt daarover in een boeiend verslag.¹⁸ De beeldenstormers drongen in de zomer van 1572 de kerk van Naaldwijk binnen, sloegen er de beelden en altaren aan gruzelementen,

verbrandende die boecken van de librarye der zelve kercken, ende dat wel indeferentelyck, want nyet alleenlicken verbrant ende gedestruuert en zijn geweest de boecken concernerende de voers. catholicxe religie, maer oick den geenen die tracteerende waeren van de bescreven keyserlycke rechten, van medecynen, philosophien ende andere historien, des religions saecken nyet raeckende.

Het enige dat ons rest, zijn de vermeldingen in het cartularium.

Sint Adriaan, naar wie het Naaldwijkse kapittel is vernoemd, met zijn attributen: een zwaard, een aambeel in de hand en staand op een leeuw. Detail uit een Vlaams gebedenboek; begin zestiende eeuw. Museum Meermanno, Den Haag, 10 E 4.

Een Naaldwijkse beroepsschrijver

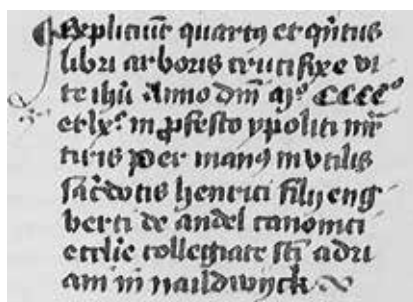
Net als het drukken van boeken was ook het schrijven van boeken een professionele aangelegenheid. Dat kón het althans zijn. Wie een boek wilde hebben, kon dat zelf kopiëren maar kon

dat ook door iemand anders laten doen. In een kerkbibliotheek in het midden van Engeland, in de kathedraal van Lincoln, ligt een Naaldwijkse handschrift dat in dit

verband onze belangstelling waard is. Het gaat om een deel van het werk van de Italiaanse Franciscan Ubertino da Casale († circa 1330), getiteld *Arbor crucifixe vite Jesu* ('De levensboom van de gekruisigde Jezus').¹⁹ De band bevat alleen het slot van dit werk, de libri IV-V; de banden met de libri I, II en III ontbreken. Achterin staat een belangwekkend colofon:²⁰

Expliciunt quartus et quintus libri Arboris crucifixe vite Jhesu anno Domini Mo CCCCo et LXo, in profesto Ypolitii martiris, per manus inutilis sacerdotis Henrici filii Engberti de Andel, canonici ecclesie collegiate Sancti Adriani in Naaldwijk.

Colofon door Hendrik Engbertsz., kanunnik in Naaldwijk; 1460. Cathedral Chapter Library, Lincoln, 93, f. 208v.

Daar staat dat het boek is voltooid op de dag vóór de feestdag van de martelaar Hippolytus van het jaar 1460; volgens onze kalender is dat 12 augustus 1460.

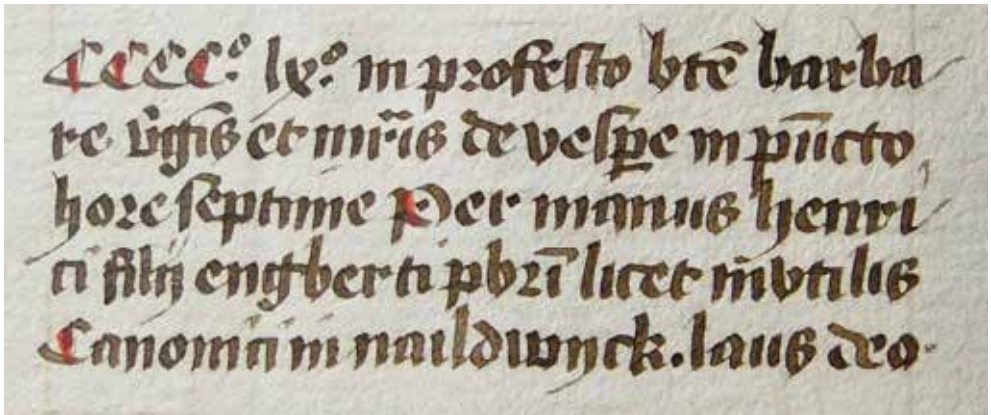
Verder meldt het colofon dat het boek is gekopieerd door de priester Hendrik Engbertsz. van (den) Andel, kanunnik van de collegiale Sint-Adrianuskerk in Naaldwijk. Heynricus Egberti of Hendrik Engbertsz. wordt al als kanunnik vermeld in 1447, dus hij was in 1460 geen jongeman meer - eerder een veertiger, misschien nog ouder.²¹ Hij was denkkelijk afkomstig uit Den Andel onder Hoek van Holland, bij 's-Gravenzande, een gebied dat werd gepacht door de heer van Naaldwijk.

Volgens een exlibris op de band is het handschrift in Engeland eigendom geweest van het Elisabethklooster in Den Haag: *Est conventus Sancte Elizabeth Hagis* stond daar ooit.²² Maar die aantekening is verdwenen toen het boek in de twintigste eeuw werd herbonden. We kunnen op grond daarvan dus niet meer vaststellen of de Haagse zusters het boek hebben besteld bij de Naaldwijkse kanunnik of dat zij het boek later hebben verworven, bijvoorbeeld na de dood van de kanunnik, die het voor eigen gebruik zou kunnen hebben gekopieerd.

Een Naaldwijkse boek dat dichterbij huis wordt bewaard, werpt licht op deze zaak. In Groningen liggen twee fraaie handschriften met hetzelfde werk van Ubertino da Casale, die nog wel in hun eigentijdse banden steken.²³ Beide boeken zijn door één hand geschreven. Aantekeningen op de schutbladen maken duidelijk hoe zij in het hoge noorden zijn terechtgekomen. Voorin het eerste deel staat *Pertinet conventui sororis 3ii ordinis in Groninghen* ('Behoort toe aan het zusterconvent van de derde orde in Groningen'), voorin deel twee *Tercium volumen Ubertini. Et pertinet ad domum confessoris sororis 3e regule sancti Francisci antiqui conventus in Groningen*

('Het derde deel van Ubertino. En behoort tot het huis van de biechtvader van de zusters van de derde regel van Franciscus, het oude convent in Groningen'). De boeken zijn dus in bezit geweest van de tertiariessen van het Oldeklooster of het 'oude convent' in Groningen. En achterin het tweede deel komen we opnieuw een colofon tegen, waaruit blijkt wanneer de boeken zijn geschreven en door wie:

CCCCo LXo, in profesto beate Barbare virginis et martiris, de vespere in puncto hore septime, per manus Henrici filii Engberti, presbiteri licet inutilis, canonici in Naaldwijck. Laus Deo.

Colofon door Hendrik Engbertsz., kanunnik in Naaldwijk; 1460. Universiteitsbibliotheek Groningen, 17 II, f. 211v.

De boeken in Groningen zijn geschreven door dezelfde Naaldwijkse priester-kanunnik als het handschrift in de kathedraalbibliotheek van Lincoln! En net als het boek in Engeland is ook het tweede deel in Groningen voltooid in het jaar 1460, namelijk op de dag vóór de feestdag van de zalige maagd en martelares Barbara, ofwel op 3 december.

Voordat we nu beginnen te juichen dat we een complete set met Ubertino's Arbor hebben teruggevonden, kijken we toch nog even wat beter naar de inhoud van de drie delen. We moeten dan vaststellen dat de delen oorspronkelijk niet kunnen hebben behoord tot dezelfde driedelige set: de libri IV-V van Ubertino's werk staan zowel in het 'Engelse' deel als in deel twee in Groningen, deel één in Groningen bevat de libri I en II en tussen beide banden ontbreekt een band met liber III. We zitten nu dus met twee onvolledige sets!

Teleurstellend voor Naaldwijk als boekenstad is dit allerminst. Integendeel. We weten nu immers dat Hendrik Engbertsz. niet één set, maar minstens twee driedelige sets met hetzelfde werk heeft gekopieerd. Zoiets doe je niet voor eigen gebruik. De

Naaldwijkse priester heeft gewerkt op bestelling, en vast en zeker tegen betaling, voor verschillende opdrachtgevers.

We kunnen dankzij Hendriks colofons nog verder redeneren. Zoals vermeld voltooide hij de ene set op 12 augustus 1460 en de andere nog geen vier maanden later op 3 december van dat jaar. Indien hij deel voor deel kopieerde, dus aan twee sets tegelijkertijd werkte, dan moet hij de 424 bladzijden van het tweede deel in Groningen in maximaal 112 dagen hebben geschreven. Dat is bijna vier bladzijden per dag - een heel aanvaardbare, gemiddelde productie.²⁴ Maar indien Hendrik pas aan de tweede set is begonnen nadat zijn eerste was voltooid, dus de gehele sets van drie delen achtereenvolgens kopieerde - wat meer voor de hand ligt - dan is zijn productie veel hoger geweest: naar schatting tegen de tien pagina's per dag. En dat zeven dagen per week, zestien weken lang, terwijl de dagen steeds korter werden... We hebben gezien dat Hendrik Engbertsz. zichzelf in zijn colofons inutilis noemde: onbruikbaar, nutteloos. Dat is natuurlijk een gelegenheidstopos. Zo behoort je nu eenmaal te gedragen als nederige clericus voor wie bescheidenheid een deugd is. Maar Hendrik mankeerde zeker niet iets aan zijn vingers. We mogen hem na ruim 555 jaar nog steeds dankbaar zijn voor de mooie boeken die hij heeft geschreven. Die zetten Naaldwijk toch een beetje op de kaart als stad van middeleeuwse boeken.

De rond 1475 tegen het koor van de Oude Kerk van Naaldwijk aangebouwde sacristie met op de eerste verdieping de librije. Foto: Ron Nieuwenhuizen.

Noten

- 1 Naar opgave van Jan van Naaldwijk zelf; Londen, British Library, Cotton Vitellius F. XV, f. 149v. Over het geslacht Van Naaldwijk: L.M.G. Kooperberg, 'Jan van Naaldwijk en zijn geslacht. Proeve van eene geschiedenis van het geslacht Van Naaldwijk (genealogisch en historisch)', *De Navorscher* 89 (1940), 76-96, 163-179; 90 (1940), 1-21, 33-44, 65-84, 110-127, 139-149, 189-192; Arnold van der Heijden, 'Genealogie van de heren van Naaldwijk', te downloaden via <http://www.historischarchiefwestland.nl/>.
- 2 Londen, British Library, Cotton Vitellius F. XV en Cotton Tiberius C. IV. Zie over deze kronieken: Sjoerd Levelt, *Jan van Naaldwijk's chronicles of Holland. Continuity and transformation in the historical tradition of Holland during the early sixteenth century*. (Hilversum 2011). Het is niet bekend waar precies Jan van Naaldwijk zijn kronieken heeft geschreven.
- 3 Ed van der Vlist, 'Books for the chapter. Donations in the "Registrum capituli Naeldwicensis"', *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 21 (2014), 9-30.
- 4 Den Haag, Koninklijke Bibliotheek (verder: KB), 128 E 5, f. 101r.
- 5 Naaldwijk, Historisch Archief Westland (verder: HAW), archief van het kapittel van Sint Adriaan (verder: Kapittelarchief), inv.nr. 16, testament van Jacob van Utrecht, kanunnik (9 november 1346); Brussel, Algemeen Rijksarchief, archief van de familie Van Reynegom de Buzet, inv.nr. 1074, 'Register van de fundatien, landen, erffpachten, renthen ende douarien competerende tcapittel van Sinte Adriaens canonisie binnen Naeldtwijck', f. 227v, oorkonde van deken en kapittel van Sint Adriaan (9 augustus 1487; afschrift uit 1597); P.J. Goetschalckx, 'Invoering van de hervorming te Naaldwijk, Honsholredijk en andere plaatsen rond de stad Delft', *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom van Haarlem* 27 (1903), (321-423) 354.
- 6 Den Haag, KB, 73 E 38, *Registrum capituli Naeldwicensis* (verder: *Registrum capituli Naeldwicensis*), los blaadje tussen f. 94 en 95.
- 7 D.A. Brinkerink (ed.), *Van den doechden der vuriger ende stichtiger susteren van Diepen Veen ("Handschrift D")*. (Groningen 1904), 87-133. Zie ook: Wilhelmus Johannes Kühler, *Johannes Brinckerinck en zijn klooster te Diepenveen*. (Rotterdam 1908), passim, m.n. 142 e.v.; Wybren Scheepma, *Deemoed en devotie. De koorvrouwen van Windesheim en hun geschriften*. (Amsterdam 1997); José Groen-Bekema, *Het Zusterboek. Zelfverloochening in het vrouwenklooster te Diepenveen 1400-1578*. (Diepenveen 2006). Zie over Katherine van Naaldwijk voorts: <http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/katharinavannaaldwijk>.
- 8 Deventer, Stads- en Athenaeumbibliotheek, 101 E 26 KL, f. 251v.
- 9 Den Haag, KB, 135 F 7, f. 183v.

- 10 *Registrum capituli Naeldwicensis*, f. 77r. Voor zijn band met Ruge: J.L. van der Gouw, *De Regulieren van Ruge*. (Alphen aan den Rijn 1986), passim.
- 11 *Registrum capituli Naeldwicensis*. Dit archiefstuk is afgedwaald van het kapittelarchief, dat wordt bewaard in het HAW. De KB verwierf het cartularium in 1809 met de verzameling van landsadvocaat Jacob Visser (1724-1804); het is niet bekend hoe Visser het in bezit heeft gekregen.
- 12 Voor het volgende: Van der Vlist, 'Books for the chapter'.
- 13 Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, I A 24 f.
- 14 HAW, Kapittelarchief, inv.nr. 26 (ongedateerd, waarschijnlijk vroeg in 1454). Bartholomeus Pietersz. stierf op 14 april 1454; *Registrum capituli Naeldwicensis*, f. 77v.
- 15 E.T. van der Vlist, 'De boekenlijst van meester Simon Frederik van der Speck uit 1482', in: J.W. Marsilje e.a. (red.), *Uit Leidse bron geleverd. Studies over Leiden en de Leidenaren in het verleden, aangeboden aan drs. B.N. Leverland bij zijn afscheid als adjunct archivaris van het Leidse Gemeentearchief*. (Leiden 1989), 195-201.
- 16 *Registrum capituli Naeldwicensis*, f. 37r-37v. Frank stierf op 5 februari 1480; ibidem. Voor zijn studie: Ad Tervoort, *The iter Italicum and the northern Netherlands. Dutch students at Italian universities and their role in the Netherlands' society (1426-1575)*. (Leiden/Boston 2005), bijlage op cd-rom, 51-52.
- 17 *Registrum capituli Naeldwicensis*, f. 85v. Magister Martinus stierf op 20 september 1494; ibidem.
- 18 Uitgegeven in Goetschalkx, 'Invoering van de hervorming te Naaldwijk', 341-423.
- 19 R.M. Thomson, *Catalogue of the manuscripts of Lincoln Cathedral Chapter Library*. Cambridge 1989, 69-70.
- 20 Lincoln, Cathedral Chapter Library, hs. 93, f. 208v.
- 21 *Registrum capituli Naeldwicensis*, f. 77r, testament van de kanunnik Gerardus Roer, overleden op 24 maart 1447.
- 22 Reginald Maxwell Woolley, *Catalogue of the manuscripts of Lincoln Cathedral Chapter Library*. (London 1927), 62.
- 23 Groningen, Universiteitsbibliotheek, hs. 17 I en II. Het etiketje van het tweede deel is losgeraakt en wordt apart bewaard in een doos met fragmenten.
- 24 Vgl. J.P. Gumbert, 'The speed of scribes', in: Emma Condello & Giuseppe De Gregorio (eds.), *Scribi e colofoni. Le sottoscrizioni di copisti dalle origini all'avvento della stampa*. (Spoleto 1995), p. 57-69; Michael Gullick, 'How fast did scribes write? Evidence from Romanesque manuscripts', in: Linda L. Brownrigg (ed.), *Making the medieval book: techniques of production*. (Los Altos Hills 1995), 39-58.

Rijn

Drie eeuwen Romeinen in het Westland

In dit artikel wordt het Romeinse verleden van het Westland en de omliggende regio uit de doeken gedaan en worden de belangrijkste en spectaculairste vondsten beschreven. Ten slotte wordt benadrukt hoe uniek en belangrijk het gebied is en wat ons nog qua ontdekkingen te wachten kan staan.

Inleiding

Het Westland en de Romeinse tijd. Het is een combinatie die soms spectaculaire vondsten heeft opgeleverd. Denk aan de mijlpaal die bekend is geworden als die van Monster en al enkele eeuwen geleden het daglicht weer zag. Denk aan de meer dan levensgrote bronzen hand die meer dan tachtig jaar geleden bij Naaldwijk uit de grond kwam. Denk aan het beroemde bronzen diploma van Poeldijk. Al deze vondsten leggen getuigenis af van het rijke Romeinse verleden van het gebied. Wat weten we eigenlijk van de bewoning uit die roemruchte periode? Dat blijkt maar bedroevend weinig te zijn. Illustratief is het onlangs verschenen en prachtig vormgegeven boek over het Westland van Marcel IJsselstijn en Yvonne van Mil.¹ De Romeinse tijd wordt er beschreven aan de hand van voorbeelden die voor het overgrote deel niet in het Westland gelegen zijn. Het gaat dan om vindplaatsen in Den Haag, Rijswijk en Voorburg. De vindplaatsen in het Westland worden slechts summier genoemd en dat is ook niet zo gek. Het onderzoek is eigenlijk bijna altijd kleinschalig en versnipperd geweest. Vanuit de verschillende gemeenten was lang geen geld of mankracht om iets grootschaligs te doen. Daar is pas de laatste tien jaar verandering in gekomen en dat heeft natuurlijk vooral te maken met de nieuwe wetgeving, die heeft gezorgd voor een verankering van archeologisch onderzoek binnen het ruimtelijke ordeningsveld. Niet alleen in het Westland is grootschaliger onderzoek uitgevoerd. De grote bouwwoede uit het begin

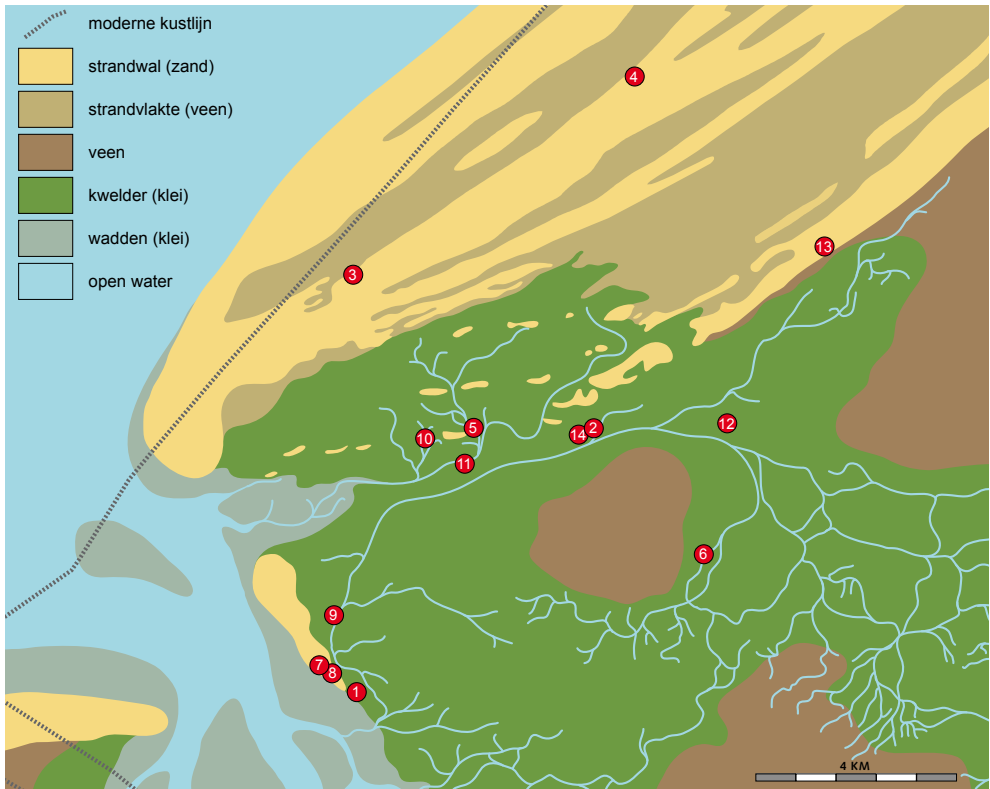
van de huidige eeuw heeft overal in de Haagse regio voor noodzakelijk onderzoek gezorgd en daardoor uiteindelijk ook voor veel nieuwe inzichten, in elk geval wat betreft de Romeinse tijd. Die zijn belangrijk, ook voor een beter begrip van wat er in het recente en minder recente verleden in het Westland is gevonden. Dit artikel begint daarom met de stand van zaken, na al die jaren VINEX-onderzoek, als kader voor hetgeen in de loop der jaren in het Westland uit de grond is gehaald. Daarna komt het Westland zelf aan bod.

Het kader

Laten we voor we op de inhoud ingaan eerst het gebied maar eens afbakenen en dat is niet eens zo moeilijk. Het gaat hoe dan ook om het gebied waar het inheemse volk huisde dat door de Romeinen de 'Cananefaten' genoemd werd. Het is het gebied tussen Rijn en Maas en tussen de kustlijn en de ondoordringbare veenmoerassen een stukje naar het oosten toe. Onder de Maas, het toenmalige Helinium, begon een ander stamgebied. Gezien de breedte van het water zullen de contacten daarmee maar beperkt zijn geweest. Boven de Rijn was geen sprake meer van Romeins gebied, al zal de invloed van de Romeinen ook daar te merken zijn geweest. Bij elkaar ging het dus om een relatief beperkt gebied. Het zuidelijk deel, en dat zal ongeveer een derde zijn, is grotendeels wat nu het Westland vormt.

Niettemin was er sprake van een uiterst afwisselend landschap, toen Romeinse soldaten in de vroege eerste eeuw na Chr. het gebied binnentrokken. Er waren, net als nu, duinen die de kustlijn afbakenden en het achterland afschermden. Ze waren lang niet zo hoog als die van tegenwoordig, maar nog steeds hoger dan de rest van het gebied. Daardoor waren ze in de eeuwen daarvoor de meest aangewezen plek geweest om je te vestigen en gewassen te verbouwen. Achter die duinenreeks begon het moeras in de vorm van een onbegaanbaar hoogveen. In het zuiden van het gebied daarentegen was de situatie anders geworden. Daar stroomde de Maas, die volgens recent onderzoek qua stroomvolume rond 250 voor Chr. de Rijn ver achter zich had gelaten.² Eerdere overstromingen hadden daar al stukken van het veen opgeruimd en voor het ontstaan van een stelsel van getijdegeulen, het Gantelsysteem, gezorgd. Omdat er in die derde eeuw voor Chr. opnieuw sprake was van verhoogde stormvloedactiviteiten, veroorzaakte die grote hoeveelheid water een grootschalige uitbreiding van dat krekensysteem verder landinwaarts. Dit zorgde in eerste instantie voor vernatting, maar uiteindelijk ook voor ontwatering en bij het begin van de Romeinse tijd was het gebied droog genoeg om er zich weer te kunnen vestigen en gebruik te kunnen maken van de vruchtbare grond.

We weten al sinds lang hoe de plaatselijke bevolking in de Romeinse tijd genoemd werd. Hun naam is bekend uit historische bronnen, maar nog belangrijker, ook van stenen documenten die in ons gebied gevonden zijn. Het gaat om de Caninefaten,

1) De Lier (vlootstation)	8) Naaldwijk-Hoogwerf
2) Den Haag-Hoge Veld	9) Naaldwijk-Trade Parc Mars
3) Den Haag-Ockenburgh	10) Poeldijk-Westhof
4) Den Haag-Scheveningseweg	11) Poeldijk-Wateringseweg
5) Den Haag-Uithofslaan	12) Rijswijk-de Bult
6) Midden-Delfland (Harnaschpolder)	13) Voorburg-Arentsburg (Forum Hadriani)
7) Naaldwijk-Hoogeland (Holland College)	14) Wateringen-Juliahof

*Het Westland met geologische ondergrond en de in de tekst behandelde vindplaatsen.
Tekening: J. van Zoelingen, Afdeling Archeologie en NME, gemeente Den Haag.*

zoals vermeld bij Tacitus, of Cananefaten zoals bekend van de in onze streken gevonden mijlpalen. Tot voor kort is ervan uitgegaan dat ze bij de komst van de Romeinen in dit deel van Zuid-Holland al hun domicilie hadden. Nieuwe inzichten vertellen een ander verhaal. Er zijn namelijk geen inheemse vindplaatsen bekend uit de eerste helft van de eerste eeuw na Chr. Dat heeft Jasper de Bruin er in zijn proefschrift toe gebracht te veronderstellen dat ze door de Romeinen 'uitgenodigd' zijn om het land te komen bevolken!³ Daarmee krijgt de mededeling van Taci-

tus, dat ze op eenzelfde manier het Romeinse Rijk zijn ingetrokken als de Bataven, een hoger waarheidsgehalte dan lang is gedacht. Dat maakt het overigens niet waarschijnlijker dat hun oorsprong net als die van de Bataven ergens in Duitsland moet worden gezocht. De materiële cultuur heeft juist nog steeds veel kenmerken van wat er noordelijker in Nederland, in Noord-Holland en Friesland, is gevonden. Het is in dit kader interessant de Cananefaatse ruitereenheid, de *ala Caninefas*, te noemen die volgens Tacitus in 28 na Chr. de Romeinen bijstond bij het neerslaan van de opstand van de Friezen in Noord-Holland. Was er wellicht daarna sprake van een 'beloning'?

Hoe dan ook, het blijkbaar lege land dat de Romeinen hier aantroffen toen ze vanaf circa 40 na Chr. hun eerste forten langs de Rijn bouwden en waar ze in 47 een kanaal groeven om de Rijn met de Maas te verbinden, het alom bekende Kanaal van Corbulo, raakte weer bewoond in de jaren daarna. Dat kon ook omdat de oeverwallen van alle stromen en kreken van het Gantelsysteem al een tijdje drooggevallen waren en met het omringende door de kleiafzettingen uiterst vruchtbaar geworden land aantrekkelijke vestigingsplaatsen waren geworden.

Doorsnee door het Kanaal van Corbulo bij een opgraving in de Rietvinkpolder te Leidschendam. Foto: Monique van Veen.

In Wateringse Veld (vroeger onderdeel van het Westland, maar tegenwoordig behorend tot de gemeente Den Haag) is op meerdere plekken sprake van bewoning die met die eerste periode in verband gebracht kan worden. Dat geldt ook voor de Uithofslaan aan de zuidelijke rand van Den Haag⁴, de Harnaschpolder in Midden-Delfland⁵ en voor de beroemde vindplaats Rijswijk-De Bult, de eerste inheems-Romeinse vindplaats die uitvoerig is onderzocht en als dissertatie voortreffelijk is gepubliceerd.⁶

Natuurlijk was de 'invitatie'- als die al bestond, je kunt je ook een gedwongen verplaatsing voorstellen - vooral ook in het eigen belang. Met de komst van de limes met al zijn forten waren er veel monden bijgekomen die gevoed moesten worden. Dat ging hoe dan ook het gemakkelijkst vanuit de directe omgeving. In de loop der tijd groeide het aantal niet-producerende inwoners alleen maar. Aan het Kanaal van Corbulo werd een stad gebouwd die we kennen als Forum Hadriani en die op zijn hoogtepunt vele honderden inwoners zal hebben gekend. Het begin ervan is nog steeds in nevelen gehuld, maar zijn titel als marktplaats (*Forum*) kreeg de stad waarschijnlijk ten tijde van Keizer Hadrianus aan het begin van de jaren twintig van de tweede eeuw. Pas vanaf die tijd begint de Romeinse materiële cultuur, het draaischijfaardewerk, het glas, etc. een beetje door te dringen in de inheemse huishoudens.

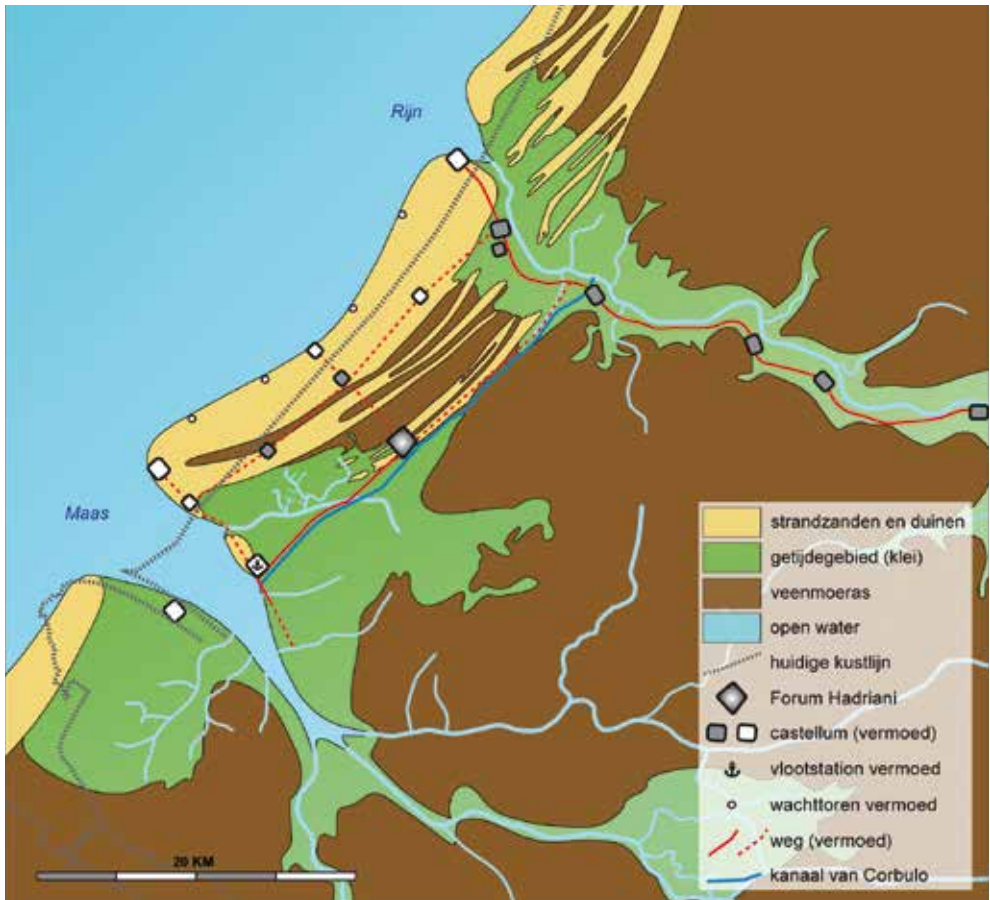
Het onderzoek van de afgelopen twintig jaar heeft daarnaast nog een ontwikkeling aangetoond, die rond het midden van de tweede eeuw moet worden geplaatst en die ook weer belangrijke gevolgen moet hebben gehad voor het gebied en haar bewoners. We moeten daarvoor naar het duingebied van Den Haag, om precies te zijn naar het huidige vakantiepark Kijkduin. Dat was vroeger de gemeentelijke camping Ockenburgh en is daarom als vindplaats bekend geworden onder die laatste naam. Het is intussen een *key-site* voor de Nederlandse archeologie geworden, al heeft het wel even geduurd voor het zover was. De geschiedenis zal waarschijnlijk wel bekend zijn. In de jaren dertig van de vorige eeuw is er door dr. Holwerda een voor die tijd grootschalig onderzoek gedaan, maar na zeven zomers graven was hem volstrekt onduidelijk wat hij nou eigenlijk had gevonden. Uiteindelijk kwam hij niet verder dan de conclusie dat het een 'armelijke Bataafsche nederzetting' moest zijn geweest. Het moet gezegd dat met de kennis van toen de site erg moeilijk te duiden was. Dat neemt niet weg dat Holwerda er wel heel erg ver naast zat. Dat bleek al toen er in de jaren tachtig opnieuw naar de vondsten werd gekeken⁷ en nog eens te meer toen tien jaar daarna opnieuw grootschalig de spa de grond inging. In plaats van een inheemse nederzetting bleek het te gaan om een site met een duidelijk militaire achtergrond. De vondst van een kleine versterking, een minicastellum, was daarvoor wel het ultieme bewijs.⁸

Maquette van het ruiterfort van Ockenburgh. Foto: Peter van Oosterhout.

Eerder al was aan de Scheveningseweg in Den Haag een vindplaats met duidelijk militaire kenmerken ontdekt.⁹ Het heeft bij elkaar tot het inzicht geleid, dat het kustgebied een militaire zone moet zijn geweest en dat dat te maken moet hebben gehad met een verdediging van een blijkbaar kwetsbare grens.

De uitwerking van het grootschalige onderzoek op Ockenburgh, die pas kort geleden tot een succesvol einde is gebracht, heeft daar nog veel meer kleur aan kunnen geven. Onder de sporen van de grote vicus zijn namelijk resten ontdekt van een veel grotere militaire installatie, die is geïnterpreteerd als een constructiekamp, een tijdelijke voorziening voor werktroepen die het kleine fort van Ockenburgh zullen hebben gebouwd. Gezien de grootte van dit kamp is het echter logischer te veronderstellen dat er veel meer moest worden gebouwd dan alleen dat mini-fort. Daarom gaan we er op dit moment vanuit dat rond het midden van de tweede eeuw in een grootschalige, planmatige actie een kustverdediging is aangelegd. De vicus van Ockenburgh zelf (de armelijke nederzetting van Holwerda!), aangelegd over de verlaten resten van het constructiekamp heen, moet gezien zijn grootte bedoeld zijn geweest voor al die installaties in de directe omgeving.¹⁰ Zo is er ondanks de kustafslag die ervoor gezorgd heeft dat veel van dit systeem voor altijd is verdwenen, toch een verrassend duidelijk beeld ontstaan van de kust, al is er nog maar bitter weinig bekend over de ontwikkeling ervan na de aanleg. Opvallend

*Een model van de kustverdediging met militaire installaties en de infrastructuur.
Tekening: Afdeling Archeologie en NME, gemeente Den Haag.*

is de parallel met de westkust van Engeland ten zuiden van Hadrian's Wall. Daar loopt een rij van forten en fortjes vanaf het eind van die muur tientallen kilometers naar het zuiden toe. Er was daar sprake van plundertochten over het water vanuit het 'barbaarse' gebied benoorden de Muur. Het ging bij ons ongetwijfeld om een soortgelijke dreiging. In ons geval kwam die vanuit noordelijk Germanië, waar vooral de Chauken berucht waren om hun raids vanaf zee. Daar zijn maar heel spaarzaam berichten over gevonden. Er zijn nou eenmaal nauwelijks geschreven bronnen die iets over ons gebied in de tweede eeuw melden. Die stilte zegt dus niet zo veel.

Er gebeurde nog veel meer in het midden van de tweede eeuw. De vondst van een viertal mijlpalen in Wateringse Veld in 1997 langs wat het tracé van de Romeinse hoofdweg in de regio bleek te zijn, heeft duidelijk gemaakt dat toen ook al aan een

betere infrastructuur gewerkt werd. De vroegste mijlpaal, die van Antoninus Pius, is zeer nauwkeurig gedateerd op 151 na Chr.¹¹ Er wordt vanuit gegaan dat die paal tevens de aanleg van deze weg markeert.

De vondst van vier Romeinse mijlpalen in Wateringse Veld in 1997. Foto: Afdeling Archeologie en NME, gemeente Den Haag.

Ook het bouwland moest eraan geloven. Over misschien wel het gehele Canane-faatse gebied, zelfs tot in de afgelegen delen van Midden-Delfland, werd het verdeeld in vergelijkbare stukken. Dat werd gedaan door het graven van een uitgebreid systeem van greppels die de percelen begrepsden en meteen voor een betere waterhuishouding zorgden. Dankzij het promotieonderzoek van Van Londen weten we dat dit planmatig gebeurde: bij het uitzetten van de percelen is consequent de Gulden Snede gebruikt.¹² Het was juist het leger dat bij zijn bouwwerkzaamheden altijd van deze specifieke verhoudingen uitging. Het idee is dan ook dat het leger hier dat werk op zich heeft genomen, net zoals dat naar alle waarschijnlijkheid verantwoordelijk geweest is voor de aanleg van de nieuwe infrastructuur. De sys-

tematische percelering van het beschikbare land kan wijzen op een voornemen om de voedselproductie op te voeren. Dat moest ook, want nieuwe forten langs de kust, hoe noodzakelijk ook, zorgden voor extra soldaten en dus ook extra monden die gevoed moesten worden. Misschien wel exemplarisch is de grote graanopslagplaats, een *horreum*, die in het inheems-Romeinse complex aan de Uithofslaan juist in deze periode werd aangelegd.¹³ Het gaat om een constructie, gebouwd op een fundament van houten liggers. In de greppels er direct omheen zijn grote hoeveelheden dakpanpuin gevonden. Dit alles maakt een gebouw in vakwerk met een pannendak, een typisch Romeinse bouwtraditie, behoorlijk aannemelijk. Was dit de centrale opslag van het oogstoverschot van de verschillende boerderijen die hier geclusterd waren, bedoeld voor de markt of voor de verplichte belastingafdracht?

Reconstructie van het horreum van de Uithof. Tekening: J. van Zoolingen, Afdeling Archeologie en NME, gemeente Den Haag.

Dan is er nog de stad. Bovengenoemde mijlpaal vermeldt die blijkens de letters MAC als een *municipium*, dus als een stad met stadsrecht. Het zou natuurlijk heel mooi in het geschetste beeld passen als die officiële verheffing ook in deze periode had plaatsgevonden. Misschien is dat ook zo, maar zeker is dat helaas allerm minst. Voorlopig moeten we er rekening mee houden dat dat eerder is gebeurd, onder keizer Hadrianus.¹⁴ Hoe dan ook, de periode na 150 na Chr. is meteen ook de periode van de grootste economische bloei van het gebied. Op veel plaatsen neemt de

bewoningsintensiteit toe; het vondstmateriaal laat zien dat de materiële welvaart toeneemt. Het traditionele inheemse handgevormde aardewerk maakt snel plaats voor het Romeinse draaischijfaardewerk in al zijn vormen en soorten. Niet overal is dat overigens in gelijke mate het geval. Hoe verder van de routes en van de stad af, hoe minder de toegang tot deze markten lijkt te zijn geweest. Bij de kleine boerennederzettingen in het duingebied, vaak pas ontstaan in de tweede eeuw en blijkbaar bij gebrek aan betere gronden, blijft het handgevormd aardewerk de standaard. Romeinse producten vormen slechts een kleine minderheid. De nederzetting bij Rijswijk-De Bult gaat ook mee in de economische voorspoed. Een van de boerderijen daar krijgt in de late tweede eeuw het aanzien van een kleine villa met een stenen fundering. Het gebouw had voor een deel vloerverwarming en blijktens de vondsten ook stucwerk met daarop geschilderde fresco's. Het kan niet anders dan dat de eigenaar lid was van de plaatselijk elite en zich een meer Romeinse levenswijze had aangemeten.

*De 'villa' van Rijswijk zoals nagebouwd in het Archeon in Alphen aan den Rijn.
Foto: Museumpark Archeon.*

Van de kustverdediging weten we dat die tot in de derde eeuw bleef functioneren. De Scheveningseweg lijkt een laat tweede-eeuwse oorsprong te hebben en is dus wellicht een latere toevoeging in het systeem. Het ruitfort van Ockenburgh wordt rond 180 verlaten, maar de vicus (en dus het systeem) blijft in full swing en lijkt daarna zelfs nog te groeien. Dat wil niet zeggen dat de voorspoed van de tweede eeuw ook bleef voortduren. Er zijn genoeg aanwijzingen dat dat niet het geval geweest is. Aan het eind van die eeuw zien we dat nederzettingencomplexen verlaten gaan worden. Dat kan te maken hebben met een langzaam voortkruipen-

de vernatting van het landschap. De grote vindplaats Hoge Veld in Wateringse Veld heeft daar duidelijke gegevens voor opgeleverd.¹⁵ Andere oorzaken, hoe moeilijk ook aan te tonen, mogen echter niet vergeten worden. De derde eeuw kende lange perioden van onrust, zowel buiten als binnen het Rijk. Keizers en troonpretendenten betwistten elkaar de macht en gebruikten daarvoor soms de legers die voor de grensbewaking bestemd waren. We weten ook dat het Romeinse Rijk meerdere malen is geteisterd door pestepidemieën. Soms worden die ook genoemd in de klassieke bronnen, maar die zijn helaas voor ons gebied in deze periode nagenoeg non-existent. De infrastructuur bleef zeker tot in het midden van de derde eeuw intact, dat bewijzen de twee mijlpalen gewijd aan keizer Decius (251 na Chr.) die gevonden zijn in Rijswijk en Wateringse Veld.

Van de late derde en vroege vierde eeuw weten we maar weinig. Voor zover bekend waren veel van de forten langs de limes goeddeels verlaten, maar geheel onbewoond lijkt het gebied toch niet te zijn geweest. Op verschillende plaatsen is vondstmateriaal uit juist die periode gevonden. Omdat Engeland in die tijd nog deel van het Rijk uitmaakte, wordt ervan uitgegaan dat de Rijn als aanvoerrote die kant op bleef functioneren. Een vorm van bezetting in de forten is dan natuurlijk onontbeerlijk. Ook de kustzone lijkt nog wat bewoning te hebben gekend; de vindplaats Ockenburgh heeft ook van die periode nog wat materiaal opgeleverd, zij het in de verste verte niet meer met de intensiteit van een eeuw eerder. Het dooft definitief uit in de loop van de vierde eeuw. Als er weer nieuwe bewoners het gebied intrekken, zijn we in de vroege Middeleeuwen beland.

Het Westland

We hebben dus een tamelijk duidelijk beeld van hoe het in ons gebied in de Romeinse tijd gesteld was. Het Romeinse leger heeft daar een veel prominentere rol in gekregen dan een jaar of dertig geleden voor mogelijk werd gehouden. Maar hoe zit het dan met het Westland? Zijn er van al die specifieke sites en vondsten, militair en civiel, die hierboven zijn beschreven ook voorbeelden te vinden? Natuurlijk zijn die er en het zijn soms nog heel belangrijke ook, zoals hieronder zal blijken. Het heeft echter wel even geduurd voordat dat inzicht er was.

Dat er Romeinse vindplaatsen zijn, is al heel lang bekend. Al voor de oorlog had dr. Holwerda (die van Ockenburgh) zijn sleuven gegraven over de Hoogwerf bij Naaldwijk, maar het waren mensen als Van Liere en Jan Emmens, die in kleine kring duidelijk maakten dat het in het Westland om meer ging dan alleen die vindplaats. Van Liere was vlak na de oorlog bij zijn onderzoek ten behoeve van de tuinbouw op tientallen vindplaatsen gestuit.¹⁶ Hij veronderstelde zelfs (en dat bleek veertig jaar later volkomen terecht) de aanwezigheid van een Romeinse weg tussen Wateringen en Naaldwijk op grond van de rechte lijn waarop die vindplaatsen gesitueerd waren. Politicus, streekhistoricus en amateur-archeoloog Jan Emmens

had in diezelfde periode de gewoonte om bij alle bodemingrepen in de streek de grond op archeologica te inspecteren. Er ontstond op die manier een grote collectie met vondsten uit alle perioden en, wat de Romeinse tijd betreft, uit zo ongeveer alle dorpen in het Westland: Monster, Honselersdijk, Kwintsheul, De Lier, etc.¹⁷ Desondanks waren het in het geheel genomen natuurlijk niet meer dan speldenprikjes. Genoeg om duidelijk te maken dat het om een gebied met een heel hoge potentie ging, maar te weinig om er een echt goed beeld van te krijgen. Die tijd is intussen gelukkig voorbij. De afgelopen jaren is op verschillende plaatsen grootschalig onderzoek uitgevoerd, onderzoek dat zeker tot nieuwe inzichten geleid heeft. Het loont de moeite daar wat meer in detail naar te kijken.

Geologisch gezien wordt het Westland volledig gedomineerd door de afzettingen van het Gantelsysteem. Hier mondde deze getijdegeul in het toenmalige *Helinium* uit. De kleilagen die zich vanuit de geul in het omringende land hebben afgezet worden dikker naarmate die monding dichterbij wordt genaderd. Het is het residu van een grote overstroming die in de Middeleeuwen het land onder water gezet heeft. Dat betekent dat juist daar het Romeinse niveau diep verborgen ligt onder het huidige oppervlak en dat heeft de conservering natuurlijk goed gedaan. De duinen en strandwallen die de grens met de zee vormden, zijn echter in de afgelopen duizend jaar goeddeels door de natuur zelf opgeruimd. Toch is er in het gebied nog sprake van een grote zandopduiking en dat is meteen een belangrijke. Het gaat om de zogenaamde haakwal bij Naaldwijk, een zandrug haaks op de kustlijn, gevormd door het in- en uitstromende water van de Maas. We komen daar nog uitgebreid op terug.

De overeenkomsten in landschap met het hiervoor beschreven inleidende deel zijn groot. Het hoeft dus geen verbazing te wekken dat het karakter van de vindplaatsen vaak hetzelfde is en dat ze te vinden zijn op dezelfde soort locaties, de oeverwallen en de kreekruigen van het Gantelsysteem. Het gaat om dezelfde Cananefaatse boeren, die deze net wat hoger gelegen delen in het landschap gebruikten om er hun boerderijen te bouwen en hun akkers aan te leggen. Voorbeelden daarvan zijn Poeldijk Westhof bij de Arkellaan waar zes boerderijplattegronden zijn blootgelegd¹⁸ en de Juliahof in Wateringen, waar het om zeven exemplaren moet zijn gegaan. Die laatste overigens als deel van een veel grotere nederzetting die zich over de gemeentegrens en tot ruim in het tegenwoordig Haagse Wateringse Veld heeft uitgestrekt.¹⁹ Bij beide gaat het om bewoning die rond het midden van de eerste eeuw begon en duurde tot vroeg in de derde eeuw. Bij de locatie Juliahof/Hoge Veld gaat het bij elkaar om een 700 m lange, maar ondiepe strook die van begin tot eind boerderijen heeft gehuisvest. Er kan gesproken worden van echte lintbebouwing en het geeft eens te meer aan hoe intensief de drogere delen van het Cananefatengebied bebouwd geweest zijn.

In dit kader moet ook zeker de haakwal bij Naaldwijk worden genoemd. Hier is de grootste Romeinse set van vindplaatsen in het Westland te vinden. Zoals gezegd is het terrein bij de Hoogwerf al voor de oorlog ontdekt en onderzocht door dr. Holwerda, de toenmalige directeur van het Museum van Oudheden in Leiden. Vanaf het begin had de vindplaats iets tegenstrijdigs. De vondst van een meer dan levensgrote bronzen hand, waarschijnlijk afkomstig van een keizerbeeld, wees op een typisch Romeinse achtergrond.

*De meer dan levensgrote
bronzen hand van Naaldwijk.
Foto: Rijks-museum van
Oudheden, Leiden.*

De aanwezigheid van vooral veel handgevormd 'inheems' aardewerk en, zelfs op Holwerda's tekeningen herkenbaar, de plattegrond van een typisch inheemse drieschepige boerderij, wijzen juist op het tegendeel.²⁰ De grootschalige opgravingen die de afgelopen tien jaar op de terreinen Hoogeland/Holland College, naast de Hoogwerf op de haakwal hebben plaatsgevonden, hebben aan die onzekerheden een eind gemaakt. Er is zonder twijfel sprake van inheemse bewoning. Die moet zijn begonnen ergens rond 75 na Chr. met een enkele boerderij. Dat waren overigens niet de eerste bewoners, ook in de late ijzertijd hadden er zich al eens boeren gevestigd. Na die eerste boerderij volgde vrij snel een tweede. Dat het gebied toen al decennia deel uitmaakte van het Romeinse rijk, is eigenlijk nauwelijks te zien. Het overgrote deel van het vondstmateriaal uit deze periode is het bekende handgevormde aardewerk, dat volgens eeuwenoude traditie ter plekke gemaakt werd. Pas in de loop van de tweede eeuw verschijnt het gedraaide Romeinse aardewerk in het vondstbestand. Voor de vindplaats Naaldwijk Trade Parc Mars terrein, ook in de directe omgeving en niet zo lang geleden opgegraven, geldt hetzelfde.²¹ Het past perfect in het hierboven beschreven beeld van de ontwikkeling van het gebied na 150 na Chr.

Hoewel er zeker aan akkerbouw is gedaan - het *horreum* van de Uithofslaan is daar een duidelijke aanwijzing voor - lijkt het erop dat veeteelt (vooral voor het vlees) hier het belangrijkste bestaansmiddel was. De iets siltige bodem²² leende zich ook meer voor weidegrond dan voor intensieve gewasteelt. Ongetwijfeld ging het vlees naar de markt van *Forum* - het zal dan ook geen ongebruikelijk gezicht zijn geweest, een kudde runderen op de Romeinse hoofdweg!

Dat brengt ons op die andere twee specifieke elementen, die zo belangrijk zijn geweest voor het noordelijk deel van ons onderzoeksgebied: de infrastructuur en de militaire organisatie. Ze zijn zo nauw met elkaar verbonden dat ze hieronder gezamenlijk voor het voetlicht komen. Voor alle duidelijkheid: van de kustverdediging sec zal in het Westland niets meer over zijn. Daar is gewoon te veel van de oorspronkelijke kuststrook voor verdwenen. Ook het *Helinium* zelf zal niet zonder enige bescherming hebben gekund en er is ook nog zoiets als de Romeinse marine, de *Classis Germanica*. Blijkens het veelvuldig voorkomen van dakpannen met haar naam erop gestempeld was deze actief in de regio en natuurlijk onontbeerlijk bij een vijand die vooral vanuit zee kwam.

Er zijn inderdaad hier en daar kleine en soms ook grotere aanwijzingen voor de aanwezigheid van meer dan alleen inheemse boeren en van meer infrastructuur dan alleen het Kanaal van Corbulo en de daarnaast lopende hoofdweg. Voorlopig zijn ze echter niet allemaal even eenduidig. Toch loont het de moeite ze hier de revue te laten passeren, al was het maar om nog eens de potentie van het gebied te benadrukken. Het Trade Parc Mars terrein, hierboven al genoemd, is daar een mooi voorbeeld van. Waarschijnlijk was het terrein gelegen aan het Kanaal van Corbulo en dus ook aan de al eerder genoemde weg, die van de Rijn naar de Maas liep via het huidige Voorburg, Wateringen en Naaldwijk. Die weg is in Wateringse Veld over een afstand van meer dan 700 m teruggevonden.²³ Ongetwijfeld profiteerden de bewoners van die ligging. In de derde eeuw blijkt er zelfs steenbouw te zijn geweest! Hoewel er helaas bitter weinig van over was, kon - vooral door de dichte paalfunderingen die eerst in de grond waren geslagen voor er met natuursteen gebouwd ging worden - toch een gebouw van 3,8 x 3 m met *apsis*²⁴ herkend worden. Juist vanwege dat laatste element is voorgesteld het te beschouwen als een badgebouwje.²⁵ Steenbouw is uitzonderlijk zeldzaam in het Romeinse rurale gebied van Zuid-Holland. Hierboven is Rijswijk-De Bult al genoemd en hieronder zullen we het nog hebben over Poeldijk. Het gaat dus om slechts drie plekken, waarvan twee in het Westland. Van een badgebouw is echter voor het eerst sprake! Als deze interpretatie correct is (Leijnse houdt nog wat slagen om de arm), dan zou ook met een militaire achtergrond rekening gehouden kunnen worden. Badhuizen zijn heel regelmatig bij castella te vinden, meer nog dan bij civiel rurale complexen. Overigens is het mogelijk dat het gebouwje deel uitmaakte van een groter complex. Leijnse houdt de mogelijkheid open dat er een op houten liggers gefundeerd houten gebouw naast heeft gestaan, dat echter door zijn ondiepe fundering nageenog compleet verdwenen is.²⁶ Hoe dan ook, de vindplaats Trade Parc Mars is buitengewoon intrigerend en de kans dat de naastgelegen terreinen nog belangrijke nieuwe informatie opleveren, is levensgroot.

Terloops werd bij de net besproken vindplaats nog de mogelijkheid geopperd, dat er van een veteranenboerderij sprake zou kunnen zijn. Er zijn daarvoor echter kans-

rijker kandidaten in de regio. Het fenomeen is overigens interessant genoeg. Het gaat om inheemse boerderijen met duidelijk Romeinse architecturale kenmerken, zoals bijvoorbeeld een zuilengalerij of porticus. Wouter Vos heeft in zijn dissertatie als eerste een verband gelegd tussen deze bouw en de na 25 jaar dienst uit het leger afgezwaaide hulsoldaten, de *auxilarii*.²⁷ In Wateringse Veld is sprake van zo'n boerderij met een porticus²⁸ en het opvallende is dat het de enige plek van de hele opgraving is waar zegeldoosjes uit de grond gekomen zijn. Deze voorwerpen werden gebruikt om bijvoorbeeld correspondentie op schrijfplankjes te verzegelen. Er wordt vandaag de dag uitgegaan van enige mate van geletterdheid bij soldaten en dus uiteindelijk ook bij veteranen.²⁹ Toevallig of niet, het is ook het enige erf waar een duidelijke naamgraffito is aangetroffen op een geverfde beker. Dat er in het Westland veteranen zijn geweest weten we zeker en dat is weer te danken aan een andere intrigerende vindplaats in het Westland: die van Poeldijk-Wateringseweg of Holle Watering. Veel weten we er helaas niet over, al het onderzoek is kleinschalig en versnipperd geweest. De vondst aldaar van het landelijk beroemde bronzen diploma, de 'afzwaai-akte' van de zoon van Amandus, laat geen enkele ruimte voor twijfel. Hij was een hulsoldaat die 25 jaar in het Duitse Dormagen in de *Ala I Noricorum* gediend had en daarmee het burgerrecht had verworven.

Het diploma van Poeldijk, ooit uitgereikt aan de zoon van Amandus. Foto: Rijksmuseum van Oudheden, Leiden.

Het diploma is behoorlijk scherp gedateerd. Uit de lijst van consuls, die als getuigen op het diploma vermeld staan, kan worden afgeleid dat het diploma met zekerheid tussen 7 februari 160 en 5 mei 167 werd uitgereikt. De vondst staat niet op zichzelf. Het diploma is gevonden vlak naast een Romeinse tufstenen fundering die naar verluidt afkomstig moet zijn geweest van een gebouw van circa 8 x 15 m. Onderzoek in 1993 en 1994 op een steenworp afstand heeft sporen opgeleverd die door de opgravers als dubbele (spits)gracht zijn geïnterpreteerd.³⁰ Gaat het hier om een rijke veteraan die een luxe boerderij had laten bouwen of om een militaire installatie?

Hier aangekomen is het tijd om even, en vooral ogenschijnlijk, een zijweg te bewandelen, die (hoe toepasselijk) over de Romeinse infrastructuur gaat. Iedereen met belangstelling voor het verleden kent wel de mijlpaal van Monster.

De mijlpaal van Monster. Foto: Rijksmuseum van Oudheden, Leiden.

Het is verreweg de oudste vondst van het Westland, zo oud zelfs dat het precieze jaar van ontdekking niet meer te achterhalen valt, evenmin als de exacte vondstlocatie. De vondst wordt voor het eerst door de historicus Heda genoemd in 1521. De paal, sinds de negentiende eeuw in het bezit van het Rijksmuseum van Oudheden, vermeldt keizer Marcus Aurelius samen met Lucius Verus en dateert uit 162 na Chr. Zonder enige twijfel heeft de paal ooit langs een Romeinse weg gestaan, maar of dat de weg is die naast het Oosteinde in Wateringse Veld is aangetroffen, is zeer de vraag. Geen van de palen die daarlangs zijn gevonden - en dat zijn er inmiddels zes - noemt Marcus Aurelius. Is er dan sprake van een tweede weg? Juist in de buurt van de steenbouw van Poeldijk is sprake van sporen, die sterk lijken op die van een weg zoals die is aangetroffen aan het Oosteinde. Het gaat om twee bermsloten

met daartussen opgeworpen grond en dat moet als een weglichaam worden geïnterpreteerd. Langs deze weg zijn, en ook dat komt overeen met Wateringse Veld, enkele kringgreppels gevonden die afkomstig zijn van grafmonumenten. In dit scenario zou de vindplaats Poeldijk-Wateringseweg als een beveiligingspost kunnen worden geduid. Hoewel voorlopig nog onbewijsbaar is het wel iets om rekening mee te houden. Belangrijke wegen werden altijd beveiligd c.q. gecontroleerd. Dat kan overigens ook onder bevel van een veteraan zijn uitgevoerd. Er zijn binnen het Romeinse bestel voorbeelden bekend van veteranen die na hun afzwaaien binnen de krijgsmacht hun taak behielden of een nieuwe kregen. Mocht er inderdaad sprake zijn van een tweede hoofdweg, dan zou de mijlpaal van Monster die geflankeerd kunnen hebben.

Hoewel er dus aanwijzingen zijn voor de aanwezigheid van Romeinse soldaten en militaire installaties, is tot nu toe geen enkele site ondubbelzinnig militair. We weten desondanks zeker dat er eentje geweest is, maar juist daarvan is de locatie onbekend. Het bewijs is indirect, maar toch ook zo duidelijk dat er niet aan te ontkomen valt. We moeten daarvoor terug naar Naaldwijk en beginnen dan maar met het terrein van de Hoogwerf. Daar was in de jaren dertig van de vorige eeuw dat bijzondere stuk brons te voorschijn gekomen, de meer dan levensgrote hand die van een keizerbeeld afkomstig zou kunnen zijn. Dankzij de meer recente opgravingen daar vlakbij is het niet bij die vondst gebleven. De meest noemenswaardige, gevonden op het terrein van het Holland College, is het viertal fragmenten van een grote bronzen plaquette met een tekst die verwijst naar de Romeinse vloot, de *classis*.³¹

Delen van een bronzen plaquette met de naam van de Romeinse vloot: CLASSIS AVG. Foto: Restauratieatelier Restaura.

Er was ook, en dan op het terrein Hoogeland daar meteen naast, sprake van fragmenten van grote bronzen beelden, van delen van bronzen letters die ooit op iets anders bevestigd waren geweest en zelfs van een groot fragment van

een bronzen waterleiding.³² Die vondsten maken Naaldwijk niet automatisch tot iets militair, al is dat vroeger soms wel gedacht. De specifieke context waarbinnen deze vondsten zijn gedaan wijst op iets anders. Ze komen namelijk uit een

verrassend late fase van deze nederzetting. Het daterend materiaal dat deze metaalvondsten begeleidde, lijkt uit de late derde of zelfs vierde eeuw te stammen.³³ Als er toen nog Romeins gezag was, dan was dat geen schim meer van een eeuw daarvoor. De vondst van een smeedhaard ter plekke heeft tot het inzicht geleid dat het waarschijnlijk om schrootmetaal gaat, verzameld vanaf een plek in de directe omgeving en op een moment dat die al verlaten was. Waarschijnlijk functioneerde de nederzetting op de haakwal ook al nauwelijks meer, maar bood die nog wel de gelegenheid daar te bivakkeren en het metaal verder te verwerken.

De metaalvondsten en vooral de aard en de rijkdom ervan maken het heel waarschijnlijk dat ze afkomstig zijn van een militaire haven of vlootstation in de directe nabijheid van de vindplaats. Van wanneer die haven is geweest en hoe lang die gefunctioneerd heeft, is veel minder duidelijk. De betreffende vlootinscriptie zou op grond van de tekst uit het midden van de eerste eeuw kunnen zijn. Niettemin heeft Ton Derks op grond van onder andere stilistische kenmerken een datering voorgesteld in het tweede kwart van de tweede eeuw.³⁴ Het laatste woord is hier zeker nog niet over gezegd, maar voor nu is dat niet zo van belang. Dat er zulke duidelijke aanwijzingen zijn voor die haven, daar gaat het natuurlijk om. Dat er zoiets als een haven geweest is, hoeft ook niet te verbazen. We moeten hier vlakbij de uitmonding van het Kanaal van Corbulo in het *Helinium* zijn en dat bij dat punt een marinehaven geweest moet zijn, heeft de strategische logica mee. Het is een opwindende gedachte, te meer daar de kans dat daar nog resten van in de grond verborgen zijn als zeer reëel moet worden ingeschat. Mocht die site in de komende jaren worden opgespoord, dan zou dat wel eens de allerbelangrijkste Romeinse vindplaats van het Westland kunnen zijn!

We zijn aan het eind van de beschrijving van de Romeinse oudheden van het Westland. Veel is er nog niet genoemd, maar dat kan ook niet binnen de strenge kaders van dit jaarboek. Veel is ook nog niet gevonden, dat is ongetwijfeld duidelijk geworden uit de vorige alinea's. Het Westland zal zonder twijfel nog veel Romeinse oudheden gaan opleveren en die zullen steeds weer verrassend blijken te zijn. Wat mij betreft zou het Westland daar ontzettend trots op moeten zijn.

Literatuur

- Bloemers, J.H.F., *Rijswijk (Z-H), 'De Bult'. Eine Siedlung der Cananefaten* (Nederlandse Oudheden 8) (Amersfoort 1978).
- Bakx, J.P.L. (red.), *Met rituelen omsloten. Opgraving van een inheems-Romeinse nederzetting langs de Woudselaan in de Harnaschpolder, gemeente Midden-Delfland*. (Delftse Archeologische Rapporten 107) (Delft 2013).
- Bruin, J. de, *Rurale gemeenschappen in de Civitas Cananefatium 50-300 na Christus* (in press).

- Buijtendorp, T.M., Forum Hadriani. *De vergeten stad van Hadrianus. Ontwikkeling, uiterlijk en betekenis van het 'Nederlands Pompeji'* Academisch Proefschrift (Amsterdam 2010).
- Bult, E.J., 'Landschapontwikkeling en bewoningsgeschiedenis in en om Naaldwijk'. In: H.I.M. Groenewegen en P.W. Vis, *Naeltwick 1198 - 1998* (Naaldwijk 1998) 7-23.
- Bult, E.J., J de Bruin & J.-M. Groen, *Poeldijk-Westhof, een bouwlocatie in de Westlandse Zoom. Een Inventariserend Veldonderzoek* (Delftse Archeologische Rapporten 54) (Delft 2005).
- Derks, T., 'Inscripties op brons'. In: L. van der Feijst, J. de Bruin & E. Blom (red.), *De nederzetting te Naaldwijk II. Terug naar de sporen van Holwerda* (ADC Monografie 4) (Amersfoort 2008).
- Döbken, A.B., *Catalogus 'Collectie Emmens.'* Ongepubliceerd typescript (Leiden 1980).
- Eimermann, E. (red.), *Cananefaatsse boeren op de noordelijke oeverwal van de Gantel. Een archeologische opgraving aan de Juliahof te Wateringen, gemeente Westland.* (ADC rapport 822) (Amersfoort 2009).
- Goossens, T. (red.), *Van akker tot Hooghwerf. Onderzoek naar de bewoning in de ijzertijd, inheems-Romeinse tijd, de middeleeuwen en de nieuwe tijd op de haakwal van Naaldwijk (plangebied Hoogeland, gemeente Westland)* (Archol Rapport 167) (Leiden 2012).
- Hessing, W.A.M., 'Monster-Poeldijk'. In: *Archeologische kroniek Zuid-Holland* 1993, (1994) 432-433.
- IJsselstijn, M. & Y. van Mil, *Atlas van het Westland. 10.000 jaar ruimtelijke ontwikkeling* (Bussum 2006).
- Leijnse K., G.H. de Boer & E.M.P. Verhelst, *Een Romeins bad op Mars? Plangebied Trade Parc Westland Mars te Naaldwijk, gemeente Westland. Archeologisch onderzoek: een opgraving en een proefsleuvenonderzoek* (RAAP-Rapport 2770 - deel 1) (2015).
- Liere, W.J. van., *De bodemkartering van Nederland, deel III. De bodemgesteldheid van het Westland* (Den Haag 1948).
- Londen, H. van, *Midden Delfland. The Roman native landscape past and present.* Academisch proefschrift (Amsterdam 2006).
- Pavlovic, A., *Archeologisch onderzoek aan de Uithofslaan, gemeente Den Haag. Deel 1: Sporen van bewoning uit de ijzertijd (vindplaats 6) en de Romeinse tijd (vindplaats 3)* (Haagse Archeologische Rapporten 1122) (Den Haag 2011).
- Siemons, H. & J.J. Lanzing (red.), *Bewoningssporen uit de Romeinse tijd in het Wateringse Veld, Den Haag* (Haagse Oudheidkundige Publicaties 11) (Den Haag 2009).

- Vos, W.K., *Bataafs platteland. Het Romeinse nederzettingslandschap in het Nederlandse Kromme-Rijngebied* (Nederlandse Archeologische Rapporten 35) (Amersfoort 2009).
- Waasdorp, J.A., *Van Romeinse soldaten en Cananefaten. Gebruiksvoorwerpen van de Scheveningseweg* (VOM Reeks 1999-2) (Den Haag 1999).
- Waasdorp, J.A., *III MP naar M.A.C. Romeinse mijlpalen en wegen* (Haagse Archeologische publicaties 8) (Den Haag 2003).
- Waasdorp, J.A. (red.), *Den Haag Ockenburgh. Een fortificatie als onderdeel van de Romeinse kustverdediging* (Haagse Oudheidkundige Publicaties 13) (Den Haag 2012).
- Waasdorp, J.A., & K. Zee, *De vergeten verzamelingen van Ockenburgh. Romeinse vondsten uit 's-Gravenhage* (VOM Reeks 1988-4) (Den Haag 1988).
- Waasdorp, J.A., & R.J. van Zoolingen, *Den Haag Ockenburgh II. Een Romeinse militaire vicus vlak bij de kust* (Haagse Oudheidkundige Publicaties 18) (Den Haag 2015).

Noten

- 1 IJsselstijn en Van Mil 2016, 23-33.
- 2 Ibid., 21-22.
- 3 J. de Bruin in voorbereiding.
- 4 Pavlovic 2011, 362.
- 5 Bakx 2013.
- 6 Bloemers 1978.
- 7 Waasdorp en Zee 1988.
- 8 Zie Waasdorp (red.) 2012.
- 9 Waasdorp 1999.
- 10 Zie Waasdorp & Van Zoolingen 2015, 408-415.
- 11 Waasdorp 2003, 21.
- 12 Van Londen 2006. De gulden snede is de verdeling van een lijnstuk in twee delen in een speciale verhouding. Daarbij verhoudt het grootste van de twee delen zich tot het kleinste, zoals het gehele lijnstuk zich verhoudt tot het grootste. Het werd veel in de klassieke architectuur gebruikt.
- 13 Pavlovic 2011, 372.
- 14 Zie voor de discussie o.a. Waasdorp 2003, 57-59. Buijtendorp (2010) is van mening dat het juist onder Antoninus Pius zijn beslag kreeg.
- 15 Siemons & Lanzing 2009, 35-38.
- 16 Van Liere 1948. Vooral uit eigen interesse nam hij bij zijn bodemonderzoek ten behoeve van eventuele tuinbouw ook 'oude woongronden' in zijn catalogus op.
- 17 De verzameling is in 1980 gecatalogiseerd en ontsloten door Anne Bert Döbken in opdracht van de gemeente Naaldwijk.

- 18 Zie Bult e.a. 2005, 13-14.
- 19 Eimermann 2009, 173 e.v. voor Wateringen en Siemons & Lanzing 2009 voor Wateringse Veld.
- 20 Zie bijv. Bult 1998 afb. p.13.
- 21 Leijnse e.a. 2015, 270.
- 22 Het gaat om een bodem waarin ook zout aanwezig is, afkomstig van het brakke water van de getijdegeul.
- 23 Waasdorp 2003, 45.
- 24 Een halfronde uitbouw.
- 25 Leijnse 2015, 271.
- 26 Leijnse 2015, 274.
- 27 Vos 2009.
- 28 Siemons & Lanzing 2009, huis 106/107, 56 e.v.
- 29 Derks & Roymans 2007.
- 30 Hessing 1994.
- 31 Derks 2008.
- 32 Goossens 2012, 294 e.v.
- 33 Goossens 2012, 300.
- 34 Derks 2008, 152 e.v.

De prehistorie van het Westland

Weinig gebieden kennen zo'n nauwe relatie tussen geologie en archeologie als West-Nederland. Het landschap zoals we dat nu kennen is gevormd in de afgelopen 10.000 jaar en is feitelijk een complexe opeenstapeling van vele, verschillende landschappen die elk op hun eigen manier een mogelijkheid boden om bewoond te worden.¹

De enige manier om de bewoningsgeschiedenis van het Westland te begrijpen, is door ook de geschiedenis van het landschap in ogenschouw te nemen. In deze bijdrage wordt daarom tevens ruim aandacht gegeven aan de geologie.

Een beknopte geologische beschrijving

Tijdens de laatste ijstijd (het Weichselien) was Nederland een poolwoestijn waar vrijwel geen leven mogelijk was. Scandinavië was bedekt met kilometers dikke ijskappen en het Noordzeebekken lag droog; Engeland kon te voet worden bereikt. Ongeveer 11.700 jaar geleden trad een klimaatverandering op waardoor de temperaturen stegen. Dat was het begin van het laatste geologische tijdvak, het Holoceen. De ijskappen begonnen te smelten en al snel liep het Noordzeebekken vol. Enkele zandbanken, zoals de Bruine Bank en de Doggersbank bleven als eilanden achter, maar het duurde niet lang totdat ook deze onder water kwamen te staan.

Op het vasteland werd de zeespiegelstijging merkbaar vanaf ongeveer 6000 voor Chr. De afvoer van het oppervlaktewater werd belemmerd en langs de westkust ontstonden grote moerassen waarin veen tot ontwikkeling kwam, het Basisveen. Ondertussen bleef de zeespiegel stijgen en rond 4000 voor Chr. lag de kustlijn ter hoogte van Rijswijk, Voorburg en Voorschoten. Langs deze kustlijn was inmiddels een waddegebied tot ontwikkeling gekomen met getijdengeulen en uitgestrekte kwelders. Door de aanvoer van grote hoeveelheden zand ontstonden zandbanken die al snel aan elkaar groeiden en daarmee ontstond de eerste strandwal in onze regio.

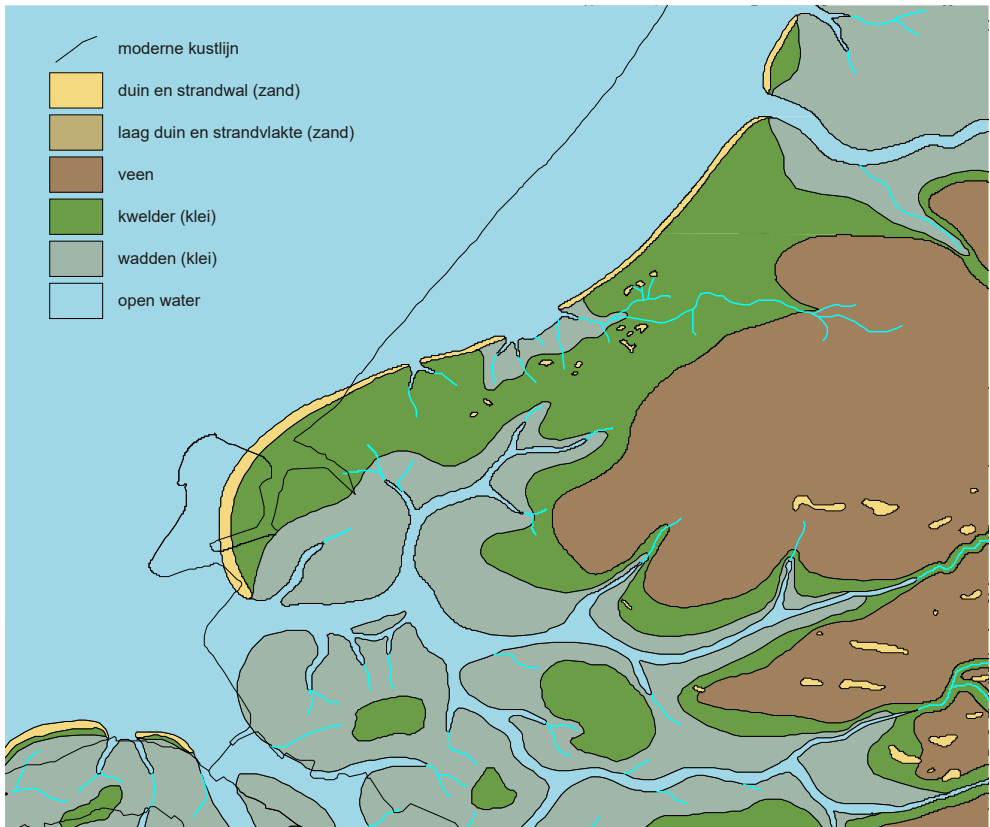
Op een zeker moment lag deze strandwal boven de vloedlijn en kreeg de wind vat op het zand waardoor lage duinen ontstonden.

De vindplaatsen die in het artikel worden besproken. Tekening: J. van Zoelingen, Afdeling Archeologie en NME, gemeente Den Haag.

De vorming van de strandwal had grote gevolgen voor de ontwikkeling van het achterland. De afvoer van het oppervlaktewater naar zee stagneerde en er ontstond opnieuw een uitgestrekt veengebied (Hollandveen) dat de basis vormt voor het huidige Groene Hart.

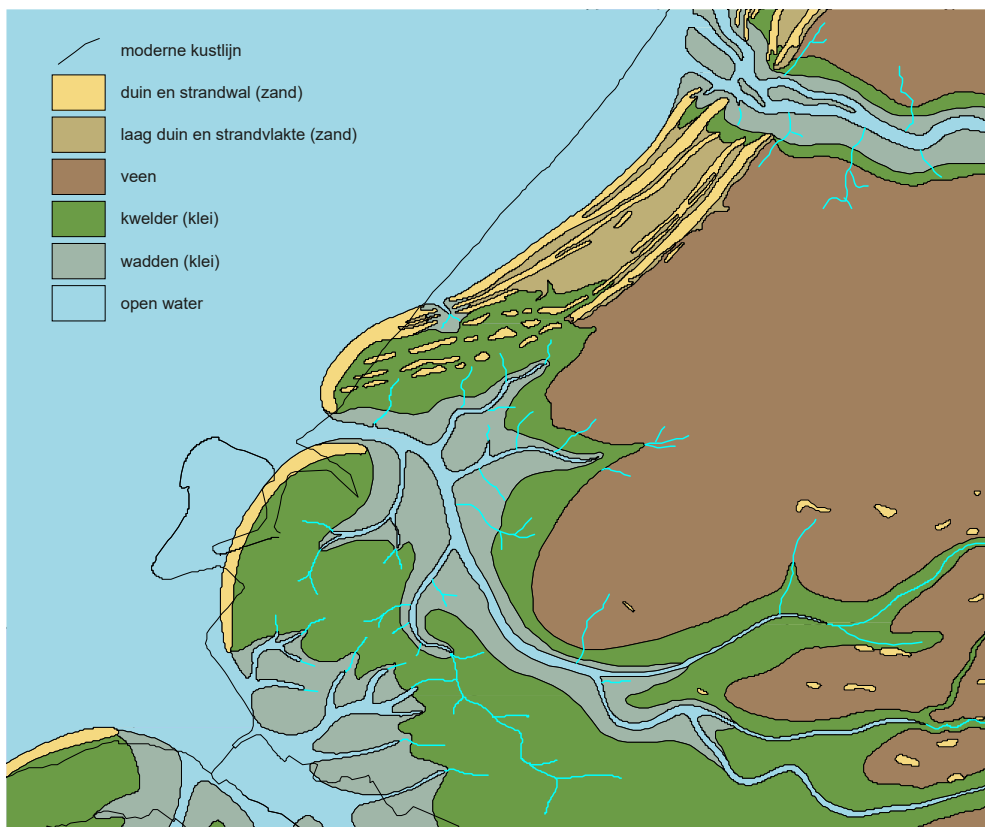
Ten westen van de oudste strandwal werd nog steeds zand aangevoerd en nieuwe strandwallen werden gevormd. De kustlijn kwam steeds westelijker te liggen, een proces dat we aanduiden met een uitbouwende kust. Rond 2000 voor Chr. lag de kust honderden meters westelijk van Hoek van Holland en Scheveningen. Tussen de strandwallen lagen vlaktes die al snel verdrongen en ook daar werd veen

Paleogeografische reconstructie van de regio tussen Rijn en Maas rond 3850 voor Chr. Als gevolg van de stijgende zeespiegel is een uitgestrekt waddegebied ontstaan met getijdengeulen en kwelders. Langs de kustlijn ontstaan strandwallen die worden afgedekt met lage duinen. De kustlijn ligt ter hoogte van de dorpskernen van Wateringen, Rijswijk, Voorburg, Leidschendam en Voorschoten. Achter de strandwallen komen op de kwelders kleine duintjes tot ontwikkeling waar nederzettingen van de Hazendonkcultuur worden gevestigd. (Vos, P. & S. de Vries 2013: 2e generatie palaeogeografische kaarten van Nederland (versie 2.0). Deltares, Utrecht. Bewerking: J. van Zoolingen, Afdeling Archeologie en NME, gemeente Den Haag.

gevormd dat uiteindelijk ook de lager gelegen strandwallen afdekte. In het achterland kwam hoogveen tot ontwikkeling dat in de vorm van enorme kussens het landschap domineerde.

Langs de oevers van de Maas werden in deze periode nog steeds grote hoeveelheden zand en klei afgezet. Hier was sprake van een getijdengebied met krekens die tot ver in het achterland hun invloed lieten gelden en waarlangs een deel van het grote veengebied kon ontwateren.

Paleogeografische reconstructie van de regio tussen Rijn en Maas rond 2750 voor Chr. De kustlijn verplaatst zich in westelijke richting en de strandwal van Monster, Den Haag en Wassenaar komt tot ontwikkeling. Door de stagnerende afvoer van oppervlaktewater verdrinkt het achterland en breidt het veengebied zich uit. De duintjes op de kwelders verdwijnen in het moeras. De Maasmonding verplaatst zich richting Hoek van Holland. Bewerking: J. van Zoelingen, Afdeling Archeologie en NME, gemeente Den Haag.

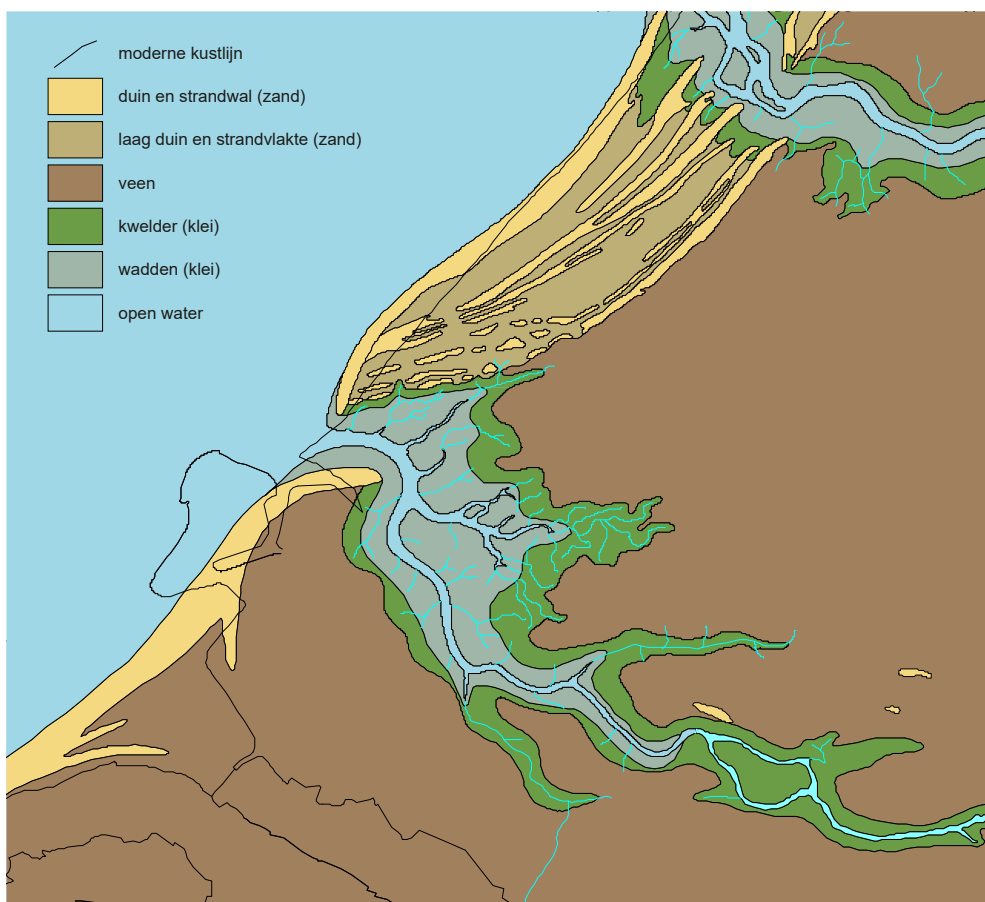
Rond 1000 voor Chr. nam de invloed van de zee verder toe en het getijdengebied langs de Maas kreeg een steeds grotere omvang. De overstromingen achter de strandwalen werden steeds groter. Aanvankelijk hadden deze overstromingen nog weinig invloed en kwamen slechts kleine geulen tot ontwikkeling in het uitgestrekte veengebied. De aanwezigheid van zeewater in dit stadium is voor de huidige onderzoeker alleen aan te tonen door een verandering in de vegetatie die zoutminnende planten laat zien. Een kleinschalig geulenpatroon komt tot ontwikkeling. Niet alleen voeren de geulen zout water aan, zij zorgen er ook voor dat de enorme hoeveelheid water die zit opgeslagen in het uitgestrekte moeras een afvoer naar zee vindt. Het aanwezige veen begint te verdrogen en in te klinken. Een deel van het veen verwaait eenvoudigweg.

Impressie van Wieringse Veld rond 2500 voor Chr. Op de voorgrond ligt de strandwal van Wieringen en Rijswijk. Op de achtergrond zien we de rode gloed van de hoogveenkussens die in het achterland ontstaan. Rechts op de strandwal ligt een kleine nederzetting uit de nieuwe steentijd (Rhyenhof) met omliggende akkers. Tekening: M. Kriek.

In de laatste eeuwen voorafgaand aan onze jaartelling neemt de invloed van de zee sterk toe. Volgens Vos heeft dat onder andere te maken met de verlegging van het stroomgebied van de Oude Rijn. Tot 250 voor Chr. mondde deze uit in zee bij Katwijk, maar na die tijd werd deze tak min of meer afgesloten en werd het grootste deel van het Rijnwater afgevoerd via de Maasmonding. Het achterland langs de Maas krijgt opeens een enorme toevloed van water te verwerken. Er ontstaat een grote getijdengeul, de Gantel, die grote hoeveelheden sediment aanvoert die bij overstromingen in het achterland worden afgezet.

Aan het begin van de jaartelling keert de rust terug en gedurende bijna 1000 jaar verandert er weinig. Plaatselijk wordt opnieuw veen gevormd door toenemende vernatting. Vanaf de tiende eeuw wordt het opnieuw onrustig. Een lange periode van stormvloed breekt aan waarvan de Elizabethsvloed uit 1421 de bekendste is. De kustlijn kalft af en grote hoeveelheden zand komen vrij die door de wind worden afgezet en het huidige duinlandschap vormen. Daarnaast wordt de Gantelgeul opengeboken en een nieuw pakket klei wordt vooral in het Westland afgezet. Deze overstromingen zijn aanleiding tot de aanleg van de eerste dijken en het ontstaan van de oudste waterschappen. Met deze dijken komt een einde aan de natuurlijke ontwikkeling van het landschap.

Paleogeografische reconstructie van de regio tussen Rijn en Maas rond 1500 voor Chr. De kustlijn bereikt haar meest westelijke positie, honderden meters ten westen van de huidige kust. De derde strandwal, waarop Scheveningen ligt is inmiddels gevormd. De veenontwikkeling gaat door. Bewerking: J. van Zoolingen, Afdeling Archeologie en NME, gemeente Den Haag.

De vroegste bewoners

In de afgelopen twee miljoen jaar hebben we meerdere ijstijden gehad. Tussen de ijstijden, de zogenaamde interglacialen, waren de temperaturen vergelijkbaar met nu. Tijdens de laatste ijstijd, het Weichselien, kennen we ook warme perioden, zogenaamde interstadialen, en hebben ook mensen in onze streken geleefd. Dit waren echter nog geen 'moderne' mensen maar Neanderthalers. In 2009 werd het eerste Nederlandse Neanderthalerfossiel gepresenteerd van een individu dat ongeveer 40.000 jaar geleden geleefd heeft. Het fossiel was enkele jaren daarvoor opgevist uit de Noordzee, vlak voor de Zeeuwse kust.² Uit het Westland kennen we overigens geen archeologische resten uit deze periode.

Yangtzehaven

Als onderdeel van de aanleg van de Tweede Maasvlakte werd de Yangtzehaven uitgegraven. Voorafgaand daaraan heeft archeologisch onderzoek plaatsgevonden naar een mesolithische vindplaats, geen sinecure als je bedenkt dat het onderzoeksgebied twintig meter onder water lag.³ Op ingenieuze wijze is de vondstlaag met een baggerschip opgegraven en uitgezeefd. Het resultaat is indrukwekkend. De vindplaats ligt aan de zuidzijde van het Rijn-Maasestuarium op een rivierduin dat ongeveer 9000 voor Chr. is ontstaan. De mesolithische bewoning heeft grofweg plaatsgevonden tussen 8250 en 6500 voor Chr. Gedurende die periode heeft het landschap ingrijpende veranderingen doorgemaakt. In eerste instantie lag de vindplaats ver in het achterland, maar naarmate de zeespiegel steeg kwam het duin in een zoetwaterestuarium te liggen waardoor onder invloed van de getijden de omgeving dagelijks onder water kwam te staan. Uiteindelijk veranderde het gebied in een zoutwaterestuarium om op termijn volledig onder te lopen.

De jager-verzamelaars op het duin maakten optimaal gebruik van hun omgeving. Op basis van het botspectrum dat bij het onderzoek naar boven kwam, werd gevestigd in het estuarium zelf, maar ook aan de kust als ook in het achterland. De vangst bestond onder andere uit rog, tarbot, steur, zalm, forel, snoek en baars. Er werd gejaagd op wild zwijn, edelhert en ree. De pelsdieren waarop men jaagde waren wilde kat, hermelijn, marter en bever. Daarnaast werden vogels gevangen zoals houtduif, eendachtigen, houtsnip, havik, grijze reiger en brilduiker. Verder werden allerlei noten en vruchten verzameld zoals eikels, hazelnoten, meidoornbessen, knollen van ranonkel en noten van de waterkastanje. De vuursteen die gebruikt werd, is niet uit de directe omgeving afkomstig, maar lijkt afkomstig uit de meer actieve rivierbeddingen ten noorden en ten zuiden van het duin. Enkele fragmenten Wommersom kwartsiet, afkomstig uit het gelijknamige Wommersom in Vlaams-Brabant, wijzen op contacten over grotere afstanden. Het bewerken van vuursteen lijkt een dagelijkse activiteit te zijn waarbij afslagen en klingen werden geproduceerd waarvan pijlpunten, schrabbers, burijnen en boortjes werden gemaakt.

De samenstelling van de volledige vondstassemblage doet vermoeden dat de nederzetting in gebruik was als basiskamp en niet als een kampje dat specifiek gebruikt werd voor jacht of visvangst. De bewoners van het duin maakten deel uit van een grotere gemeenschap waarvan diverse nederzettingen stroomopwaarts zijn gevonden. In Rotterdam zijn diverse vindplaatsen op rivierduinen bekend en nog verder landinwaarts liggen de vindplaatsen van Hardinxveld-Giessendam. Omdat dit type vindplaatsen verscholen gaat onder metersdikke pakketten sedimenten zullen er nog vele niet bekend zijn.

Hazendonk

Nadat de bewoners van de Yangtzehaven door het stijgende water waren verdreven, breekt een lange periode aan waarin deze regio niet of nauwelijks bewoond is. In deze periode worden metersdikke pakketten sedimenten afgezet en het 'maaveld' komt uiteindelijk bijna 20 meter hoger te liggen. De kustlijn bereikt haar meest oostelijke ligging ter hoogte van de huidige dorpskernen van Wateringen, Rijswijk, Voorburg en Voorschoten. Ter plaatse ontstaat de oudste strandwal in de regio waarop lage duinen tot ontwikkeling komen. Achter deze strandwal liggen hooggelegen kwelders met daarop her en der eveneens lage duintjes die door de strandwal beschermd worden tegen invloed van de zee. Vanaf 3900 voor Chr. worden sommige van deze duintjes bewoond door mensen die we rekenen tot de Hazendonkcultuur.

Inmiddels zijn we aanbeland in het neolithicum. Kenmerkend voor het neolithicum is de overgang van jagen/verzamelen naar landbouw. De Hazendonkmensen gaan daarin grotendeels mee, maar zij treffen in het gebied achter de strandwallen een bijzonder voedselrijke omgeving aan waardoor zij zich niet volledig op landbouw richten. Op de strandwal komt een loofbos tot ontwikkeling waarin groot wild, zoals herten, wilde zwijnen, beren en wolven leven. Langs de flanken groeien hazelaars, maar ook bramen en frambozen waarvan de vruchten gegeten worden. Op de kwelders groeit gras waarop de koeien en schapen geweid kunnen worden. De lage duintjes lenen zich behalve als woonplaats ook uitstekend voor de aanleg van akkers waar eenkoorn (een vroege tarwesoort) en gerst worden verbouwd. In de verschillende waterlopen is volop vis aanwezig, maar ook langs het strand kan worden gevestigd of kunnen schelpdieren worden verzameld. Louwe Kooijmans omschrijft deze vorm van bestaan als breedspectrum economie. Enerzijds staan de mensen nog in de mesolithische traditie van jagen/verzamelen, anderzijds maken zij gebruik van de voordelen van akkerbouw en veeteelt.

De bekendste Hazendonkvindplaatsen zijn Schipluiden, Ypenburg en Wateringen.⁴ Op basis van de onderzoeken die daar hebben plaatsgevonden is duidelijk dat de bewoners uitstekend waren aangepast aan het leven in deze omgeving. De huizen zijn over het algemeen vrij klein en tweebeukig van opzet. Het grondplan bedraagt meestal niet meer dan circa 3,5 x 5 m.

Op Ypenburg zijn zelfs aanwijzingen voor een soort kast die tegen een van de wanden stond. Voor Schipluiden is onduidelijk hoe de huizen eruit gezien hebben. Op een relatief klein duin dat omringd werd door moerassen hebben meerdere generaties gezinnen gewoond en daardoor wekt het duin de indruk van een speldenkussen. Er zijn zoveel paalgaten dat geen enkele plattegrond kon worden gereconstrueerd. Wel was Schipluiden omringd door een heining die enkele malen is verplaatst, waarschijnlijk als gevolg van het oprukkende veen. Rondom de huizen

Maquette van vindplaats 4 Ypenburg. Maquette: K. van den Berg, Kobalt.

zijn verschillende activiteitzones te onderscheiden, zones waar vuursteen werd bewerkt, of huiden werden geschraapt. Op de flank van het duin vinden we water- en drenkkuilen waar het vee kon worden gedrenkt.

Dat deze bewoners niet tijdelijke bezoekers waren blijkt wel uit hun begrafenisritueel. Zowel in Schipluiden als op Ypenburg zijn graven gevonden. Het grafveld van Ypenburg is zelfs het grootste in zijn soort van West-Europa. Het betreft in alle gevallen inhumatiegraven waarbij de individuen meestal in hurkhouding, ook wel foetushouding genoemd, werden begraven. Waar in Schipluiden hoofdzakelijk oudere mannen werden begraven, wellicht de dorpsoudsten, kent het grafveld van Ypenburg een hele brede populatie bestaande uit mannen, vrouwen en kinderen. Een ander opmerkelijk gegeven van Ypenburg is de aanwezigheid van dubbelgraven. Dat zijn graven waarin meerdere individuen zijn bijgezet. Dat deze individuen niet tegelijkertijd overleden, valt af te leiden uit de ligging van de beenderen. Van sommige graven is duidelijk dat ze zijn heropend waarbij het geraamte van de eerste overledene opzij is geschoven om ruimte te maken voor de recentere overledene. De wijze waarop dit plaatsvond, maakt duidelijk dat men zeer respectvol met de doden omging. Verder is duidelijk dat de graven op een of andere wijze gemarkeerd moeten zijn geweest waardoor ze makkelijk terug te vinden waren. Wat de relatie tussen de doden in een graf was, weten we niet. In 2015 is getracht het DNA van deze doden te analyseren, maar dat heeft niets opgeleverd. Toch ligt het voor de hand te veronderstellen dat het in sommige gevallen om naaste familieleden gaat.

Graf van volwassen vrouw, een jong meisje en een foetus. Foto: Gemeente Rijswijk, J. van Oijen/Visbach Decovisie BV, D. Visbach.

Ornamenten van barnsteen en git (versteend hout) en een benen ringetje dat rond de vinger van een van de doden is gevonden. Foto: Q. Bourgois, Rijksuniversiteit Leiden.

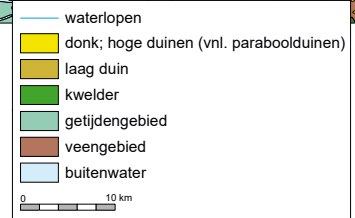
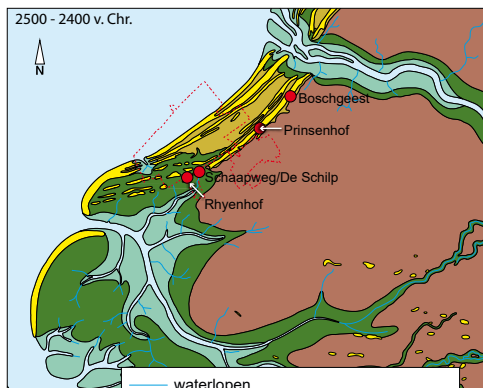
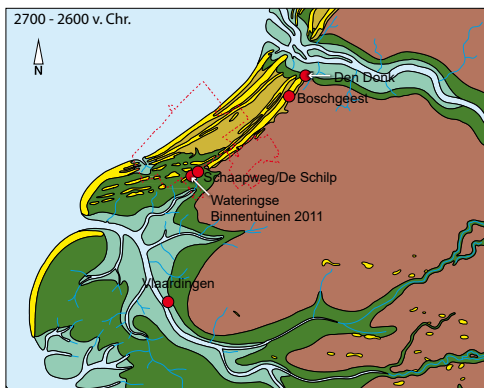
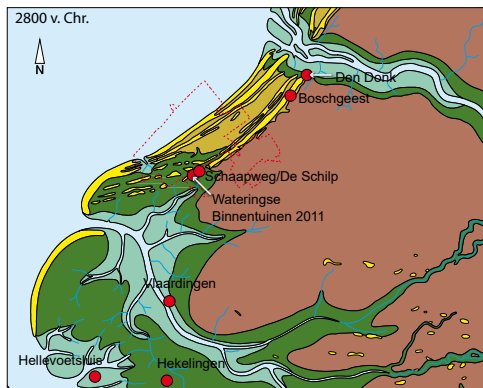
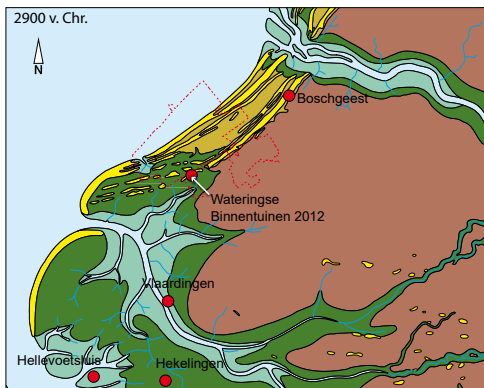
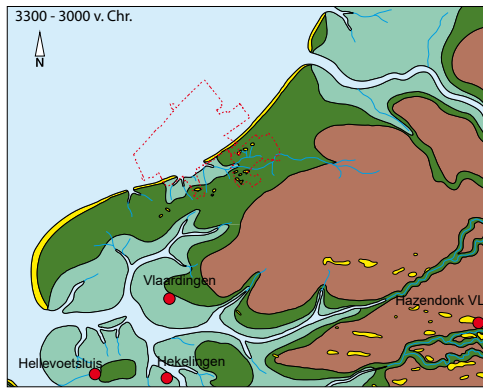
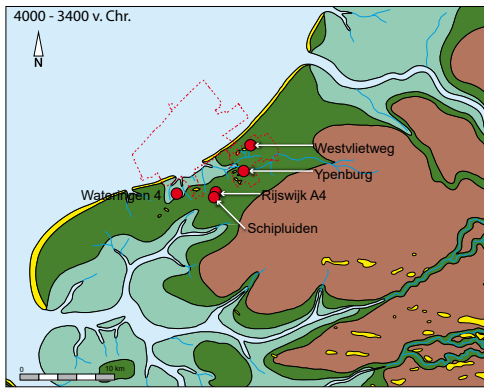
Rond 3300 komt een einde aan de bewoning in dit gebied. Door een meer en meer stagnerende afwatering breidt het veen zich steeds verder uit en uiteindelijk is al het land achter de strandwallen bedekt door een dikke laag veen. De laatste grote vormen van vegetatie worden gevormd door grote eiken die uiteindelijk verdrinken in het moeras. De Hazendonkbewoners hadden toen al lang het veld geruimd, maar het is nog niet geheel duidelijk waar naartoe. Het meest voor de hand liggend zou zijn om de overstap te maken naar de strandwal, maar dat gebeurt niet. De vroegste bewoners die we daar vinden arriveren pas rond 2900 voor Chr. Het lijkt waarschijnlijker dat zij op oeverwallen langs de kwelders (bijvoorbeeld Vlaardingen en Hellevoetsluis) en rivierduinen langs de Maas (bijvoorbeeld Hazendonk) zijn gaan wonen.

Vlaardingencultuur

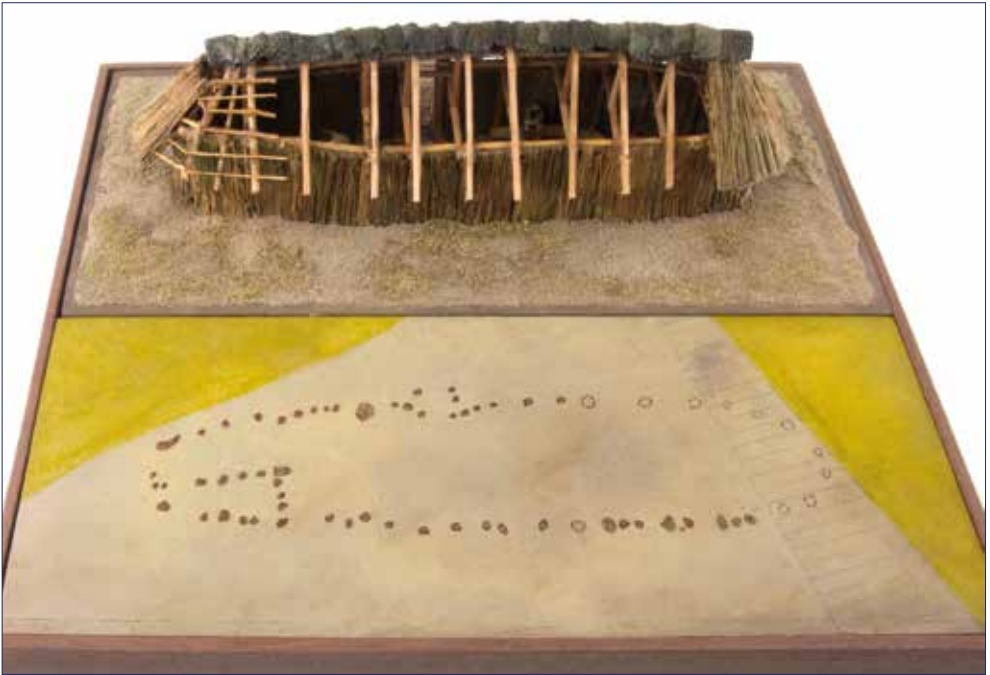
Vanaf 3500 voor Chr. zien we een verandering optreden in de aardewerkvormen. Het Hazendonkaardewerk wordt gekenmerkt door vrij grove, meestal emmervormige potten, verschaald met kwarts of schelpgruis. De spaarzame versiering bestond uit parallelle kraslijnen. Het Vlaardingenaardewerk is meestal iets dunner. In het begin veelal eveneens verschaald met kwarts, maar later ook met potgruis. De potten hebben meestal een S-vormig profiel en vooral de 'vroegere' potten kennen een versiering van gaatjes onder de rand. Op vrijwel alle Hazendonkvindplaatsen in de regio zijn ook Vlaardingenscherven gevonden, maar het is de vraag of dit wijst op de lokale overgang van Hazendonk- naar Vlaardingenaardewerk. Op een van deze vindplaatsen langs de Westvlietweg, ter hoogte van Voorburg, zijn duidelijke aanwijzingen gevonden dat hier rond 2900 voor Chr. een Vlaardingenpot is gedeponerd in het veen, mogelijk als eerbetoon aan de voormalige Hazendonkbewoners ter plaatse.

Rond 3000 voor Chr. is de strandwal die loopt van Loosduinen naar Den Haag en Wassenaar voltooid. De oudste strandwal is daardoor beschermd tegen de invloeden van de zee en vanaf 2900 voor Chr. worden daar de eerste nederzettingen gevestigd. Deze vertegenwoordigers van de Vlaardingencultuur kenden het gebied als hun broekzak. Er zijn aanwijzingen dat ze af en toe kleine expedities naar de strandwal stuurden om te jagen, of om de strandwallen te verkennen. Bij de Wateringse Binnentuinen is zo'n jachtkamp teruggevonden.⁵ Deze mensen waren zich er ook terdege van bewust dat het gebied eerder bewoond was geweest zoals het bezoek aan de locatie Westvlietweg bewijst.

Vanaf 2850 voor Chr. gaat men zich permanent vestigen op de strandwallen. Langs de gehele strandwal vanaf de rand van Wateringen tot en met Voorschoten schieten de nederzettingen als paddenstoelen uit de grond. Bij de Wateringse Binnentuinen in Wateringse Veld hebben gedurende ongeveer tweehonderd jaar enkele

Overzicht van de Hazendonk- en Vlaardingen-vindplaatsen in de regio. Na circa 3300 worden de duintjes achter de strandwal verlaten. Het lijkt erop dat de mensen richting de hoger gelegen kwelders en rivierduinen langs de Maas trokken. Nadat de oudste strandwal beschut achter de strandwal van Monster, Den Haag en Wassenaar kwam te liggen, zien we dat deze vanaf circa 2900 voor Chr. intensief bewoond raakt. Tekening: Afdeling Archeologie en NME, gemeente Den Haag.

Maquette van een neolithisch huis op de Wateringse Binnentuinen. Maquette: K. van den Berg, Kobalt.

huizen bestaan die af en toe werden herbouwd. De grootste omvang werd bereikt rond 2700 voor Chr. toen er vier huizen gelijktijdig stonden. De huizen van dit 'type Den Haag' waren enigszins bootvormig en kenden geen middenstaanders.

De afmetingen bedroegen ongeveer 4 x 15 m. Het jongste huis stond alleen en had een afwijkende vorm waarbij de palen in wandgreppels waren geplaatst. Het lijkt heel sterk op de huizen die gevonden zijn bij Veldhuizen.⁶

De Vlaardingenbewoners maakten veel minder gebruik van de natuurlijke omgeving dan hun voorgangers. Opvallend is dat vrijwel geen wild is aangetroffen in het botspectrum van de diverse onderzoeken. De veestapel bestond voornamelijk uit runderen die men weidde op de kwelders ten noordwesten van de strandwal. Daarnaast hield men schapen en varkens. Rondom de nederzetting stond een heining die vermoedelijk het vee buiten moest houden (of juist binnen). Naast de nederzetting lagen akkertjes waarop granen werden verbouwd. Resten van wilde planten of vruchten en noten zijn schaars. Deze bewoners hebben zich vrijwel volledig toegelegd op landbouw terwijl hun tijdgenoten op de kwelders en op de rivierduinen nog steeds zwaar leunden op de mesolithische tradities.

Bronstijd (2000–800 voor Chr.)

Gedurende de neolithische bewoning gaat de veenvorming onverminderd door en ook de strandvlakte tussen de strandwallen verandert langzaam in een groot moeras. Het veen kruipt tegen de flanken van de strandwallen op en uiteindelijk aan het begin van de bronstijd is het grootste deel van de oudste strandwal niet langer bewoonbaar. Inmiddels is de derde strandwal, de strandwal van Scheveningen voltooid en de kustlijn komt honderden meters westelijk van de huidige kust te liggen. De middelste strandwal ligt nu ook beschermd en massaal trekt men naar deze strandwal om zich te vestigen. De situatie langs de Maas lijkt te ongewis om zich te vestigen; nederzettingen uit deze periode zijn nagenoeg afwezig.

Zwaar beschadigde hielbijnl uit de midden-bronstijd, gevonden op het Savornin Lohmanplein in Den Haag. Foto: A. Odé.

Een uitzondering vormt de vindplaats Vergulde Hand West in Vlaardingen waar aanwijzingen zijn gevonden waaruit blijkt dat het gebied in de bronstijd werd geëxploiteerd.⁷ Een fraai voorbeeld van menselijke aanwezigheid vormen de skeletresten van de Krabbep拉斯man die in 1990 werden gevonden.

Een van de belangrijkste vindplaatsen in het West-Nederlandse kustgebied is 'Monster Het Geestje'. De vindplaats ligt op de flank van de 'middelste strandwal' en leverde een veelheid aan perioden op die alle stratigrafisch waren, dat wil zeggen per periode van elkaar gescheiden. Het oudste niveau bevat bekeeraardewerk waarin zowel standvoetbeker als maritieme klokbeke is te onderscheiden.⁸ Helaas zijn vrijwel alleen akkersporen aangetroffen.

IJzertijd (800–12 voor Chr.)

In de ijzertijd ondergaat het landschap van het Westland grote veranderingen. De getijdengeulen langs de Maas krijgen steeds meer invloed op het achterland met als gevolg dat de enorme moerassen meer mogelijkheden krijgen om af te wateren

waardoor veel hoogveen verdroogt en daarmee verdwijnt. De top van de oudste strandwal komt weer boven te liggen en in de vroege ijzertijd zien we mensen terugkeren om zich daar te vestigen.

Een van de belangrijkste vindplaatsen, Noordhof-Boezemland, ligt op de zuidelijke flank van de strandwal, vlakbij een uitloper van het getijdensysteem ter hoogte van de Noordweg en de Tomatenlaan in Wateringse Veld.⁹ Op deze plek zijn enorme hoeveelheden zoutwinnings- oftewel briquetage-aardewerk aangetroffen.¹⁰ De resten bestaan uit fragmenten van 'staafjes' en 'gootjes' die kenmerkend zijn voor zoutwinning in de vroege ijzertijd.¹¹ Langs de flank van de strandwal is een decimeters dik pakket afval gevonden over een afstand van meer dan 150 m.

Fragmenten van zoutgootjes en staafjes zoals die in grote hoeveelheden zijn gevonden op de vindplaats Noordhof/Boezemland in Wateringse Veld. Foto: Afdeling Archeologie en NME, gemeente Den Haag.

De grondstof van dit zout is afkomstig uit de getijdengeul die langs de strandwal liep. In de eerste fase van de zoutwinning werd het zoute water uitgekookt in gewoon gebruiksaardewerk totdat een dikke pekkel ontstond. Deze pekkel werd vervolgens in de gootjes gedaan die dwars op de staafjes boven een vuurtje werden geplaatst. Door de verhitting verdampte het laatste water en bleef het zout als een korst in de gootjes achter. De gootjes vormen de containers waarin het zout werd vervoerd. Als brandstof heeft men zeer waarschijnlijk turf gebruikt dat gewonnen werd uit het hoogveen, want houtskool is niet gevonden. De productie van

zout was duidelijk gericht op een supra-regionale behoefte. Zoals we weten uit de studies van Van den Broeke zijn gootjes aangetroffen op diverse vindplaatsen langs de Rijn en Maas tot voorbij Maastricht. Het zout dat in deze gootjes werd vervoerd is vermoedelijk geruild tegen andere goederen of is weggegeven als statussymbool. Langs de Maas zien we in de ijzertijd ook meer activiteit. Vanaf de vroege ijzertijd tot en met de late ijzertijd is het gebied dat we aanduiden met de 'Vergulde Hand' intensief bewoond.¹² In een krekensysteem dat diverse, kleine meren met elkaar verbond en regelmatig voor overstromingen zorgde waarbij klei werd afgezet, hebben meerdere woonstalhuizen gestaan. De belangrijkste economie lijkt in de vroege ijzertijd uit veeteelt te hebben bestaan, maar de vondst van enkele spiekers, kleine opslagschuurtjes, geeft aan dat ook aan akkerbouw werd gedaan. Men verplaatste zich over water zoals blijkt uit een boomstamkano die werd gevonden. In de midden-ijzertijd wordt het landschap gedomineerd door moerassen en verspreid liggende hoogveenbulten. Die situatie blijft gehandhaafd totdat in de laatste fase van de ijzertijd steeds meer overstromingen optreden die er uiteindelijk voor zorgen dat het gebied verlaten wordt. Tussen 363 en 188 voor Chr. hebben acht boerderijen in dit gebied gelegen die echter niet alle gelijktijdig bewoond waren. Ook nu was de voornaamste economische activiteit veeteelt, maar de aanwezigheid van spiekers met cultuurgewassen en aanwijzingen voor voedselrijke akkers en tuinen duiden erop dat ook akker- en tuinbouw belangrijk waren.¹³ In een van de boerderijen zijn vele weefgewichten en spinklossen gevonden waarmee textiel van zowel wol als vlas werd vervaardigd.

Op de overgang van de midden-ijzertijd naar de late ijzertijd zien we ook op de hogere kwelders nabij de strandwallen bewoning terugkeren. Bij de Uithofslaan ten noordoosten van Poeldijk en op het Hoge Veld in Wateringse Veld zijn de restanten van boerderijen teruggevonden.¹⁴ Deze locaties zijn gedurende korte tijd bewoond geweest en verlaten toen de overstromingen vanuit de Gantel in intensiteit toenamen. Een bijzondere vondst uit deze periode is een oversteekplaats voor het vee over een kreek op de flank van de strandwal bij de vindplaats Boezemland. Mogelijk is dit dezelfde kreek die in een eerdere fase zorgde voor de aanvoer van zout water. Het vee werd hier overheen geleid om te worden geweid in het uitgestrekte veengebied, de pootafdrukken van schoon zand in het veen wijzen daarop. Een andere mogelijkheid is dat deze oversteekplaats ook door de bewoners in het Hoge Veld werd gebruikt om op de strandwal te komen. De oversteekplaats bestaat uit een dam die is opgebouwd uit plaggen en is aan één kant beschoeid met paaltjes. De dam is afgedekt met een dik pakket Gantelklei dat is afgezet na 250 voor Chr. De vele en heftige overstromingen in de laatste fase van de ijzertijd maken dat het Westland en de omliggende gebieden niet langer geschikt zijn voor bewoning. Pas wanneer de rust terugkeert zien we dat het Westland weer op grote schaal wordt bewoond, maar dan zijn we al aangeland in de Romeinse tijd.

Literatuur

- Bloo, S.B.C., 'Aardewerk'. In: H. Siemons, en E.E.B. Bulten (red.), *Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd* (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17) (Den Haag 2014) 71-99.
- Broeke, P.W. van den, 'Zeezout. Een schakel tussen West- en Zuid-Nederland in de IJzertijd en de Romeinse tijd'. In: M.C. van Trierum, en H.E. Henkes (red.), *Rotterdam Papers* 5 (1986) 91-114.
- Broeke, P.W. van den, *Het handgevormde aardewerk uit de ijzertijd en de Romeinse tijd van Oss-Ussen, studies naar typochronologie, technologie en herkomst* (proefschrift) (Leiden 2012).
- Eijskoot, Y., P.C. Vos, O. Brinkkemper, W. Prummel en T. de Ridder, 'Synthese'. In: Eijskoot, Y., O. Brinkkemper, en T. de Ridder (red.), *Vlaardingens-De Vergulde Hand-West. Onderzoek van archeologische resten van de middenbronstijd tot en met de late middeleeuwen* (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 200) (Amersfoort 2011).
- IJsselstein, M., 'Het Westland in Wording'. In: IJsselstein, M. en Y. van Mil, *Atlas van het Westland, 10.000 jaar ruimtelijke ontwikkeling* (Bussum 2016) 13-34.
- Kampen, J. van, en V. van den Brink (red.), *Archeologisch onderzoek de Habraken te Veldhoven. Twee unieke nederzettingen uit het laat neolithicum en de midden bronstijd en een erf uit de volle middeleeuwen* (Zuid-Nederlandse Archeologische Rapporten 52) (Amsterdam 2013).
- Kooistra, L.I., 'Landschapsgeschiedenis van het Wateringse Veld'. In: H. Siemons, en E.E.B. Bulten (red.), *Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd* (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17) (Den Haag 2014) 19-50.
- Koot, H., L. Bruning, R.A. Houkes (red.), *Ypenburg-Locatie 4. Een nederzetting met een grafveld uit het Midden-Neolithicum in het West-Nederlandse kustgebied* (Leiden 2008).
- Lanzing, J.J., en H. Siemons, 'Sporen en structuren'. In: H. Siemons, en E.E.B. Bulten (red.), *Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd* (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17) (Den Haag 2014) 54-70.
- Louwe Kooijmans, L.P., en P.F.B. Jongste (red.), *Schipluiden. A Neolithic settlement on the Dutch North Sea coast c. 3500 cal BC*. (Analecta Praehistorica Leidensia 37/38) (Leiden 2006).
- Moree, J.M., en M.M. Sier (red.), *Interdisciplinary Archaeological Research Programme Maasvlakte 2, Rotterdam* (BOOR rapporten 566) (Rotterdam 2015).
- Pavlovic, A. (red.), *Archeologisch onderzoek aan de Uithofslaan, gemeente Den Haag. Deel 1: Sporen van bewoning uit de ijzertijd (vindplaats 6) en de Romeinse tijd (vindplaats 3)* (Haagse Archeologische Rapportage 1122) (Den Haag 2011).

- Raemaekers, D.C.M., C.C. Bakels, B. Beerenhout, A.L. van Gijn, K. Hänninen, S. Molenaar, D. Paalman, M. Verbruggen, C. Vermeeren, 'Wateringen 4. A settlement of the middle neolithic Hazendonk 3 Group in the Dutch coastal area'. In: *Analecta Praehistorica Leidensia* 29 (1997) 143-191.
- Stokkel, P.J.A. en E.E.B. Bulten (red.), *De Wateringse Binnentuinen, Gemeente Den Haag, Een Vlaardingenvindplaats in het Wateringse Veld* (Haagse Oudheidkundige Publicaties 20) (Den Haag 2017).
- Siemons, H. en E.E.B. Bulten (red.), *Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd*. (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17) (Den Haag 2014).
- Stuurman, P., 'Een archeologisch drama onder de (het) bedrijven door. Transformaties van het Monstere Geestje'. In: *Westerheem* 14 (1965) 35-79.
- Vos, P.C. en Y. Eijskoot, 'Geologie'. In: Y. Eijskoot, O. Brinkkemper en T. de Ridder (red.), *Vlaardingen - De Vergulde Hand-West. Onderzoek van archeologische resten van de midden bronstijd tot en met de late middeleeuwen* (Amersfoort 2011) (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 200).
- www.archeoforum.nl (25 juni 2009).

Noten

- 1 Over de vorming van ons land is veel geschreven. Specifiek voor het gebied tussen Rijn en Maas zijn de publicaties van Kooistra (2014) en Vos en Eijskoot (2011) zeer de moeite waard. Zie ook IJsselstijn 2016 met kaartbijdragen van P.C. Vos.
- 2 www.archeoforum.nl (25 juni 2009).
- 3 Moree en Sier, 2015.
- 4 Louwe Kooijmans en Jongste, 2006, Koot e.a., 2008 en Raemaekers e.a., 1997.
- 5 Stokkel en Bulten, 2017.
- 6 Van Kampen en Van den Brink, 2013, 43 e.v.
- 7 Eyskoot e.a., 2011, 473 e.v.
- 8 Stuurman, 1965, 35-79.
- 9 De locatie is tijdens meerdere onderzoeken aangetroffen aan weerszijden van de Tomatenlaan in Wateringse Veld. Allereerst bij het onderzoek op Boezemland in 2003 en vanaf 2006 tijdens meerdere opgravingen op de Noordhof. Lanzing en Siemons, 2014, 183 e.v.
- 10 Bloo e.a, 2014, 214 e.v.
- 11 Van den Broeke, 1986 en 2012.
- 12 Eyskoot e.a., 2011.
- 13 Eyskoot e.a., 2011, 488 e.v.
- 14 Pavlovic, 2011 en Lanzing en Siemons, 2014, 208.

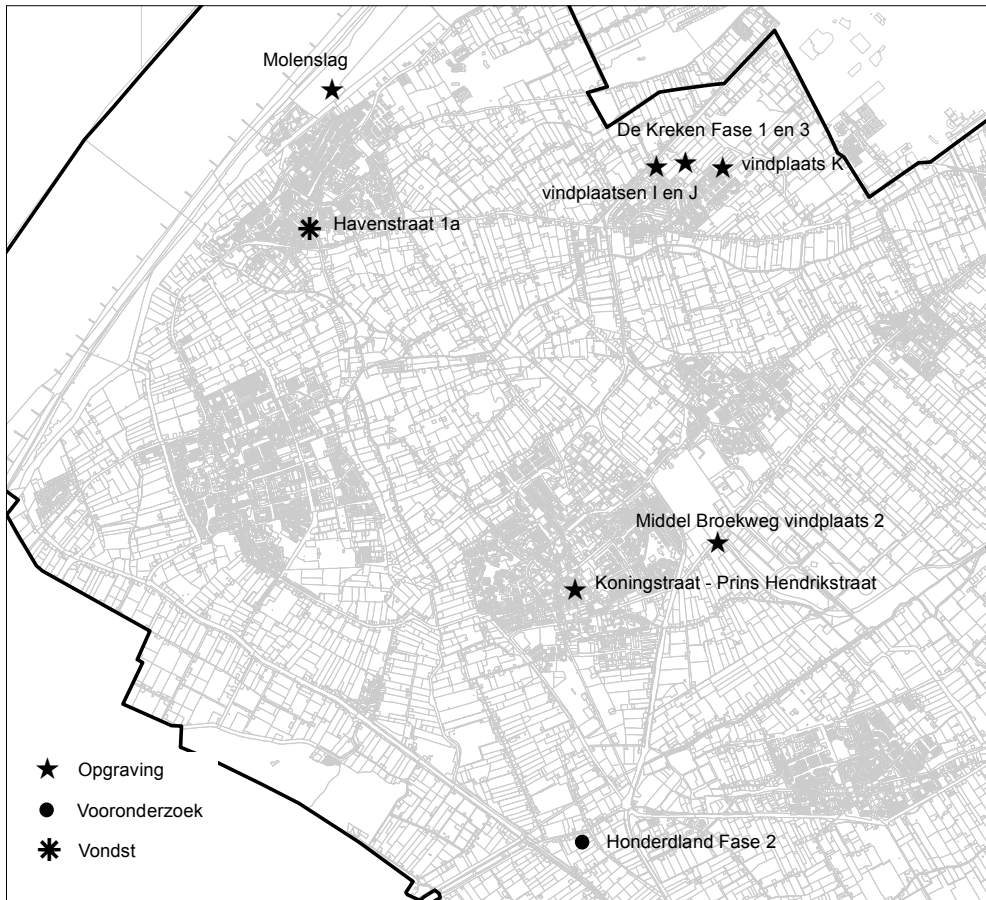
Archeologische Kroniek van het Westland over 2016

Evenals in voorgaande jaren is in 2016 weer een aantal interessante archeologische onderzoeken uitgevoerd in de gemeente Westland.

In 2016 werden met name vindplaatsen uit de Romeinse tijd onderzocht, maar ook enkele uit de Vroege en Late Middeleeuwen. Incidenteel werden sporen en vondsten uit de ijzertijd aangetroffen en in de kern van Naaldwijk konden muurresten en funderingen uit de Nieuwe tijd worden gedocumenteerd. De sporen en vondsten uit de Romeinse tijd betreffen vooral resten van nederzettingen en daaraan gerelateerde activiteiten. Zij vormen een goede aanvulling op de reeds bestaande kennis over deze periode binnen de gemeente Westland. Het aantreffen van meerdere huisplattegronden uit de Vroege Middeleeuwen ter hoogte van de locatie Molenslag in Monster mag als uniek beschouwd worden. In 2016 werden achttien inventariserende booronderzoeken uitgevoerd tegenover slechts zeven in het voorgaande jaar. De onderzoeken die in de gemeente Midden-Delfland zijn uitgevoerd, worden beschreven in het Historisch Jaarboek Schipluiden.¹ Om overlap te voorkomen worden die niet herhaald in deze kroniek.

Booronderzoeken

Naar aanleiding van de booronderzoeken die in 2016 zijn uitgevoerd, werd voor drie locaties een archeologische begeleiding van de graafwerkzaamheden aanbevolen en diende op drie locaties een proefsleuvenonderzoek te worden uitgevoerd. In navolging van deze adviezen werd in 2016 reeds één archeologische begeleiding en één proefsleuvenonderzoek uitgevoerd. In geen van beide gevallen heeft dit tot het aantreffen van enige archeologische waarden geleid. De overige vervolgonderzoeken zullen in 2017 worden uitgevoerd.

Overzicht van de archeologische onderzoeken uitgevoerd in de gemeente Westland in 2016.

Monster Molenslag

Op de voormalige camping Molenslag is (na een veldkartering in 2014) in 2015 door Archeologie Delft een proefsleuvenonderzoek uitgevoerd.² Hiervan is verslag gedaan in de kroniek van vorig jaar. Tijdens dit proefsleuvenonderzoek werden naast sporen van de zestiende-eeuwse boerderij Geesterwijk een vindplaats uit de ijzertijd en een vindplaats uit de Merovingische periode aangetroffen. Omdat de kans aanwezig was dat door verstuing van het nog aanwezige zand de vindplaatsen 'bloot' zouden komen te liggen en daarmee aan erosie/verstoring onderhevig zouden zijn, is besloten om de archeologische waarden 'ex situ' veilig te stellen door het uitvoeren van een opgraving.

Tijdens het eerder uitgevoerde proefsleuvenonderzoek werden ter hoogte van de Merovingische vindplaats een deel van een huisplaats, drie waterputten en diverse (paal)kuilen aangetroffen. In aanvulling hierop werden bij de uitvoering van

*Opgraving Molenslag.
Ligging vindplaatsen
binnen plangebied. Bron:
Archeologie Delft.*

de opgraving een enkele spieker (kleine opslagruimte op palen), twee schuren en nog eens acht huisplattegronden aangetroffen. Ook konden de resten van een weg worden gedocumenteerd die werd gemarkeerd door een dubbele rij houten staken (paaltjes). Met name dit laatste is bijzonder, omdat daarmee een duidelijke erfscheiding zichtbaar wordt. Dit vormt een indicatie voor de aanwezigheid van organisatie en enig besef van behoud van 'eigendom' binnen de gemeenschap die deze nederzetting heeft gebouwd en bewoond.

Waar tijdens de eerder door de AWN uitgevoerde veldkartering aan het oppervlak een groot aantal vondsten werd aangetroffen, werd tijdens de opgraving slechts een beperkte hoeveelheid vondsten gedocumenteerd. Er wordt vanuit gegaan dat de cultuurlaag uit de periode Late Middeleeuwen tot Nieuwe tijd (periode boerderij Geesterwijk) door (wind)erosie is verdwenen, waarbij de daarin aanwezige vondsten aan het oppervlak kwamen te liggen. Een zeldzaam voorkomende post-Merovingische stuiflaag, tussen de Oude en Jonge Duinen, heeft ervoor gezorgd dat het dieper gelegen Merovingische sporenniveau tegen de Slaperdijk goed bewaard is gebleven.

Het vroegmiddeleeuwse loopvlak bevindt zich ter hoogte van de ijzertijdvindplaats bijna aan het maaiveld. Hieronder ligt een 30-40 cm dikke stuifzandlaag met daaronder het ijzertijdniveau. In de top daarvan is lokaal sprake van een akkerlaag met eergetouwkassen. Tijdens het couperen van de jongere ijzertijdsporen en onder de akkerlaag is lokaal een tweede cultuurlaag uit de ijzertijd of bronstijd waargenomen. Deze laag bevatte ook aardewerk. Ter hoogte van en naast de akkerlaag is een groot aantal paalsporen waargenomen. Tezamen vormen die ten minste twee en mogelijk drie gebouwplattegronden. Al deze structuren zijn tweeschepig, hebben

een noordoost-zuidwest oriëntatie en zijn gesitueerd langs de oostelijke flank van het duinkopje, waarop de vindplaats zich bevindt. Complete huisplattegronden uit de ijzertijd zijn spaarzaam in de regio. Het weinige aardewerk doet vermoeden dat het om midden- of late ijzertijdbewoning gaat. De uitwerking van de onderzoeksresultaten is op het moment van schrijven nog niet afgerond. In de kroniek van volgend jaar zullen de resultaten hiervan meer in detail kunnen worden besproken.

Opgraving Molenslag, ijzertijdvindplaats met eergetouwkrassen en paalkuilen. Bron: Archeologie Delft.

Maasdijk Honderdland Fase 2

In het noordwestelijk deel van het plangebied Honderdland Fase 2 heeft een inventariserend en karterend boor- en proefsleuvenonderzoek plaatsgevonden.³ Met een bodemopbouw waarin tijdens eerder uitgevoerd booronderzoek op 1 tot 1,20 m diepte een humeuze top in afzettingen van het Gantel-systeem werd aangetroffen en in de wetenschap dat zich ten oosten van het plangebied een Romeinse vindplaats bevindt, werd op voorhand aan het plangebied een hoge verwachting toegekend. Tijdens het onderzoek is slechts een beperkt aantal sporen en vondsten aangetroffen. Het gaat vooral om sporen van verkaveling uit de Late Middeleeuwen tot de Nieuwe tijd. De sporen vormen geen aanleiding tot nader onderzoek en het onderzochte deel van het plangebied is vrijgegeven voor de voorgenomen planontwikkeling. Het noordoostelijk deel van het plangebied moet nog onderzocht worden. Met een ligging dicht bij de reeds bekende Romeinse vindplaats ten oosten van het plangebied is de verwachting voor dit deel hooggespannen.

Honselersdijk Middel Broekweg (Terrein FloraHolland)

In 2016 heeft ADC ArcheoProjecten een definitief archeologisch onderzoek uitgevoerd op de locatie Trade Parc Westland Mars, zone 2 te Honselersdijk.⁴ Het betreft een in de Romeinse tijd laaggelegen gebied dat onderdeel uitmaakte van een groot krekensysteem, de Gantel. Vooronderzoek heeft aangetoond dat zich op de locatie bewoningsresten uit de Romeinse tijd en de Late Middeleeuwen bevinden. Nader onderzoek heeft de eerder verwachte begrenzingen aangescherpt. Er is een nader te onderzoeken terrein geselecteerd in de oksel van de Middel Broekweg en de Veilingroute ter grootte van circa 4200 m². Tijdens het veldwerk bleken het noordelijk deel van werkput 5 en vrijwel de gehele werkput 6 verstoord te zijn. In de meest noordelijke zones van werkputten 1 en 4 bleken over circa 8 m breedte vervuilingen met asbest aanwezig te zijn. Het voormalige zwembad is eveneens niet opgegraven.

Trade Parc Westland Mars, zone 2. Overzicht aangelegde werkputten ter hoogte van vindplaats 2. Bron: ADC ArcheoProjecten.

Uit de profielen blijkt dat in het gebied veenvorming heeft plaatsgevonden achter een verhoging in het landschap langs de Middel Broekweg. Er zijn drie lagen veen aangetroffen met naar onder toe steeds tussenliggend een laag klei. Bij de komst

van de eerste bewoners in de Romeinse tijd lag een pakket veen aan de oppervlakte, waarvan de bovenkant is veraard en voorzien van een vondstlaag/loopniveau. Dit loopniveau is gedateerd van circa 70 tot 150 na Chr. In het genoemde veenpakket zijn, naast veel handgevormd aardewerk en ander vondstmateriaal, resten aangetroffen van structuren in de vorm van houten palen die mogelijk tot deze fase behoren. Vervolgens heeft in deze fase of hierna op grote schaal ontginning van het veen plaatsgevonden. Deze ontginning ging gepaard met het graven van vele ontwateringsgreppels in het hele gebied. Na de veenwinning is het gebied veranderd in een groot plassengebied. Tijdens overstromingen vanuit de nabijgelegen Gantel werd in deze laagte opnieuw sediment afgezet. Op sommige plekken is afhankelijk van de toenmalige diepteligging van het oppervlak daarna nog een laagje siltige klei afgezet. Dit betreft een 'schone' kleilaag die veenkuilen en greppels geheel heeft opgevuld en het landschap vermoedelijk geheel heeft afgedekt. Op deze schone klei is een tweede loopniveau aangetroffen dat dateert vanaf 150 na Chr. tot in de derde eeuw. Verwacht wordt dat de vondstlaag in en op deze 'schone klei' de kern van de jongere nederzetting vertegenwoordigt.

Op basis van de nu bekende gegevens is na de afzetting van 'schone' klei het gebied weer geschikt geraakt voor menselijke activiteit. Bewoning is mogelijk gemaakt door het opwerpen van kleilichamen waarop huizen en bijgebouwen zijn gebouwd. De bewoning heeft overal een circa 10 tot 20 cm dik vondstenpakket achtergelaten. Gezien het vondstmateriaal dat in de klei-opvullingen van veengreppels en veenkuilen is aangetroffen zijn er harde aanwijzingen dat ook gedurende deze laatste fase van bewoning veen is gewonnen. Dit pakket van ontwikkelingen is vervolgens afgedekt met een dik pakket klei - Laag van Poeldijk - dat afgezet is op een vrij dun ontwikkelde Woudlaag. In de top van dit pakket klei is wederom een humeuze laag waarneembaar, wat in dit geval betekent dat deze afzetting langere tijd aan het oppervlak heeft gelegen en geschikt was voor bewoning in de Middeleeuwen.

Wat betreft de Middeleeuwen concentreren de sporen zich hoofdzakelijk in een circa 10 tot 15 m brede zone langs de Middel Broekweg en verder in het door een sloot doorsneden gebied in werkputten 5 en 2. Sporen uit de Nieuwe Tijd bestaan uit negentiende- tot twintigste-eeuwse greppels langs de Middel Broekweg, een gesloopte negentiende-eeuwse huisplaats in werkput 6 en de onlangs gesloopte opstallen. De twintigste-eeuwse bebouwing en sloop hebben vooral de laatmiddeleeuwse nederzetting danig verstoord.

Romeinse tijd

De sporen uit de Romeinse tijd zijn overal ten zuiden van de kreekrug aanwezig, mits niet verstoord door bovengenoemde jongere perioden. De eerste zichtbare menselijke activiteit in de Romeinse tijd betreft het winnen van turf. De weggestoken veenlagen moeten ongeveer 40 tot 60 cm dik zijn geweest. Op sommige

plekken leek na een eerste fase steken weer veen te zijn aangegroeid, dat wederom is afgestoken. In werkput 6 zijn meerdere fasen veenwinning aangetroffen. In weer opgevulde veenkuilen bevond zich een restant van een ontwateringsgreppel van het erboven gelegen geheel verdwenen veen. Hoe dan ook waren de oudere, vrij kort op elkaar gelegen en door kleilagen van elkaar afgescheiden lagen veen bekend bij de bewoners en heeft men ook dieper gelegen veen gewonnen. Op de voornoemde veenlaag of elders op oudere veenlagen of op de ingespoelde klei van veenkuilen is een tweede vondstlaag aanwezig. Hierin is handgevormd aardewerk uiterst schaars en valt de relatief grote hoeveelheid luxe gebruiks-aardewerk op.

Er zijn drie ophogingen van opgeworpen klei uit de Romeinse tijd aangetroffen. Op elk van deze ophogingen is een gebouw neergezet. Twee ophogingen en gebouwen vormen vermoedelijk samen een erf. Het betreft een huisplattegrond (Huis 1, centraal in werkputten 2, 3, 6 en 7) en een bijgebouw (Bijgebouw 1, in het zuiden van werkputten 3 en 6). De tweede ophoging is aangetroffen in het noorden van werkput 1 en betreft de zuidwesthoek van een ophoging die zich oostwaarts buiten het plangebied bevindt. Hier zijn de resten van een bijgebouw (Bijgebouw 2) aangetroffen. Een vierde constructie, niet op een ophoging gelegen, is aangetroffen in de bovenste veenlaag in werkputten 4 en 5. De afmetingen doen vermoeden dat het een huisplattegrond betreft (Huis 2). Van een vijfde constructie zijn slechts enkele resten gezien. Deze constructie ligt tegen de kreekkrug aan in het noorden van werkputten 2, 4 en 5. Het betreft mogelijk een huisplattegrond (Huis 3).

De ophoging van Huis 1 is het best bewaard gebleven. In en op de ophoging zijn meerdere lagen as en verbrande klei aangetroffen. Dit kan inhouden dat de boerderij is afgebrand of dat de boerderij is ingestort. Onder een van de jongste aslagen bevond zich een object of liever een plateau van circa 60 x 80 cm van verbrande klei, vooralsnog geïnterpreteerd als 'vuurplaat' of stookplaats. Onder de ophoging zijn haaks op elkaar gelegen ontwateringsgreppels aangetroffen van de eerdere ontginning. Hier bleken nog de vloerniveaus van het huis en daaronder nog wand- en dakdragende palen bewaard te zijn gebleven. De in de lengte-as onder het huis gegraven ontwateringsgreppel heeft geleid tot verzakking van het vloerniveau dat steeds weer is opgehoogd.

Ten zuiden van huisplattegrond 1 is op circa 11 m uit de zuidwestelijke lange wand een crematiegraf aangetroffen zonder verdere grafgiften. Binnen Huis 1 is een dump van houtskool en verbrand bot aangetroffen. De mogelijkheid bestaat dat hierin eveneens menselijk botmateriaal aanwezig is.

Zoals eerder aangegeven was de hoeveelheid vondsten beperkt. Bijzonder is daarom de vondst van een vrijwel complete pot in terra nigra in een van de paalkuilen van Bijgebouw 1. Compleet aardewerk dat begraven wordt in de kuilen van structuren wordt soms in verband gebracht met rituelen. Gedacht kan worden aan het

Structuren op Trade Parc Westland Mars zone 2. Bron: ADC ArcheoProjecten.

danken van de goden. Omdat dit mogelijk gepaard ging met een offergift in de vorm van bijvoorbeeld eten is de inhoud van de pot behandeld als grondmonster. Hierin is echter niets aangetroffen. Onder de vondsten zijn verder onderdelen van een pijpaarden beeldje en een compleet olielampje. Het beeldje werd aangetroffen tussen de sporen van Huis 1.

Middeleeuwen

De sporen van de middeleeuwse bewoning bevinden zich bovenal langs de Middel Broekweg en in de werkputten 1, 2, 3, 4 en 5. Centraal in deze werkputten lag vermoedelijk een erf. De restanten langs de Middel Broekweg hebben sterk geleden onder vergravingen uit de Late Middeleeuwen/Nieuwe Tijd. Het mogelijke erf kenmerkt zich door een met greppels omsloten vierkant van circa 35 x 25 m. Binnen dit vierkant zijn in het zuidwesten door greppeltjes omsloten tuintjes aanwezig. In het oosten zijn twee halfronde tegenover elkaar gelegen greppels aangetroffen, die mogelijk afkomstig zijn van een huisplattegrond. Er zijn nauwelijks aanwijzingen voor een dakdragende constructie, maar in dit gebied wordt verondersteld dat de dakdra-

gende palen van huizen gefundeerd waren op stiepen. Die zijn vaak in de bouwvoor opgenomen en derhalve verdwenen. In de greppels van de tuintjes en in de mogelijke huisplattegrond is kogelpot-, Pingsdorf- en grijsbakkend aardewerk aangetroffen.

Trade Parc Westland. Overzicht van de middeleeuwse sporen met in rood de begrenzing van het vermoedelijke erf. Bron: ADC ArcheoProjecten.

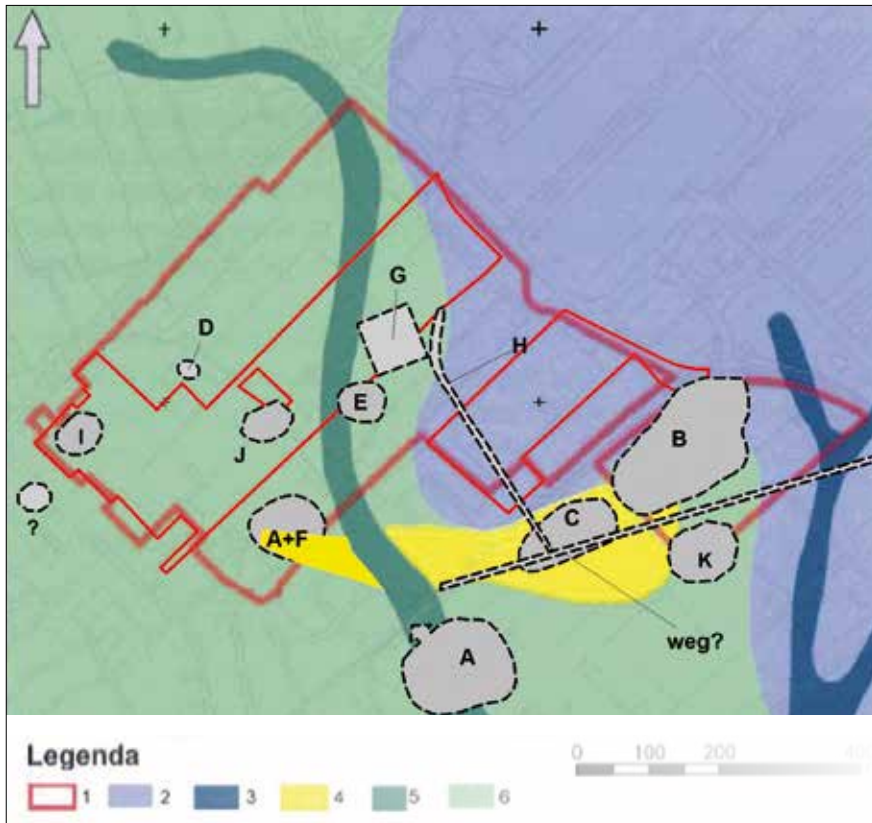
Poeldijk De Kreken

In het ten noorden van de kern Poeldijk gelegen plangebied De Kreken, dat onderdeel uitmaakt van het woningbouwproject Westlandse Zoom, is tijdens verkennend archeologisch booronderzoek een groot aantal archeologische indicatoren aangetroffen.⁵ De oudste vondsten dateren vermoedelijk uit de ijzertijd. De vondsten bestaan uit handgevormd aardewerk en zijn afkomstig uit de top laag van het hier in de ondergrond aanwezige duin. Het merendeel van de archeologische vondsten uit de boringen is te dateren in de Romeinse tijd. Opvallend is dat de vondsten zich naast de in het plangebied aanwezige geulafzettingen bevinden. Samen met overige bekende vindplaatsen zijn door de tijd heen in en nabij het plangebied de vindplaatsen A tot en met J gedefinieerd (waarvan de vindplaatsen I en J behoren tot De Kreken Fase III). Tijdens proefsleuvenonderzoek in 2016 werd een nieuwe vindplaats aangetroffen die gedefinieerd is als vindplaats K (De Kreken Fase I).

In de Romeinse tijd maakte het plangebied De Kreken deel uit van een geheel ingericht landschap. Het bruikbare landschap (de hoger gelegen kreekruggen) was ingedeeld door middel van greppels, waarbij om de 300 à 400 m een omgrachte nederzetting aangetroffen kan worden. De tussen de nederzettingen liggende gebieden waren ingedeeld in percelen en werden vermoedelijk gebruikt voor akkerbouw, weidegrond en/of begravingen. In de regio zijn tot nu toe maar mondjesmaat grafvelden aangetroffen. Deze zijn vaak direct bij de nederzettingen gelegen.

Poeldijk De Kreken Fase 1 - vindplaats K

Het tijdens Fase 1 onderzochte terreindeel is gelegen op de kreekruggen van het

Vindplaatsen in het plangebied De Kreeken. Vindplaatsen A, B, C, G, H en F zijn gedeeltelijk onderzocht. Vindplaats E wordt niet verder onderzocht. Vindplaatsen I en J zijn opgegraven (rapportage in voorbereiding). Geplot op Bult et al. 2005.

Legenda: 1) plangebied; 2) dekaftzettingen van Duinkerke I op Hollandveen; 3) geulafzettingen van Duinkerke I; 4) dekaftzettingen van Duinkerke III op Oude Duinen Strandzanden; 5) dekaftzettingen van Duinkerke III op geulafzettingen van Duinkerke I; 6) dekaftzettingen van Duinkerke III op Hollandveen. Bron: ADC ArcheoProjecten.

voormalige Gantel-systeem direct ten zuiden van de reeds bekende vindplaats B, een grote nederzetting uit de Romeinse tijd, en ten westen van vindplaats C, een grafveld uit de Romeinse tijd.⁶ Tijdens proefsleuvenonderzoek werd hier een deel van een Romeins erf aangetroffen, daterend tussen het eind van de eerste en de derde eeuw na Chr.⁷ Hoewel niet het gehele erf in beeld is gekomen - het westelijke deel ligt onder bebouwing, een noordoostelijk deel is verstoord en een zuidelijk deel ligt nog buiten de nu gestelde plangrens - zijn de resultaten maximaal te noemen. Het blijkt een vrij schoon erf, waarin de restanten teruggevonden zijn van

één fase van bewoning. De bewoningssporen bestaan uit een huisplattegrond, een spieker, een deel van een heining en een waterput, plus enkele losse paalsporen en afvalkuilen. Feitelijk een complete sporensset die te verwachten is op een erf. Gezien de afmetingen van de plattegrond voor zover die nu in beeld is gekomen (22,8 x 6 m), is het vermoeden dat er maar een beperkt gedeelte ontbreekt in het westen. Het betreft een deels tweebeukige, deels driebeukige plattegrond. Doordat in de Nieuwe tijd een akkergreppel dwars door de huisplattegrond is gegraven, ontbreken nu echter enkele palen om met zekerheid een functie-indeling te kunnen geven van de ruimtes. De bijbehorende vondstlaag was slechts in zeer kleine zones nog gedeeltelijk aanwezig. Kuilen van dakdragende palen bleken maar maximaal 30 cm diep te zijn. Dit geeft aan dat het landschap ter plaatse behoorlijk is afgetopt of vlakgeschoven, ervan uitgaande dat dergelijke palen zeker 60 cm diep werden ingeslagen. Nivellering van het landschap is, gezien de incidenteel aanwezige woudlaag, vermoedelijk al in of direct na de Romeinse tijd begonnen. De waterput bleek in de gebruiksfase slechts 81 vondsten te bevatten, wat een indicatie zou kunnen zijn voor een kortstondig gebruik van het erf. Ter vergelijking: op de gehele opgraving zijn 85 vondsten afkomstig uit afdekkende lagen. De vondsten stammen alle uit de Romeinse periode.

*Poeldijk De Kreen. Complete Holwerda 142 voorraadpot uit de waterput.
Bron: ADC ArcheoProjecten.*

Tijdens het onderzoek werden in totaal 420 stuks aardewerk aangetroffen. Overwegend betreft het gedraaid Romeins importaardewerk. Er zijn twee aardewerkvondsten die een aparte vermelding waard zijn. In de waterput is een zogenaamde Holwerda 142 voorraadpot aangetroffen. Onder de voor dit type zo kenmerkende rand

is nog een intact stuk touw of ander plantaardig materiaal aanwezig. De fantasie even de vrije loop latend, lijkt het of tijdens het putten van water het touw of koord is afgebroken en dat de pot in de put is gevallen en niet meer is teruggehaald.

Een tweede vondst betreft een nagenoeg compleet Dolium. Een dolium is een voorraadpot van 70-90 tot wel 140-170 cm hoog met een capaciteit van 200-300 tot wel 1500 liter. Dergelijke vaten werden onder andere gebruikt voor het laten gisten van wijn. Het hier aangetroffen gedraaide, dunwandige vat betreft een lokaal vervaardigd exemplaar en kan qua datering in de derde eeuw geplaatst worden. Naast deze voorraadpotten werd in een afvalkuil een zilveren denarius gevonden die geslagen werd onder keizer Caracalla (198-217 na Chr.) in het jaar 200. Deze datering sluit goed aan bij de rest van het materiaal. Het aangetroffen bouwmaterial betreft vooral Romeins dakbedekkingsmateriaal.

Poeldijk De Kreken Fase 3 - Vindplaatsen I en J

Ook in dit plangebied heeft een proefsleuvenonderzoek plaatsgevonden met aansluitend daarop een opgraving.⁸ Er werden twee vindplaatsen uit de Romeinse tijd aangetroffen (vindplaatsen I en J). In totaal zijn 2061 stuks aardewerk verzameld. Een klein deel is te dateren in de Middeleeuwen en Nieuwe tijd. Twee derde van het scherfmateriaal is afkomstig uit de kreek (vindplaats J) en een derde is afkomstig van het nederzettingsareaal (vindplaats I). Het aardewerk uit de Romeinse tijd vertoont een divers beeld, maar een beeld dat niet ongebruikelijk is in de regio. We zien een groot aandeel handgevormd aardewerk, relatief veel Low Lands Ware⁹ en daarnaast diverse andere geïmporteerde stukken uit het Rijnland, (Zuid-) Frankrijk en Spanje. Het grootste deel is in de eerste en tweede eeuw na Chr. te dateren. Naast de relatief grote hoeveelheid aardewerk werden ook metaalvondsten, fragmenten lava, baksteen en verbrande klei of huttenleem aangetroffen. Het baksteen bestaat uit fragmenten van daktegels en mogelijk uit een paar fragmenten Romeinse vloertegels. Onder de metaalvondsten bevinden zich onder andere (delen van) twaalf fibulae. De functie van de lava(steen) is in sommige gevallen overduidelijk, zoals bij de vondst van een halve maalsteen.

Ter hoogte van vindplaats I werden diverse kuilen, paalkuilen, greppels en drie crematiegraven aangetroffen. In de paalkuilen en (wand)greppels is voorlopig één gebouw herkend van circa 20 m lengte. Het gaat hier waarschijnlijk om een wandgreppelhuis, waarvan ook een exemplaar is aangetroffen tijdens het onderzoek langs de Verburghlaan verder naar het oosten. Ten noordwesten van het gebouw ligt een spoor van mogelijk een kleine hutkom of werkplaats. Nader onderzoek moet uitsluitsel geven over de functie ervan. De crematiegraven zijn in de zuidelijke hoek van de opgraving aangetroffen en zijn waarschijnlijk in een grafheuvel

Poeldijk De Kreken. Een halve maalsteen van lava. Bron: ADC ArcheoProjecten.

bijgezet. Of dit een opgeworpen heuvel is geweest of een natuurlijke verhoging, zal nader onderzoek moeten uitwijzen. In elk geval is duidelijk dat de bovenzijde van de heuvel is opgenomen in de bouwvoor en waarschijnlijk op enig moment is geëgaliseerd. De kwaliteit van het verbrande botmateriaal is goed en er zijn grote stukken bewaard gebleven. Dit betekent dat zeer waarschijnlijk fysisch antropologisch onderzoek naar geslacht, leeftijd en mogelijk ook anatomische afwijkingen en ziektebeelden tot de mogelijkheden behoort.

Vindplaats J (de kreek) is opgegraven vanwege de vondstlaag die zich op de noordflank van deze kreek bevond. Behalve de vondstlaag werden op deze vindplaats ook een aantal kuilen en een waterput aangetroffen.

Naaldwijk Zuidweg 38

In het najaar van 2016 werd een archeologisch proefsleuvenonderzoek uitgevoerd aan de Zuidweg 38 te Naaldwijk. De aanleiding van het onderzoek was de voorgenomen sloop van het pand en de geplande nieuwbouw van een woning. Met een ligging op de haakwal van Naaldwijk gold voor het plangebied een hoge verwachting voor het aantreffen van archeologische resten uit de periode vanaf de (late) ijzertijd. Uit het onderzoek bleek echter dat het bodemprofiel tot ten minste 1,20 m onder maaiveld geroerd was.¹⁰ Met uitzondering van twee recente sporen, bestaande uit een keldervloertje uit de twintigste eeuw en een oost-west georiënteerde greppel uit de negentiende tot twintigste eeuw, werden in het onderliggende schone zand geen sporen en/of vondsten aangetroffen.

Naaldwijk Koningstraat/Prins Hendrikstraat

Op de hoek van de Koningstraat en de Prins Hendrikstraat werd in 2005 in verband met geplande nieuwbouw een proefsleuvenonderzoek uitgevoerd.¹¹ Tijdens dit onderzoek werden diverse grondsporen, funderingen en water- en beerputten aangetroffen uit de Late Middeleeuwen tot en met de Nieuwe tijd. De meeste sporen houden verband met een (gesloopte) boerderij aan de Koningstraat en bebouwing aan de Prins Hendrikstraat. Daarnaast werd destijds een greppel/sloot aangetroffen uit de Vroege Middeleeuwen, die mogelijk een relatie kan hebben met de waterloop uit de tiende tot twaalfde eeuw die ten noorden van het plangebied is aangetroffen. In 2016 werd in delen van de te bebouwen zone een opgraving uitgevoerd. Afgaande op de eerder aangetroffen vondsten werden resten uit de Vroege en Late Middeleeuwen tot Nieuwe tijd verwacht. Tijdens het onderzoek werden echter geen vondsten uit de Vroege Middeleeuwen aangetroffen. De oudste vondsten dateren uit de dertiende en veertiende eeuw, terwijl het aangetroffen muurwerk en de resten van funderingen dateren uit de achttiende eeuw en later. Behalve muurwerk werden uit die periode ook een waterput en een beerput aangetroffen. De uitwerking van de resultaten van het onderzoek is op het moment van schrijven nog niet afgerond.

Monster Havenstraat 1A

Bij graafwerkzaamheden ten behoeve van de aanleg van elektriciteitskabels in de Havenstraat naast nummer 1A te Monster werd onverwacht een aanzienlijke hoeveelheid menselijk botmateriaal aangetroffen. Ook werd bij deze werkzaamheden een knekelput doorgraven. In verband met het aansluitend ook schuin afgraven van de tuin en een parkeerterrein bleek het niet wenselijk de knekelput op zijn huidige plaats te behouden. Omdat hier zowel van archeologische als van ethische belangen sprake was en mogelijk nog intacte graven en/of losse menselijke skeletresten aangetroffen zouden kunnen worden, werden de verdere graafwerkzaamheden onder archeologische begeleiding uitgevoerd. Tevens werd daarmee tegemoetgekomen aan de wens van de Hervormde Gemeente om de gevonden botten na het onderzoek elders op haar terrein bij te kunnen zetten in een nieuw te realiseren verzamelgraf. Het plangebied maakt deel uit van de historische dorpskern van Monster, die gelegen is op een strandwal. Hoewel het ontstaan van Monster in de Vroege Middeleeuwen wordt geplaatst was de strandwal ook in de ijzertijd en Romeinse tijd al bewoond.¹² De huidige dorpskerk dateert grotendeels uit de vijftiende eeuw, maar heeft een (en mogelijk meerdere) voorganger(s) gehad. Rond de kerk is in elk geval vanaf de Late Middeleeuwen tot in de negentiende eeuw een begraafplaats geweest, die over minimaal twee knekelputten beschikte (mondelinge mededeling dhr. Th. van Straalen). Vanaf het einde van de negentiende eeuw is het plangebied deels bebouwd geweest met woningen terwijl het in de laatste

Monster Havenstraat. Globale ligging van het archeologisch begeleide terreindeel (zwart kader) en de daarbinnen aangetroffen knekelput (gele cirkel). In rood de grens van de inmiddels gesloopte bebouwing. Bron: ArcheoWest.

decennia in gebruik was als parkeerplaats. Naast de reeds aangetroffen knekelput konden ter plaatse dus ook resten van subrecente bebouwing, de begraafplaats en de kerkhofmuur worden verwacht. Tijdens de archeologische begeleiding zijn zoveel als mogelijk alle vondsten en sporen ingetekend en gedocumenteerd. Waaruit de resultaten precies bestaan, is nog niet geheel duidelijk daar de uitwerking van de resultaten van het onderzoek op het moment van schrijven nog niet is afgerond.

Literatuur

- Benthem, A. van, I. Vossen, *Poeldijk De Kregen Fase 3, Opgraving vindplaatsen I en J. Beoordelings- en evaluatieverslag versie 2*. ADC (2017).
- Berg, J.M. van den, *Plangebied Koningstraat/Prins Hendrikstraat te Naaldwijk, gemeente Westland; een inventariserend archeologisch veldonderzoek: proefsleuven*. RAAP rapport 1230 (2005).
- Blom E., L.M.B. van der Feijst, *Poeldijk Westhof vindplaats B. Een inheems-Romeinse nederzetting uit de eerste tot de derde eeuw*. ADC Rapport 909 (2007).

- Bult E.J., E. Norde, *Een bureau- en inventariserend veldonderzoek op de nieuwbouwlocatie Masemude te Monster*. Delftse Archeologische Rapporten 37 (2004).
- Bult, E.J., J. de Bruin, J-M. Groen, B. Penning, *Poeldijk Westhof, een bouwlocatie in de Westlandse Zoom* (Gemeente Westland). Een Inventariserend Veldonderzoek. Delftse Archeologische Rapporten 54 (2005).
- Feijst, L.M.B van der, *Maasdijk, Honderdland fase 2b en 2c deel 1 voorlopige versie Evaluatierapport*. ADC projectnummer 4170824 (2016a).
- Feijst, L.M.B. van der, *Evaluatierapport Honselersdijk Trade Parc Westland, Mars zone 2, DO*. ADC projectnummer 4180240 (2016b).
- Feijst, L.M.B. van der, *Evaluatierapport Poeldijk De Kreken Fase 1, Opgraving vindplaats K*. ADC projectnummer 4180736 (2016c).
- Langeveld, M., *Briefrapport proefsleuvenonderzoek aan de Zuidweg 38 te Naaldwijk*, Transect BV (2016).
- Liere, W.J. van, *De bodemgesteldheid van het Westland* (1948).
- Penning, B., J.P. Bakx, J. van Horssen, *Molenslag te Monster. Een inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven*. Delftse Archeologische Rapporten 126 (2015).
- Staalduinen, C.J. van, Toelichting bij de geologische kaart van Nederland. Blad Rotterdam West (37W) (1979).
- W.K., *Aanvullend Archeologisch Onderzoek in Monster-Poeldijk, vindplaatsen A en B*, ADC Rapport 37 (2000a).
- Vos, W.K., *Archeologisch Onderzoek op Vindplaats A en het grafveld, Monster Poeldijk*, ADC Rapport 56 (2000b).

Noten

- 1 Historisch Jaarboek Schipluiden 2016, Historische Vereniging Oud-Schipluiden, 2017.
- 2 B. Penning, J.P. Bakx, J. van Horssen, 2015.
- 3 L.M.B. van der Feijst, 2016a.
- 4 L.M.B. van der Feijst, 2016b.
- 5 E.J. Bult, J. de Bruin, J-M. Groen, B. Penning, 2005.
- 6 W.K. Vos, 2000a en 2000b.
- 7 L. M.B. van der Feijst, 2016c.
- 8 A. van Benthem, I. Vossen, 2017.
- 9 Romeins aardewerk uit het Rijn-Maas-Scheldegebied in Nederland, België en Duitsland.
- 10 M. Langeveld, 2016.
- 11 J.M. van den Berg, 2005.
- 12 W.J. van Liere, 1948; C.J. van Staalduinen, 1979; E.J. Bult, E. Norde, 2004.

Bibliografie

van het Westland over 2016

Deze bibliografie geeft een zo compleet mogelijk overzicht van de in 2016 verschenen historische publicaties over het Westland. De in het Historisch Jaarboek Schipluiden 2016 opgenomen artikelen (gepubliceerd in 2017) zullen volgend jaar worden vermeld in de bibliografie van in 2017 verschenen publicaties.

ALGEMEEN

Hart, Martin 't

'Korte geschiedenis van de Ridderlijke Duitse Orde'. In: *Historische Vereniging Maasland. Jaarboek 2016* (Maasland 2016) 28-33.

GENEALOGIE

Lots, J.J.F. en P. van der Hoeven

'Van Dorp. Een schets van een oorspronkelijk Westlands geslacht. Genealogie deel 2 en parenteel'. In: *Ons Voorgeslacht* (juli-augustus 2016).

'S-GRAVENZANDE

Schaft, Maarten van der

'De bewoners van de buitenplaatsen Oostduin en Alsemgeest in 's-Gravenzande'. In: *Historisch Jaarboek Westland 2016 nr. 29* (De Lier 2016) 127-146.

KWINTSHEUL

Endhoven, Hans en Aad van der Voort

'Sonnehoeck. Een parel aan de Holle Watering'. In: *Historisch Jaarboek Westland 29* (De Lier 2016) 55-78.

DE LIER

Paassen, Steven van

'Stoer doorgaan. Ruim 90 jaar Rijk Zwaan'. In: *Historisch Jaarboek Westland 29* (De Lier 2016) 7-28.

MAASLAND

Dijk, Krijn van

'De Duitse Orde te Maasland en de kerk van De Lier'. In: *Historische Vereniging Maasland. Jaarboek 2016* (Maasland 2016) 55-66.

Moerman, Jacques

'Middeleeuwse orgels in de kerk van Maasland'. In: *Historische Vereniging Maasland. Jaarboek 2016* (Maasland 2016) 67-71.

Moerman, Jacques

'Aelbrecht en Jasper van Egmond van Meresteijn, de bloeiperiode van de Duitse Orde in Maasland (1528-1595)'. In: *Historische Vereniging Maasland. Jaarboek 2016* (Maasland 2016) 72-92.

Moerman, Jacques

'Het kaartboek van Maasland de Duitse Orde (1570)'. In: *Historische Vereniging Maasland. Jaarboek 2016* (Maasland 2016) 110-123.

Nimwegen-van Wieringen, Tineke

'Afscheid en verwelkoming van de Commandeur van Maasland van de Ridderlijke Duitse Orde'. In: *Historische Vereniging Maasland. Jaarboek 2016* (Maasland 2016) 141-154.

Verburg, Annemarie

'Een aantal pachters van de Duitse Orde in de 16e en 17e eeuw aan de Westgaag'. In: *Historische Vereniging Maasland. Jaarboek 2016* (Maasland 2016) 124-132.

Vliet, Ton van

'Leven op Vliethoff tot 1950'. In: *Historische schetsen van en over Maassluis. Historische Vereniging Maassluis* (mei 2016) 16-25.

Werner-Berkhout, Trudy, Wim Duijvestijn en Ineke Vink

'Buitenplaats van Govert van Wijn aan de Westgaag'. In: *Historische schetsen van en over Maassluis. Historische Vereniging Maassluis* (mei 2016) 3-15.

Werner-Berkhout, Trudy

'Het 'Somerhuys' van de Commanderie'. In: *Historische Vereniging Maasland. Jaarboek 2016* (Maasland 2016) 93-102.

MIDDEN-DELFLAND

Moerman, Jacques en Henk Groenendaal

Cultuurhistorische inventarisatie van de kerkenpaden in Midden-Delfland (Historische Vereniging Oud-Schipluiden 2016).

Moerman, Jacques

'Vlaardingervaart, een grafelijk water'. In: *Midden-Delfkrant nr. 167* (juni 2016) 10-12.

Oord, Pia van

'Trekvaartroutes beter zichtbaar'. In: *Midden-Delfkrant nr. 169* (december 2016) 20-21.

Ooststroom, Frits van

'Boerderij Keizershof'. In: *Midden-Delfkrant nr. 168* (september 2016) 14-16.

Ooststroom, Frits van

'Hekpijlers van de buitenplaats Sion'. In: *Midden-Delfkrant nr. 169* (december 2016) 6-7.

Tetteroo, Henk

'Onze streektaal: hoe nu?' In: *Midden-Delfkrant nr. 169* (december 2016) 8-9.

MONSTER

Driessen, F.

Gafouré. De zang van de Zwarte Engel (2016).

Hoën, Nico 't

'De Drie Boeren in Monster. Een vroeg voorbeeld van projectontwikkeling in de tuinbouw'. In: *Historisch Jaarboek Westland 29* (De Lier 2016) 109-126.

POELDIJK

Zijl, Wim van

Het Rijke Poeldijkse Roomse leven met een knipoog. Opdat wij niet vergeten (Poeldijk 2016).

SCHIPLUIDEN

Moerman, Jacques

'De Duitse Orde en de kerk van Schipluiden'. In: *Historische Vereniging Maasland. Jaarboek 2016* (Maasland 2016) 59-66.

WATERINGEN

Doef, Corn. J. van der

'Haasjesheul en andere opgravingen'. In: *Jaarverslag 2015 Historische Werkgroep Oud-Wateringen & Kwintsheul* (2016) 19-22.

Goeijenbier, Mi-Tê

'Van Sammersbrug tot Haasjesheul'. In: *Jaarverslag 2015 Historische Werkgroep Oud-Wateringen & Kwintsheul* (2016) 23-26.

Heijden, Paul van der (redactie)

Romeinse wegen in Nederland (Utrecht 2016).

Kouwenhoven, Aad

De Rooms Katholieke Land- en Tuinbouw Bond (L.T.B.), afdeling Wateringen 100 jaar geleden opgericht (Historische Werkgroep Oud-Wateringen & Kwintshoul. Kwartaalbericht 71, november 2016).

Leeuwen-de Vette, C.M.G. van

De hobby van mijn vader (imker) (Historische Werkgroep Oud-Wateringen & Kwintshoul. Kwartaalbericht 70, augustus 2016).

WESTLAND

Badoux-Grootscholten, Liduin

'Bouw bureau Margry. Architecten in dienst van de katholieke zuil in het Westland'. In: *Historisch Jaarboek Westland 29* (De Lier 2016) 79-108.

Beukel, Jan-Willem van den & Thierry Schut

Geworteld in Westland. De geschiedenis van familiebedrijven die ten minste 50 jaar in Westland gevestigd zijn (Westland 2016).

Blom, Jitske

'Archeologische kroniek van het Westland over 2015'. In: *Historisch Jaarboek Westland 29* (De Lier 2016) 147-156.

Bos Czn, Wil van den

De Poortwachter van het Westland. Hoe de regio Westland veranderde. Stichting Contemporaine Geschiedenis Westland (2016).

Kooten, M. van

Het wonder van het Westland. Episoden uit het leven van ds. Jac. van Dijk (Apeldoorn 2016).

Moerman, Jacques

'De Zweth!'. In: *Midden-Delfkrant nr. 166* (maart 2016) 17-19.

Mooij, Joke

Gebouwd op vertrouwen. 120 jaar Rabobank (Rabobank Naaldwijk).

Nonhof, Cor

'Structuur van de kaart van Delfland van 1712 door de gebroeders Kruikius'. In: *Caert Thresoor. Tijdschrift voor de Geschiedenis van de Kartografie* (2016-4. nr. 35).

Valk, Piet van der

'Architectuur van de Westlandse familie Dessing'. In: *Historisch Jaarboek Westland 29* (De Lier 2016) 29-54.

Ijsselstijn, Marcel & Yvonne van Mil

Atlas van het Westland. 10.000 jaar ruimtelijke ontwikkeling (Bussum 2016).

Jaarverslag van het Genootschap Oud-Westland over 2016

De aandacht voor historie
duurt onverminderd en met
enthousiasme voort. Eind 2016
bedroeg het ledenaantal van
het Genootschap 551 leden,
een toename van 28 leden
vergeleken met 2015.

Ledenvergaderingen met lezingen

Dinsdag 16 februari hield Piet Heijstek, geboren en getogen in Hoek van Holland, een lezing in gebouw De Hoeksteen in Maasdijk naar aanleiding van het boek 'Schilders aan de Nieuwe Waterweg'. De in-leider heeft 35 jaar in het onderwijs gewerkt. Zijn betrokkenheid bij de geschiedenis van Hoek van Holland heeft tot diverse boeken en artikelen geleid. Hij is als secretaris verbonden aan het Jan Lels Redding en Veerdienst Museum en beheert de collectie. Hij geeft regelmatig rondleidingen en lezingen over het reddingswezen. Hij besprak de problemen, die kort na de doorgraving ontstonden toen zich in de monding van het nieuwe vaarwater de Westbank vormde. Hij gaf aandacht aan de stranding van de schoener Lodewijk op deze bank. De havenhoofden in zee bleken, naast hun nautische functie, bedreigende obstakels voor de scheepvaart. De ramp met het stoomschip Berlin kreeg veel aandacht van Heijstek. De schippers van de reddingboten van Hoek van Holland hadden veel te vertellen over hun belevenissen. Ook de bezettingsjaren kwamen aan de orde, evenals enkele scheepsstrandings die wereldnieuws werden. Ter afsluiting werd de verbetering van de Waterwegmonding met het baggeren van de Eurogeul genoemd, de verlenging van de pieren en de vorming van de Van Dixhoorndriehoek. Piet Heijstek bleek een enthousiast en goed verteller. Deze avond was tevens onze jaarvergadering. De jaarstukken van het Genootschap werden onverkort en zonder amendementen, met de complimenten

aan het bestuur, aangenomen. De avond werd door circa 130 leden en belangstellenden bezocht.

Woensdag 13 april hield Bart Wallet een lezing in De Brug in 's-Gravenzande naar aanleiding van het boek 'Joods leven in het Westland', uitgebracht door het Genootschap Oud-Westland. Dr. Wallet is historicus aan de Vrije Universiteit en gespecialiseerd in Joodse geschiedenis. Mediene Joden, zo werden ze genoemd door de Joden uit de steden, was een aanduiding voor Joden die op het platteland of in de kleinere steden woonden. Toch liep het karakter van het Joodse leven in de verschillende regio's sterk uiteen: van Friesland tot Limburg kende Nederland tal van afzonderlijke regionale Joodse culturen. Vanuit die regionale insteek is het ook de moeite waard om naar het Westland te kijken: wat was de eigenheid van dit Joodse leven in de schaduw van Den Haag? Hoe heeft het zich ontwikkeld en welke plaats nam het in het geheel van de Nederlands-Joodse gemeenschap in? De inleider ging daarbij ook nader in op het recent verschenen boek 'Joods leven in het Westland'. De lezing was uitermate interessant en boeiend en liet een voortreffelijk beeld zien van de ontwikkeling van de Joden in Nederland in de afgelopen eeuwen. De lezing werd door circa 95 leden en belangstellenden bezocht.

Dinsdag 11 oktober hield mevrouw Maaïke M. Sier een lezing over 'Archeologisch onderzoek op de bodem van de Rotterdamse Yangtzehaven, Maasvlakte 2' in de vernieuwde zaal Rehoboth in Honselersdijk. Dankzij het archeologisch onderzoek in de Yangtzehaven zijn we meer te weten gekomen over de vroegste geschiedenis van Rotterdam, niet alleen over de jager-verzamelaars die hier zo'n negenduizend jaar geleden bivakkeerden, maar ook over het landschap waarin ze leefden. Vooral de techniek van het bemonsteren van archeologische vondsten in grote waterdiepte werd gedetailleerd toegelicht. Een grote hoeveelheid monstermateriaal werd genomen en gezeefd. Maaïke Sier studeerde pre- en protohistorie in Leiden. Na haar afstuderen in 1993 werkte zij voor de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en ADC ArcheoProjecten in Amersfoort. Sinds 2006 werkt zij in haar eigen stad als archeoloog bij het Bureau Oudheidkundig Onderzoek Rotterdam (BOOR). Voorafgaand aan de lezing werd de heer Frank de Klerk door de leden gekozen als opvolger van de eerder afgetreden Wim de Smit als bestuurslid pr en communicatie. De lezing werd door circa 88 leden en belangstellenden bezocht.

De laatste lezing van dit jaar was op woensdag 7 december in de Rank in De Lier. De titel van de lezing was 'De bloedwreker is achter u. Een aanslag door radicale Wederdopers in het Westland (1536)' door Sander Wassing. 'De heiligen worden gered. Voor de ongelovigen is er geen ontkomen. Haast u om uw levenswil...de bloedwreker is achter u'. Deze onheilspellende woorden werden in de historische

roman van G.C. Hoogerwerff in de mond gelegd van Jan van Batenburg (1495-1538), een berooide edelman die in de jaren dertig van de zestiende eeuw aan het hoofd stond van een groep radicale Wederdopers. De Batenburgers of 'Zwaardgeesten' trokken rovend en moordend door de Nederlanden: alles was geoorloofd om de wereld te zuiveren van ongelovigen en de komst van het Nieuwe Jeruzalem een handje te helpen. Deze vertegenwoordigers van de 'radicale vleugel van de Reformatie' luisterden niet naar de wereldlijke en geestelijke overheden. Wat dit betekende, werd duidelijk toen Wederdopers in 1534 de macht grepen in Münster. Hier moest het Nieuwe Jeruzalem tot stand komen. Behalve de volwassendoop was een sterke focus op de Apocalyps kenmerkend voor deze lieden. De Münsterse Wederdopers stonden onder leiding van de Leidse Jan Beukelsz. Al snel liet 'Koning Jan' boodschappers uitgaan: geloofsgenoten in de Nederlanden moesten naar Münster komen om hulp te bieden tegen de bisschoppelijke troepen die Münster belegerden. Duizenden Dopers, waarvan tientallen uit het Westland, gaven gehoor aan die boodschap. Nadat Münster heroverd was door de bisschop vielen de Wederdopers in splintergroeperingen uiteen. Enkelen van hen pleegden in de periode 1535-1536 een reeks aanslagen in de Nederlanden. Een grote aanslag van Doperse naaktlopers vond plaats op 10 mei 1535 in Amsterdam. In maart 1536 verscheen er een Doperse profeet aan de rand van het dorp Poeldijk. Deze 'Coninck van Ysraël' vertelde, in trance van een Goddelijk visioen en rillend over zijn hele lichaam, dat de wrake Gods nabij was... Hoe liep dit Doperse oproer in Poeldijk af? Wie waren de Westlandse Dopers en wat geloofden zij precies? Tijdens de lezing werd uitgebreid stilgestaan bij deze vragen. Sander Wassing had een enthousiaste presentatie over zo'n 'verschrikkelijk' onderwerp, hetgeen bij de aanwezigen goed aansloeg. Deze avond werd bezocht door circa 120 leden en belangstellenden.

Excursie en bedrijfsbezoek

Er werd een bezoek gebracht aan een bedrijf met een Westlandse historie. Op donderdag 27 mei 2016 werd Lely International aan de Cornelis van der Lelylaan in Maassluis bezocht. Het bezoek startte met een lezing over de historie van het familiebedrijf door Wim Lagerweij. Uitgebreid werd geschetst hoe de familie Lely van vader op zoon zijn rol in het bedrijf heeft gehad. Opgericht in 1948 als 'werkplaats voor uitvindingen' is het bedrijf thans marktleider in geautomatiseerde systemen voor melkveehouders wereldwijd. Een voorloper in de ontwikkeling van machines voor de ruwvoerwinning en een pionier voor windmolens op de boerderij, herkend en erkend als innovatieve koploper in de Nederlandse maakindustrie en uitgegroeid tot een groot internationaal bedrijf met meer dan tweeduizend werknemers en een omzet van vele miljoenen euro's. Het heeft klanten in meer dan zestig landen en wel zes productievestigingen verspreid over alle continenten. Ook volgde een rondgang door het bedrijf die op de bezoekers veel indruk maakte.

Presentatie van het Jaarboek 2016 in de historische druivenkwekerij Sonnehoek in Kwintshoek. Foto: Harry Groenewegen.

De dagexcursie werd gehouden op zaterdag 1 oktober naar het Westlands Museum met als onderwerp 'Hoogtepunten in de Westlandse archeologie'. Na een ontvangst met koffie volgde een meer dan interessante inleiding van de conservator van het museum Ton Immerzeel. Heel boeiend was het te horen en te zien met slides hoe het Westland er tweeduizend jaar terug kan hebben uitgezien. Aan de hand van archeologische vondsten is gereconstrueerd waar en hoe de Romeinse nederzettingen gevestigd waren en waar de gracht van Corbulo lag. Afgemeten aan de reacties van de deelnemers was het een zeer geslaagde excursie, die door de deelnemers zeer op prijs werd gesteld. Aan de excursie namen 24 leden deel.

Bestuursvergaderingen

Het bestuur vergaderde vijfmaal, namelijk op 19 januari, 16 maart, 17 mei, 14 september en 22 november. De voorzitter W. van den Bos Czn en secretaris Leen M. Valstar werden in de jaarvergadering op dinsdag 17 februari herbenoemd voor een periode van vier jaar. Op de ledenvergadering van 11 oktober is F.J.H.M. de Klerk benoemd als bestuurslid communicatie en pr. De samenstelling van het bestuur is daarmee als volgt:

- W. van den Bos Czn, voorzitter, voorzitter@oudwestland.nl
- L.M. Valstar, secretaris, secretaris@oudwestland.nl
- A. Moor, penningmeester
- H.I.M. Groenewegen
- W.A. de Smit, communicatie en pr, tot januari 2016
- F.J.H.M. de Klerk, communicatie en pr, info@oudwestland.nl, vanaf 11 oktober 2016
- A. Vermeer, ledenadministratie

Jaarboek en Publicatiecommissie

De negenentwintigste editie van het jaarboek werd op 15 oktober 2016 gepresenteerd in de historische druivenkwekerij Sonnehoeck in Kwintshuil vanwege de aandacht in het jaarboek voor deze kwekerij. De publicatiecommissie bestaat uit mevrouw G. Gunneweg-van Zeijl en de heren H.I.M. Groenewegen, G.C.L. van Gaalen en L.J.M. van den Ende als voorzitter.

Ledenbestand

In het verslagjaar 2016 neemt het ledenaantal opnieuw toe. Het aantal aanmeldingen bedraagt 44 leden. Het aantal opzeggingen

bedraagt zeventien leden. Deze cijfers resulteren in een totaal aantal leden van 551 op 31 december 2016. We betreuren het overlijden van een viertal leden, te weten:

- Mevrouw J.E.M. Groenewegen, 's-Gravenzande
- De heer S. Roorda van Eysinga, 's-Gravenzande
- De heer W. v.d. Voort, 's-Gravenzande
- De heer A.P.M. v.d. Sande, De Lier (erelid)

Leen M. Valstar, secretaris

Op 11 november 2016 overleed in de leeftijd van tachtig jaar ons erelid Anton van der Sande. Hij was een innemende persoonlijkheid en is van grote betekenis geweest voor ons Genootschap. Gedurende vele jaren maakte hij actief deel uit van het bestuur en vanaf de start in 1987 tot 2007 was hij voorzitter van de publicatiecommissie van het Historisch Jaarboek Westland. Van de hand van plaatsgenoot Krijn van Dijk is het onderstaande in memoriam.

In memoriam Anton van der Sande

Het zal rond 1973 zijn geweest, dat op initiatief van de bekende streekhistoricus M.C.M. van Adrichem uit Honselersdijk een werkgroep Oud-De Lier werd opgericht met een acht- of tiental leden. In het begin was het zoeken naar een houvast om gestalte te geven aan de activiteiten van de werkgroep, maar na een paar jaar ontstond het plan om korte historische

artikelen over De Lier te publiceren in het lokale advertentieblad 'De Bazuin'. Vanaf 1978 schreven Anton van der Sande en enkele andere leden van de groep meer dan honderd stukjes over de meest uiteenlopende onderwerpen. In 1978 publiceerde de werkgroep een bundel artikelen onder de naam 'Uit het Liers verleden', waarin Anton het openingsartikel voor zijn rekening nam. Drie jaar later werd een tweede deeltje uitgegeven, maar daarmee was de inspiratiebron opgedroogd.

Anton, die in voetbalorganisaties zijn sporen al had verdiend, richtte zich meer op bestuurlijke functies. Hij werd in 1982 bestuurslid van het Genootschap Oud-Westland, waarvan hij van 1990 tot 1995 tevens tweede voorzitter was. Het Genootschap besloot in 1987 op zijn voorstel tot de uitgave van een jaarboek en hij was vanaf het begin tot en met 2007, dus twintig jaar, voorzitter van de Publicatiecommissie. Elk jaar weer gaf hij enthousiast blijk van zijn genoegen als er weer een nieuw deeltje was verschenen. Hij zag de reeks als een bibliotheek van de Westlandse geschiedenis. Hij bezocht praktisch alle ledenvergaderingen van het Genootschap, waarna met enkele bekenden nog een glaasje aan de bar werd gedronken.

In 1993 werd hij bestuurslid van de Stichting Museum De Timmerwerf en bleef dat tot aan zijn afscheid in 2011. Het was daar dat hij zich het meest op zijn plaats voelde. Stelde hij al genoegen in Westlandse onderwerpen, artikelen over De Lier waren hem in het bijzonder dierbaar. Hij publiceerde ook zelf in 'De Lier, 750 jaar en ouder' en in 'De geschiedenis van de Lierse Dom'. Hij had een fenomenaal geheugen en een beroep daarop was zelden tevergeefs. Nadat hij in 2011 afscheid had genomen als bestuurslid van De Timmerwerf werd hij vrijwilliger in de vrijdagmorgenploeg, waar mede door zijn inbreng een bijzonder positieve sfeer heerste. Hij bleef actief totdat zijn ziekte hem in de loop van 2016 het werken onmogelijk maakte.

We herinneren hem als een aimabele collega met een grote passie voor de streekhistorie, in het bijzonder die van De Lier. Slechts een klein halfjaar na Anton overleed ook zijn vrouw Jeanne, die hem altijd alle ruimte heeft gegeven voor het uitoefenen van zijn hobby's en bestuurlijke activiteiten. Mogen hun kinderen troost vinden in de waardering die beiden allerwegen genoten.

Krijn van Dijk

Inhoud

jaargangen 21–30

In Jaarboek nr. 10 (1997) is de inhoud van jaargang 1 t/m 10 vermeld en in Jaarboek nr. 20 de inhoud van jaargang 11 t/m 20. Hieronder vindt u de inhoud van jaargang 21 t/m 30.

Badoux-Groot-scholten, Liduin	Bouwbureau Margry. Architecten in dienst van de katholieke zuil in het Westland	2016, 79
Barnouw, David	Het verzet in het Westland (en elders) nader bekeken	2012, 29
Blom, Jitske	Archeologische kroniek van het Westland over 2013	2014, 127
	Archeologische kroniek van het Westland over 2014	2015, 131
	Archeologische kroniek van het Westland over 2015	2016, 147
Bos Czn, Wil van den	Behoud het Westlandse culturele erfgoed	2010, 6
	Het Westlands Museum als contramal van de Greenport	2011, 6
Broeke, Martin van den	Een edel landhuis. De voormalige buitenplaats Zuidwind te 's-Gravenzande	2013, 75
Bulten, Everhard	De prehistorie van het Westland	2017, 205
Buskes, Jan	Leonard Roggeveen in het Westland	2013, 17
Daalen, Aad van	Van Daalen transport - Van vroeger tot nu	2013, 7
Dahmeijer, Jan	Cholera in Hoek van Holland	2008, 24
	Het instorten van de kerktoren van 's-Gravenzande	2009, 45
	Twee duijten van ijder kinnetje	2012, 73
	Het Franse graf op de begraafplaats in 's-Gravenzande	2015, 53
Duifhuizen, Leo	De Reformatie in het Westland (1525-1580)	2017, 137
Duijn, Jaap van	Crisis en innovatie in de tuinbouw	2010, 15
	Patriotten in het Westland	2017, 81

Dijk, Krijn van	De memoires van een schoolmeester in De Lier	2009, 33
	Een predikant op bedeltocht	2011, 87
	Westlanders in dienst van de VOC (vervolg)	2012, 91
	Het hofboek en de ambachtsheerlijkheid van De Lier	2014, 103
Endhoven, Hans	De oudste tuinbouw in Poeldijk	2010, 178
Endhoven, Hans en Aad van der Voort	Sonnehoek. Een parel aan de Holle Watering	2016, 55
Franke, George	De historische betekenis van de Westlandse bloemenveiling voor de bloemisterij	2015, 35
Groenewegen, H.I.M.	Heer Gherijt den Brunen van Burgersdijk (circa 1279 – circa 1352)	2011, 119
Groenewegen, H.I.M. e.a.	Het Oude Volk in het Westland, enige aspecten	2007, 30
Hamel, G.J.T.C.	Waar ligt pastoor Franciscus Verburch begraven	2009, 59
	Oorlogsmonumenten in het Westland	2010, 212
Heijstek, P.	Toen God nog aan de Strandweg woonde	2011, 47
Hoed, Jan den	De Blaker 50 jaar. Een bijzondere tuinderslaan in De Lier	2014, 19
Hoën, Nico 't	De Drie Boeren. Een vroeg voorbeeld van projectontwikkeling in de tuinbouw	2016, 109
Hoog, Frank de	De Reformatie in een plattelandsgemeente. De opkomst en vestiging van de gereformeerde gemeente te Naaldwijk (1572-1575)	2013, 105
Horsen, Jorrit van	Een Karolingische nederzetting in Wateringen	2008, 108
Immerzeel, Ton	Archeologische Kroniek van Westland 2007	2008, 117
	Bibliografie van het Westland 2007	2008, 124
	Archeologische Kroniek van Westland 2008	2009, 130
	Bibliografie van het Westland 2008	2009, 136
	Bibliografie van het Westland 2009	2010, 237
	De slag om Ockenburgh, 10 mei 1940	2014, 35
Jongma, Steven H.	Archeologische Kroniek van het Westland 2009	2010, 232
	Archeologische Kroniek van het Westland over 2010	2011, 131
	Archeologische Kroniek van het Westland over 2011	2012, 131
Joor, Johan	Staat, straat en strand in Nederland in de Napoleontische tijd	2010, 50
Klerk, Frank de en Jaap Steenvoorden	De klokken van de Sint Adrianuskerk te Naaldwijk	2017, 67

Kloosterman, Petra	Archeologische Kroniek van het Westland over 2012	2013, 131
Kool, Dennis de	De zwerftocht van een ontheemde Poeldijkse preekstoel	2014, 71
Koomen, Nico	De Nederlandse groentezaadbedrijven	2017, 47
Kort, J.C.	"Indien wij er enig recht op hebben." De kerk van Monster en haar oudste gegevens	2008, 91
Kuiper, Ed	De geschiedenis van KUBO, 1945-2015	2015, 7
Moerman, Jacques	Hofzicht en de Zeven Gaten	2010, 151
	De geschiedenis van de Zwethzone	2014, 83
	De Vlaardingervaart en de Maastrandse Vlieten	2017, 109
Oosterveer, R.H.J.	Een bijzondere gevelsteen te Monster. Of het raadsel van de voorspoed der goddelozen	2013, 61
Ooststroom, Frits van	Zomerhuizen	2008, 45
	Drie boerderijen in Zouteveen	2010, 202
Paassen, Steven van	Stoer doorgaan. Ruim 90 jaar Rijk Zwaan	2016, 7
Prins, Jan	De geschiedenis van Priva in De Lier	2012, 7
Raaij-Lipman, Hennie	Bibliografie van het Westland over 2010	2011, 141
	Bibliografie van het Westland over 2011	2012, 145
	Bibliografie van het Westland over 2012	2013, 137
	Bibliografie van het Westland over 2013	2014, 133
	Bibliografie van het Westland over 2014	2015, 139
	Bibliografie van het Westland over 2015	2016, 157
	Bibliografie van het Westland over 2016	2017, 239
Ruis, Dick	Een vergeten ramp voor de kust van het Westland	2008, 5
	Hoek van Holland tijdens de Koude Oorlog	2017, 37
Rijn, E.B. van	Een wagenmakerswinkel in De Lier	2007, 66
Sande, A.P.M. van der	Een wandeling door het Westland in 1702	2007, 47
Schaft, Maarten van der	James de Fremery (1826-1899)	2015, 113
	De bewoners van de buitenplaatsen Oostduin en Alsemgeest in 's-Gravenzande. Met bijzondere aandacht voor Sebastiaan Cornelis Nederburgh (1762-1811)	2016, 127
Schoemaker, Marga	Schilders van het Westland, van 1500 tot heden	2012, 59
Smit, Peter	De cholera-epidemie van 1849 in het Westland	2011, 75
	De stadsrechten van 's-Gravenzande	2013, 123

Sosef jr., Nic	Weert wat deert. De geschiedenis van tuinbouwtoeleveringsbedrijf Nic. Sosef	2014, 7
Spiegel, Ronald van der	De Zidde: een voorganger van Ter Heijde?	2014, 111
Splithoff, Marieke E.	Tastbare herinneringen aan Frederik Hendriks huis te Honselaarsdijk	2009, 68
Steen, P.B. van der	Een christelijke school in 's-Gravenzande	2011, 59
Struijk, Aart	De korenmolen Windlust in Wateringen	2011, 101
Valk, Piet van der	Architectuur van de Westlandse familie Dessing	2016, 29
Valstar, Leen	De oude papieren van mijn vader	2012, 15
Vellekoop-Spuij, Mellanie	De geschiedenis van Lely en zijn producten. Van meccanodoos tot robots in de Dijkpolder	2017, 7
Vliet, Adri P. van	Monsterse watergeus Cornelis Claasz. geëxecuteerd	2009, 100
	Geloven en kerken in het zeventiende-eeuwse Ter Heijde	2012, 105
Vlist, Ed van der	Middeleeuwse boeken uit Naaldwijk	2017, 163
Vollering, Martha	P.J. van Oosthuysen: van knopenmaker tot kunstverzamelaar	2015, 103
	Vrouwelijke pioniers in de Westlandse politiek	2017, 19
Vijverberg, Aad	De aardappelteelt in het Westland	2008, 69
	Verzuiling en veilingen	2009, 5
	Veldstudenten	2010, 76
	De ontwikkeling van het veilen met de klok in het Westland	2011, 36
	De land- en tuinbouw in hoogconjunctuur, crisis- en oorlogstijd	2012, 41
	De teelt van meloenen en komkommers	2013, 33
	Het afgeesten en opvaren van gronden en de exploitatie van de duinen	2015, 75
Waasdorp, Ab	Drie eeuwen Romeinen in het Westland	2017, 183
Waveren, Niels van	Archeologische kroniek van het Westland over 2016	2017, 223
Wensveen, Ton	Wim van der Voort. De stalen man op noren	2015, 27
Werner-Berkhout, Trudy	Het 'Instituut van opvoeding voor Jonge Juffrouwen te Monster'	2010, 119
	Het meisjesspensionaat te Monster in de jaren 1930-1950	2011, 11
Westerdijk, P.J.	De (ambachts)heerlijkheden De Lier en Zouteveen	2009, 107

Auteurs

Historisch Jaarboek

M.C.M. (Martha) Barendse- Vollering MA (1960)

Is geboren in Kwintsheul en woont in Maasdijk. Zij is werkzaam als journalist, redacteur en tekstschrijver. Ze heeft in de avonduren kunstgeschiedenis gestudeerd in Leiden, in 2009 afgerond met een master Moderne en hedendaagse kunst. Martha heeft twee non-fictieboeken geschreven. In 2012 verscheen in de vorm van oral history het portret van een verdwijnende tuinbouwsamenleving 'Herinneringen achter glas' en in 2014 het kunstboek 'Schilders aan de Nieuwe Waterweg', dat zij schreef samen met drs. Maarten van der Schaft.

Drs. E.E.B. (Everhard) Bulten (1962)

Is geboren in Wierden en woont in Voorburg. Hij studeerde archeologie aan de Universiteit Groningen. Everhard heeft een ruime ervaring in het archeologisch werkveld. Hij heeft onder andere gewerkt bij (de voorganger van) de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en bij ADC ArcheoProjecten. Sinds 2004 is hij werkzaam bij de afdeling Archeologie van de gemeente Den Haag, aanvankelijk als hoofd projectuitvoering en sinds 2009 als hoofd uitvoering & onderzoek. Zijn specialisatie is de prehistorie.

Drs. L.C. (Leo) Duifhuizen (1954)

Is opgegroeid in Vlaardingen. Hij studeerde geschiedenis in Leiden en later theologie in Utrecht. Hij werkte enkele jaren aan de Rijksuniversiteit Leiden en werd daarna leraar in het voortgezet onderwijs. Hij is nu directeur/bestuurder van een school voor voortgezet onderwijs.

**Dr. J.J. (Jaap) van Duijn
(1943)**

Is geboren in Naaldwijk, studeerde economie in Rotterdam en was hoogleraar aan de Interfaculteit Bedrijfskunde (Delft), de Universiteit van Amsterdam en de Erasmus Universiteit Rotterdam. Vanaf 1983 lid van de Raad van Bestuur van de Robeco Groep in Rotterdam. Na zijn pensionering in 2005 actief als bestuurder en toezichthouder in het bedrijfsleven en bij maatschappelijke instellingen. Hij is auteur van een elftal boeken over economie en schrijft sinds 2005 wekelijks een column over economie en beleggen voor De Financiële Telegraaf.

**Drs. F.J.H.M. (Frank) de Klerk
(1955)**

Woont in Kwintsheul. Hij studeerde geschiedenis aan de Katholieke Universiteit Nijmegen, kandidaats kerkgeschiedenis. In 1983 is hij afgestudeerd in de Oude geschiedenis. Hij werkte bij dagblad Het Binnenhof in Den Haag en schrijft als freelance journalist voor diverse bladen. Hij is archivaris van de Adrianusparochie in Naaldwijk en sinds 2016 bestuurslid van het Genootschap Oud-Westland.

**Ir. N.C.A. (Nico) Koomen
(1948)**

Is geboren in Lisse en woonachtig in Sassenheim. Na zijn studie Tuinbouwplantenteelt in Wageningen volgde een veertigjarige loopbaan in teeltmateriaal, zaden in het bijzonder. Naast zijn werk als directeur van de keuringsdienst NAKG (Naktuinbouw vanaf 2000) vervulde hij tal van functies in de tuinbouw en daarbuiten. Hij was tien jaar voorzitter van de Nederlandse Tuinbouwraad (Floriade 2012). Zijn huidige functies zijn voorzitter van de stichting Tuinbouw Ondernemersprijs, bestuurslid van MPS in Honselersdijk, commissaris bij enkele zaadbedrijven en commissaris bij Greenport Ontwikkelingsmaatschappij Duin- en Bollenstreek.

**Drs. J.W. (Jacques) Moerman
(1947)**

Woont in Schipluiden. Hij studeerde geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Leiden. Hij was tot 2010 actief in het middelbaar onderwijs, onder meer als conrector en sectordirecteur op het Christelijk Lyceum Delft. Sinds 1966 publiceert hij over regionaal-

historische onderwerpen. Daarnaast houdt hij zich actief bezig met het onderzoek naar het overzeese erfgoed van de VOC en de WIC. Hij is voorzitter van de Historische Vereniging Oud-Schipluiden. Regelmatig verzorgt hij in en buiten de regio lezingen over historische onderwerpen.

**Drs. H.J.M. (Hennie)
van Raaij-Lipman (1934)**

Is geboren en woonachtig te Wateringen. Op latere leeftijd studeerde ze af in kunstgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit Leiden. Zij is ruim veertig jaar werkzaam bij de Openbare bibliotheek De Boekenmolen in Wateringen, waarvan meer dan dertig jaar als vrijwilliger. Zij is ook als vrijwilliger werkzaam in de bibliotheek van het Westlands Museum en in het archief van de Werkgroep Oud-Wateringen & Kwintsheul.

D. (Dick) Ruis (1946)

Woont in Hoek van Holland en is oud-rechercheur van de politie Rotterdam. Vanaf het begin is hij als bestuurslid actief bij de Stichting Fort aan den Hoek van Holland en het in dat fort gevestigde museum. De stichting en het museum zijn thans gevestigd in de bunker Bremen te Hoek van Holland. Samen met anderen heeft hij het boek 'Oorlog rond Hoek van Holland 10-20 mei 1940' geschreven, alsmede een aantal boekjes over de geschiedenis van het fort en Hoek van Holland.

**Mr. drs. J.C.M. (Jaap) Steenvor-
den (1961)**

Woont in Naaldwijk. Hij studeerde rechten aan de Rijksuniversiteit Leiden en theologie aan de Katholieke Theologische Hogeschool in Amsterdam. Hij werkte als parochie-vicaris in Alphen aan den Rijn en is sinds 1999 pastoor van de parochies in Naaldwijk, Honselersdijk en Maasdijk. Sinds 2011 is hij moderator van de parochiefederatie Sint Franciscus.

**M.K. (Mellanie) Vellekoop-Spij
(1973)**

Is geboren in Klaaswaal en getogen in het Westland. Na de Hogere Europese Beroepen Opleiding aan de Haagse Hogeschool is zij vanaf 1997 in verschillende functies werkzaam geweest bij de Productschappen

Vee, Vlees en Eieren. Van 2013 tot voorjaar 2017 heeft ze gewerkt bij familiebedrijf Lely in Maassluis. Inmiddels is ze werkzaam bij Strukton Worksphere, een bedrijf in de bouw- en installatiebranche.

**Drs. E.T. (Ed) van der Vlist
(1963)**

Is geboren in Leiden. Hij is conservator middeleeuwse handschriften bij de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag. Hij studeerde middeleeuwse geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Leiden. Op 2 december 2015 hield hij voor het Genootschap Oud-Westland in de Oude Kerk in Naaldwijk een lezing, waarvan de in dit jaarboek opgenomen bijdrage de schriftelijke weerslag is.

**Drs. J.A. (Ab) Waasdorp
(1953)**

Is geboren in Den Haag en studeerde Oude geschiedenis met provinciaal-Romeinse en middeleeuwse archeologie in Amsterdam. Zijn werkzame leven is geconcentreerd geweest op zijn woonplaats Den Haag, waar hij vele opgravingen heeft geleid en daar ook veelvuldig over heeft gepubliceerd. Een van zijn belangrijkste resultaten is zonder twijfel de acceptatie van het bestaan van een Romeinse kustverdediging in Zuid-Holland.

**Drs. A.M.I. (Niels) van Waveren
(1965)**

Woonachtig te Rotterdam. Ze is in 1996 afgestudeerd in Pre- en Protohistorie van Nederland aan de Rijksuniversiteit Leiden. Zij was tot mei 2017 vier dagen per week via Archeologie Delft werkzaam bij de gemeente Westland.

Het Historisch Jaarboek Westland is een uitgave van het Genootschap Oud-Westland.

Realisatie geschiedt door de publicatiecommissie, bestaande uit Leo van den Ende, Gustaaf van Gaalen, Harry Groenewegen en Gerda Gunneweg.

Afbeelding omslag

Een van de klokken in de toren van de Sint Adrianuskerk in Naaldwijk.
Foto: Ron Nieuwenhuizen.

Grafische vormgeving

Jill Oosterhuis

Drukwerk

Drukkerij Riezebos BV, De Lier

ISBN/EAN 978-90-822726-4-2

Waar blijven

de klokken ??

J. v. d. Berghe.
Pastoor

AFZ. Waalduyck